

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАСКАКОВА АННА СЕРГІЇВНА

УДК 94+327.58](477:(470+571))«1991/2021»+322.297

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМСЬКІ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне на відповідне джерело

_____ / А. С. Баскакова
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: **НАУМКІНА Світлана Михайлівна**
доктор політичних наук, професор

Вінниця – 2024

АНОТАЦІЯ

Баскакова А.С. Кримські питання в українсько-російських відносинах: політологічний аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»; Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024.

Актуальність теми дисертації обумовлюється з одного боку, теоретичною та практичною важливістю вивчення політичних аспектів ситуації, що склалась навколо Кримського півострову після розпаду біполярної системи міжнародних відносин та отримання Українською державою незалежності, з іншого, – надзвичайною важливістю кримських проблем в українсько-російських відносинах, які набули свого апогею у березні 2014 року в зв'язку з окупацією Російською Федерацією Кримського півострову. Постійна боротьба геополітичних акторів за вплив на півострові обумовлена його геостратегічним положенням, а також безпековим та геоекономічним чинниками. Крім того, кримські питання охоплюють регіональний та інтеррегіональний рівень, адже після окупації Кримського півострову проблема Криму є ключовим питанням порядку денного більшості міжнародних організацій та глобальних форумів. Найяскравішим прикладом цих викликів стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, що стало першим великим міждержавним конфліктом на європейському континенті з часів Другої світової війни. Анексія Криму в 2014 році прямо кинула виклик міжнародно-правовим нормам, розробленим після Другої світової війни.

Метою дослідження було вивчення політико-правового, соціально-економічного, гуманітарного розвитку ситуації навколо Кримського півострову в історичній ретроспективі з метою, по-перше, визначення її

впливу на формування українсько-російської міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності, й, по-друге, обґрунтування необхідності вироблення плану дій для нашої держави після окупації Російською Федерацією Криму та з урахуванням збройного конфлікту, що продовжується й по нині. Для досягнення поставленої мети: розкрито місце кримськотатарської проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографічній традиції, виокремлено ключові концептуальні напрямки дослідження її окремих аспектів, виокремлюючи джерела в окремі групи; проведено комплексний аналіз теоретико-методологічних засад вивчення «кримських проблем» в українсько-російських відносинах; визначено особливості використання теоретико-концептуального інструментарію класичної теорії регіонального комплексу безпеки для аналізу Кримської кризи в умовах глобальних трансформацій світового порядку; охарактеризовано політичні передумови сучасної російської агресії та анексії півострову Крим; визначено соціально-політичні та безпекові наслідки секторальної «співпраці» України та рф (2014-2021 рр.); проаналізовано особливості впливу гуманітарної складової на політичні процеси на території півострову Криму; побудовано сценарії розвитку українсько-російських відносин в умовах широкомасштабного вторгнення; окреслено невідворотні та варіативні тренди та загрози щодо кримського питання; визначено інституційно-правові основи політики України щодо відновлення Криму.

Об'єктом дослідження є українсько-російські відносини в умовах постбіполярності. Предметом наукової розвідки є питання розвитку Кримського півострову крізь призму українсько-російської міждержавної взаємодії (з 1991-го по сьогодні).

Методологічну основу дисертації сформували принципи історизму, об'єктивності та послідовності, що надало змогу використати різноманітні наукові підходи та методи. Дослідження «кримських питань» в українсько-російських відносинах потребувало застосування вихідних положень та методологічного інструментарію інституціональної теорії дослідження

«кримських проблем»; теорії кримського регіоналізму; цивілізаційного напрямку дослідження історичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону загалом та теорії балансу сил, яка надає чітке розуміння причин створення Кримської автономії у складі незалежної України та впливу російсько-українського конфлікту на переформатування глобального балансу сил. Застосування методу побудови сценаріїв гіпотетичного розвитку подій в українсько-російських відносинах та методи експертного аналізу, методологія форсайту та ефект Талеба (чорні лебеді) дозволили охарактеризувати та запропонувати можливі сценарії в умовах та після закінчення російсько-української війни.

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням «кримських питань» та їх впливу на розвиток українсько-російської міждержавної взаємодії.

Вперше проведено комплексний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії вивчення «кримських проблем» в українсько-російських відносинах зокрема, та основних проблем міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності з урахуванням історичного контексту, загалом. Це створило фундамент для вірного розставлення акцентів та вироблення об'єктивної оцінки питань, які носять конфронтаційний характер українсько-російських відносин. Запропоновано досліджувати «кримські проблеми» в українсько-російських відносинах, ґрунтуючись на теоретико-концептуальному каркасі, який складає комплекс наукових підходів, які були сформовані на стику декількох наук (історія, філософія, політологія, міжнародні відносини та ін.). Доведено важливість та наукову доцільність використання інституціональної теорії дослідження «кримських проблем», теорії кримського регіоналізму, цивілізаційного напрямку дослідження історичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону загалом та теорії балансу сил, яка надає чітке розуміння причин створення Кримської автономії у складі незалежної України та впливу російсько-українського конфлікту на

переформатування глобального балансу сил. Використано теоретико-концептуальний інструментарій класичної теорії регіонального комплексу безпеки для проведення більш глибокого аналізу Кримської кризи та початку російсько-української війни в умовах глобальних трансформацій світового порядку.

Сформовано авторське бачення сценарію розвитку подій у Криму в умовах військових дій «Деокупація Криму військовим шляхом та її наслідки», в рамках якого враховано основні характеристики, ключові події, ключові гравці та індикатори реалізації сценарію.

Авторкою комплексно проаналізовано потенційні сценарії (загрози) («чорні лебеді») в 2024 році, а також їх ймовірність в агресії рф проти України та визначено потенційні «чорні лебеді», що потребують уважного моніторингу та готовності до реагування на можливі кризи, забезпечуючи стратегічне планування та мінімізацію ризиків.

Доведено, що з початком повномасштабного вторгнення рф в 2022 році, умови та пріоритети зазнали значних змін щодо відновлення Криму після закінчення російсько-української війни. Відзначено, що заходи після деокупації зумовлена неможливістю реалізації до деокупації та свідченням про те, що заходи щодо інтеграції після деокупації Криму вживаються, починаючи з 2014 року, але після 2022 року з корективами.

Дисертанткою відзначено, що історичні витоки кримської проблеми, а також про її важливість з геополітичної, геостратегічної та гео економічної точок зору. В умовах геополітичних трансформацій світового порядку Крим став розмінною монетою в іграх великих акторів. Передусім йдеться про реалізацію імперських амбіцій Російської Федерації, яка шляхом анексії Криму досягла «історичної справедливості», порушивши усталений після Другої світової війни міжнародно-правовий порядок. Доведено легітимність передачі Кримського півострову у 1954 р.; сформульовано безпекові та правові наслідки агресії РФ проти України, висвітлено особливості перебування Чорноморського флоту РФ на півострові.

Вдосконалено твердження про неможливість перегляду та внесення поправок щодо територіальної цілісності України та його застосування як конституційного механізму у політико-правовому полі нашої держави.

Запропоновано два сценарії з високою ймовірністю реалізації «позбавити російські війська баз і складів у Криму, ізолювати півострів, що змусило б їх залишити територію, дозволяючи Україні повернути Крим із мінімальними руйнуваннями» та сценарій «післявоєнні відносини між Україною та рф. Аргументовано загальну негативну тенденцію та стверджено, що в перспективі за умови збереження існуючих тенденцій та продовження війни ймовірність налагодження діалогу між Україною та РФ зводиться до нуля;

Набуло подальшого розвитку розуміння гуманітарного аспекту кримської проблеми в українсько-російських відносинах у напрямку розширення його тлумачення, який включає не лише питання соціального захисту населення півострову, забезпечення його прав та свобод, але й проблему конфлікту цінностей, ідеологій та національно-етнічних ідентичностей. Стверджується, що кримський гуманітарний простір сьогодні – це поле для повномасштабної русифікації та витіснення українського й кримськотатарського контенту з освітнього процесу, засобів масової інформації, книговидання, культури та мистецтва, суспільно-церковних відносин тощо. Охарактеризовано ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення рф до України. Відзначено, що кожен із сценаріїв може реалізуватися за певних умов. Дипломатичний сценарій вважається малоімовірним з огляду на поточну динаміку російсько-українського конфлікту; сценарій наступу ЗСУ на територію Криму передбачає військову операцію, яка є найбільш оптимістичним сценарієм. Надано авторські рекомендації щодо когнітивної деокупації Криму. Зокрема, пропонуються механізми вирішення цього питання (правосуддя перехідного періоду), що сприятимуть дотриманню мешканцями окупованих територій законів та їхній реінтеграції до законодавчого, економічного та, в кінцевому

підсумку, політичного простору України. Описано пріоритетні напрямки після деокупації, в рамках якої вирішальне місце займають Стратегія когнітивної деокупації Криму та Стратегія відновлення Криму після деокупації. Відзначено, що правосуддя перехідного періоду, що сприятиме уникненню майбутніх конфліктів на території Кримського півострова та має стати ефективним механізмом в реалізації політики відновлення деокупованого Криму. Зосереджено увагу на напрямку правосуддя перехідного періоду – притягнення винних до відповідальності за злочини колабораційної діяльності.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні розробки, подані в роботі, можуть бути використані в поточній діяльності Міністерства закордонних справ України та інших державних структур з метою вироблення чіткого плану дій у відносинах між нашою державою щодо протидії діям РФ в умовах повномасштабної агресії. Висновки, ймовірні сценарії розвитку та рекомендації можуть бути корисними при веденні переговорного процесу з Російською Федерацією та іншими впливовими геополітичними акторами, а також при визначенні стратегії подальших дій України щодо Кримського півострову з урахуванням його статусу як тимчасово окупованої території. В цілому широкий емпіричний матеріал, динаміка статистичних показників, подана в роботі, можуть стати корисним підґрунтям для підготовки як науково-дослідних робіт, так і підручників та посібників для вищих навчальних закладів з історії міжнародних відносин, зовнішньої політики України, політології, всесвітньої історії тощо. Деякі фрагменти було б доцільно включити у підручники з історії України та Всесвітньої історії для вивчення кримської проблематики учнями загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: Крим, територія України, кримська криза, анексія Криму, окупація, україно-російські відносини, російсько-українська війна, повномасштабне вторгнення, деокупація, відновлення.

SUMMARY

Baskakova A.S. The Crimea issues in Ukrainian-Russian relations: political analysis.– Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Thesis to obtain the scientific degree of PhD of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky», Vasyl' Stus Donetsk National University in Vinnytsia. Vinnitsa, 2024.

The relevance of the topic of the thesis determined, on the one hand, by the theoretical and practical importance of studying the political aspects of the situation around the Crimean peninsula after the collapse of the bipolar system of international relations and the Ukrainian state gaining independence, on the other hand, by the extreme importance of the Crimean problems in Ukrainian-Russian relations, which have acquired its apogee in March 2014 in connection with the occupation of the Crimean peninsula by the Russian Federation. The constant struggle of geopolitical actors for influence on the peninsula is due to its geostrategic position, as well as security and geoeconomic factors. In addition, the Crimean issues cover the regional and interregional level, because after the occupation of the Crimean Peninsula, the problem of Crimea is a key issue on the agenda of most international organizations and global forums. The most striking example of these challenges was Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, which became the first major interstate conflict on the European continent since World War II. The annexation of Crimea in 2014 directly challenged the international legal norms developed after the Second World War.

The purpose of the study was to study the political-legal, socio-economic, and humanitarian development of the situation around the Crimean Peninsula in historical retrospect with the aim, firstly, of determining its influence on the formation of Ukrainian-Russian interstate cooperation in post-bipolar conditions, and, secondly, of justifying the need development of an action plan for our state after the occupation of Crimea by the Russian Federation and taking into account

the armed conflict that continues to this day. To achieve the set goal: the place of the Crimean Tatar problem in the domestic and foreign historiographical tradition is revealed, the key conceptual directions of the study of its individual aspects are singled out, separating the sources into separate groups; a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations of the study of the «Crimean problems» in Ukrainian-Russian relations was carried out; the peculiarities of the use of the theoretical and conceptual tools of the classical theory of the regional security complex for the analysis of the Crimean crisis in the context of global transformations of the world order are determined; the political prerequisites of modern Russian aggression and annexation of the Crimean Peninsula are characterized; socio-political and security consequences of sectoral «cooperation» between Ukraine and the Russian Federation (2014-2021) are determined; the peculiarities of the impact of the humanitarian component on political processes on the territory of the Crimean peninsula are analyzed; scenarios for the development of Ukrainian-Russian relations in the conditions of a large-scale invasion are built; inevitable and variable trends and threats regarding the Crimean issue are outlined; the institutional and legal foundations of Ukraine's policy regarding the restoration of Crimea are defined.

The object of the research is Ukrainian-Russian relations in post-bipolar conditions. The subject of scientific research is the development of the Crimean Peninsula through the prism of Ukrainian-Russian interstate cooperation (from 1991 to the present).

The methodological basis of the thesis was formed by the principles of historicism, objectivity and consistency, which made it possible to use various scientific approaches and methods. The study of «Crimean issues» in Ukrainian-Russian relations required the application of the basic provisions and methodological tools of the institutional theory of the study of «Crimean problems»; theories of Crimean regionalism; of the civilizational direction of the study of historical processes on the Crimean Peninsula, taking into account the geopolitical dynamics of the Black Sea region in general and the theory of the

balance of power, which provides a clear understanding of the reasons for the creation of Crimean autonomy as part of independent Ukraine and the impact of the Russian-Ukrainian conflict on the reformation of the global balance of power. The application of the method of constructing scenarios of hypothetical developments in Ukrainian-Russian relations and methods of expert analysis, foresight methodology and the Taleb effect (black swans) made it possible to characterize and propose possible scenarios in the conditions of and after the end of the Russian-Ukrainian war.

The thesis is a comprehensive study of the «Crimean issues» and their impact on the development of Ukrainian-Russian interstate cooperation.

For the first time, a comprehensive analysis of the domestic and foreign historiography of the study of the «Crimean problems» in Ukrainian-Russian relations, in particular, and the main problems of interstate interaction in post-bipolar conditions, taking into account the historical context, in general, was carried out. This created a foundation for the correct placement of accents and the development of an objective assessment of issues that are confrontational in Ukrainian-Russian relations. It is proposed to study the «Crimean problems» in Ukrainian-Russian relations, based on a theoretical and conceptual framework, which is a complex of scientific approaches that were formed at the junction of several sciences (history, philosophy, political science, international relations, etc.). The importance and scientific expediency of using the institutional theory of the study of «Crimean problems», the theory of Crimean regionalism, the civilizational direction of the study of historical processes on the Crimean Peninsula, taking into account the geopolitical dynamics of the development of the Black Sea region in general and the theory of the balance of forces, which provides a clear understanding of the reasons for the creation of Crimean autonomy as part of an independent of Ukraine and the impact of the Russian-Ukrainian conflict on the reformatting of the global balance of power. The theoretical and conceptual toolkit of the classical theory of the regional security complex was used to conduct a deeper analysis of the Crimean crisis and the beginning of the Russian-Ukrainian

war in the context of global transformations of the world order. The author's vision of the scenario of the development of events in Crimea under the conditions of military operations «Deoccupation of Crimea by military means and its consequences» was formed, which considered the main characteristics, key events, key players and indicators of the scenario's implementation.

The author comprehensively analyzed potential scenarios (threats) («black swans») in 2024, as well as their probability in the aggression of the Russian Federation against Ukraine and identified potential «black swans» that require careful monitoring and readiness to respond to possible crises, ensuring strategic planning and risk minimization.

It is proven that with the beginning of a full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, the conditions and priorities for the restoration of Crimea after the end of the Russian-Ukrainian war have undergone significant changes. It was noted that the measures after the deoccupation are due to the impossibility of implementation before the deoccupation and the evidence that the measures for integration after the deoccupation of Crimea are being taken starting from 2014, but after 2022 with adjustments.

The thesis noted that the historical origins of the Crimean problem, as well as its importance from a geopolitical, geostrategic and geoeconomic point of view. In the conditions of geopolitical transformations of the world order, Crimea has become a bargaining chip in the games of major actors. First of all, it is about the realization of the imperial ambitions of the Russian Federation, which achieved «historical justice» by annexing Crimea, violating the international legal order established after the Second World War. The legitimacy of the transfer of the Crimean Peninsula in 1954 was proven; the security and legal consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine are formulated, the peculiarities of the presence of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the peninsula are highlighted.

The statement about the impossibility of revising and amending the territorial integrity of Ukraine and its application as a constitutional mechanism in the political and legal field of our state has been improved.

Two scenarios with a high probability of implementation are proposed: «deprive Russian troops of bases and warehouses in Crimea, isolate the peninsula, which would force them to leave the territory, allowing Ukraine to return Crimea with minimal destruction» and the scenario «post-war relations between Ukraine and the Russian Federation. The general negative trend is argued, and it is stated that in the long term, if existing trends are maintained and the war continues, the probability of establishing a dialogue between Ukraine and the Russian Federation is reduced to zero.

The understanding of the humanitarian aspect of the Crimean problem in Ukrainian-Russian relations has gained further development in the direction of expanding its interpretation, which includes not only the issue of social protection of the population of the peninsula, ensuring its rights and freedoms, but also the problem of the conflict of values, ideologies and national-ethnic identities. It is claimed that the Crimean humanitarian space today is a field for full-scale Russification and displacement of Ukrainian and Crimean Tatar content from the educational process, mass media, book publishing, culture and art, social-church relations, etc. Probable scenarios regarding the status of Crimea after a full-scale Russian invasion of Ukraine are characterized. It is noted that each of the scenarios can be implemented under certain conditions. A diplomatic scenario is considered unlikely given the current dynamics of the Russian-Ukrainian conflict; the scenario of the offensive of the Armed Forces on the territory of Crimea involves a military operation, which is the most optimistic scenario. The author's recommendations regarding the cognitive de-occupation of Crimea are provided. In particular, mechanisms for solving this issue (transitional justice) are proposed, which will contribute to the observance of laws by the residents of the occupied territories and their reintegration into the legislative, economic and, ultimately, political space of Ukraine. The priority directions after deoccupation are described, within which the

Strategy of Cognitive Deoccupation of Crimea and the Strategy of Reconstruction of Crimea after Deoccupation occupy a decisive place. It was noted that the justice of the transitional period, which will contribute to the avoidance of future conflicts on the territory of the Crimean Peninsula and should become an effective mechanism in the implementation of the policy of restoration of the de-occupied Crimea. Attention is focused on the direction of justice of the transitional period - bringing the guilty to responsibility for crimes of collaborative activity.

The practical significance of the thesis is that the theoretical developments presented in the work can be used in the current activities of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and other state structures in order to develop a clear plan of action in relations between our state to counter the actions of the Russian Federation in conditions of full-scale aggression. The conclusions, probable development scenarios and recommendations can be useful in conducting the negotiation process with the Russian Federation and other influential geopolitical actors, as well as in determining the strategy of Ukraine's further actions regarding the Crimean Peninsula, taking into account its status as a temporarily occupied territory. In general, the broad empirical material, the dynamics of statistical indicators, presented in the work, can become a useful basis for the preparation of both scientific research works and textbooks and manuals for higher educational institutions on the history of international relations, foreign policy of Ukraine, political science, world history, etc. It would be expedient to include some fragments in textbooks on the history of Ukraine and World History for the study of Crimean issues by students of general educational institutions.

Keywords: Crimea, territory of Ukraine, Crimean crisis, annexation of Crimea, occupation, Ukrainian-Russian relations, Russian-Ukrainian war, full-scale invasion, deoccupation, recovery.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у закордонних наукових виданнях, що індексуються у Scopus та Web of Science:

1. Baskakova A. S. The crisis of the European security in response to Russian aggression against Ukraine. *Evropský politický a právní diskurz*. 2021. Vol. 8. Issue 3. p. 19-25. DOI: <https://doi.org/10.46340/eppd.2021.8.3.2> (Scopus).

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Баскакова А. С. Окупація Кримського півострова та російсько-українське збройне протистояння на сході України. *Політикус*. 2021. № 2. С. 19–25.

3. Баскакова А. С. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для вивчення причин кримської кризи та російсько-української війни. *Політикус*. 2021. № 3. С. 30-36.

4. Баскакова А. С. Дослідження впливу «Кримської кризи» (2014) на міжнародно-правовий порядок крізь призму *realpolitik* як політичної філософії. *Політичне життя*. 2021. № 2. С. 5-10. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.2.1>

5. Баскакова А. С. Кримська криза та російсько-українська війна: погляд з точки зору політичного неореалізму. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 140-146. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.3.20>

6. Баскакова А. С. Соціально-економічне становище Кримського півострову у складі незалежної України (1991–2014). *Політикус*. 2022. № 6. С. 59-65.

7. Баскакова А. С. Освітні процеси в Криму, як основа формування національної ідентифікації: проблеми майбутньої реінтеграції. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 5-10. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.1>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Баскакова А. С. Ще раз про сценарій загострення українсько-російських відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Політичні трансформації сучасного суспільства* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 22 лютого 2024 р.). Полтава : ПДАУ, 2024. С. 137-140.

9. Баскакова А. С. Феномен міжкультурної комунікації: постановка питання. *Актуальні проблеми філології і професійної підготовки фахівців у полікультурному просторі* : міжнародний науковий журнал. Одеса ; Харбін : Харбінський інженерний університет, 2023. Вип. 6. С. 55-57.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ «КРИМСЬКОГО ПИТАННЯ»	28
1.1. Історіографія дослідження «кримського питання» крізь призму українсько-російської взаємодії.....	28
1.2. Методологія дослідження «кримських проблем» в аспекті українсько-російських відносин	46
1.3. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для аналізу Кримської кризи в умовах політичних трансформацій	56
Висновки до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА РЕАЛЬНІСТЬ НА ПІВОСТРОВІ КРИМ	73
2. 1. Політичні передумови сучасної російської агресії та анексії півострову Крим	73
2.2. Соціально-політичні наслідки секторальної «співпраці» України та рф (2014-2021 рр.)	103
2.3. Вплив гуманітарної складової на політичні процеси на території півострову Криму	120
Висновки до розділу 2	140
РОЗДІЛ 3. «СЦЕНАРНИЙ ФОРСАЙТ» ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО КРИМУ В УМОВАХ ТА ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ГАРЯЧОЇ ФАЗИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	142
3.1. Ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення рф до України	142
3.2. Невідворотні та варіативні тренди та загрози щодо кримського питання	157

3.3. Інституційно-правові основи політики України	
щодо відновлення Криму	169
Висновки до розділу 3	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Доцільність обрання теми дисертації обумовлюється з одного боку, теоретичною та практичною важливістю вивчення політичних аспектів ситуації, що склалась навколо Кримського півострову після розпаду біполярної системи міжнародних відносин та отримання Українською державою незалежності, з іншого, – надзвичайною важливістю кримських проблем в українсько-російських відносинах, які набули свого апогею у березні 2014 року в зв'язку з окупацією Російською Федерацією Кримського півострову. Постійна боротьба геополітичних акторів за вплив на півострові обумовлена його геостратегічним положенням, а також безпековим та гео економічним чинниками. Крім того, кримські питання охоплюють регіональний та інтеррегіональний рівень, адже після окупації Кримського півострову проблема Криму є ключовим питанням порядку денного більшості міжнародних організацій та глобальних форумів. Найяскравішим прикладом цих викликів стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, що стало першим великим міждержавним конфліктом на європейському континенті з часів Другої світової війни. Анексія Криму в 2014 році прямо кинула виклик міжнародно-правовим нормам, розробленим після Другої світової війни.

Необхідність вивчення теми викликана відсутністю в українській політичній науковій традиції комплексного підходу до дослідження різних проблем розвитку Кримського півострову в умовах незалежності України й після окупації Криму Російською Федерацією крізь призму українсько-російських відносин. На відміну від інших доробків із кримської проблематики дане дослідження покликане зробити акцент на політичних витоках проблеми, вивчення яких надають змогу зрозуміти політичні процеси, зокрема й Російської Федерації по відношенню до Кримського півострову.

Важливим й ключовим питанням, яке підіймається в роботі, є визначення впливу окупації Криму Росією, Сходу України (до 2022 року) та широкомасштабного вторгнення (у 2022 році) на розвиток міжгалузевої співпраці та вироблення національної стратегії України щодо протидії діям Росії та захисту інтересів регіональної безпеки нашої держави.

Зроблені в результаті дослідження висновки можуть бути враховані при розробці українською політичною елітою стратегії щодо подальших дій на національному та регіональному рівнях щодо Кримського півострову, так і до невідконтрольних територій України, які охоплені відкритим військовим вторгненням. Актуальність теми визначила ключове наукове завдання дисертації, яке полягає у вивченні впливу політичних процесів щодо Кримського півострову на еволюцію українсько-російських відносин та розробці ймовірних сценаріїв подальшого розвитку взаємодії з України з РФ.

Теоретичною основою дослідження стали наукові праці таких вчених як: С. Адамович, О. Александрова, С. Андрущенко (Гринько), В. Безкорвайний, О. Брусиловська, Г. Василенко, Л. Васильєва-Чекаленко, В. Верстюк, Б. Винар, К. Вітман, В. Войналович, О. Вусатюк, Б. Гаврилишин, Л. Гайдуков, О. Гарань, Л. Гаспарян, С. Глебов, В. Годованець, О. Гуржій, О. Гуцол, С. Дністрянський, І. Діак, Р. Додонов, В. Єльченко, В. Іванишина, О. Івченко, Р. Жангожа, О. Задорожний, Л. Залізник, І. Звірковський, М. Костицький, Д. Костюченко, О. Копиленко, В. Котигоренко, В. Кремень, С. Кульчицький, І. Кухта, С. Кучеренко, Н. Литвиненко, О. Ляшенко, О. Маначинський, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, В. Петровський, Д. Попова, Т. Стародуб, О. Трибушний, О. Чальцева, Г. Яворська, та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана в рамках наукових тем кафедри політичних наук і права ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (номер державної реєстрації 0109U000215) та «Сучасні

виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (номер державної реєстрації 0120U00021).

Мета дослідження – вивчення політико-правового, соціально-економічного, гуманітарного розвитку ситуації навколо Кримського півострову в історичній ретроспективі з метою, по-перше, визначення її впливу на формування українсько-російської міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності, й, по-друге, обґрунтування необхідності вироблення плану дій для нашої держави після окупації Російською Федерацією Криму та з урахуванням збройного конфлікту, що продовжується й по нині.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язати такі **наукові завдання:**

- розкрити місце кримськотатарської проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографічній традиції, виокремлюючи ключові концептуальні напрямки дослідження її окремих аспектів, виокремлюючи джерела в окремі групи;
- провести комплексний аналіз теоретико-методологічних засад вивчення «кримських проблем» в українсько-російських відносинах;
- визначити особливості використання теоретико-концептуального інструментарію класичної теорії регіонального комплексу безпеки для аналізу Кримської кризи в умовах глобальних трансформацій світового порядку;
- охарактеризувати політичні передумови сучасної російської агресії та анексії півострову Крим;
- визначити соціально-політичні та безпекові наслідки секторальної «співпраці» України та рф (2014-2021 рр.);
- проаналізувати особливості впливу гуманітарної складової на політичні процеси на території півострову Криму;
- побудувати сценарії розвитку українсько-російських відносин в умовах широкомасштабного вторгнення;

- окреслити невідворотні та варіативні тренди та загрози щодо кримського питання;
- визначити інституційно-правові основи політики України щодо відновлення Криму.

Об'єктом дослідження є українсько-російські відносини в умовах постбіполярності.

Предметом наукової розвідки є питання розвитку Кримського півострову крізь призму українсько-російської міждержавної взаємодії (з 1991-го по сьогодні).

Методологічну основу дисертаційного дослідження формують принципи історизму, об'єктивності та послідовності, що надало змогу використати різноманітні наукові підходи та методи. Дослідження «кримських питань» в українсько-російських відносинах потребувало застосування вихідних положень та методологічного інструментарію інституціональної теорії дослідження «кримських проблем»; теорії кримського регіоналізму; цивілізаційного напрямку дослідження історичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону загалом та теорії балансу сил, яка надає чітке розуміння причин створення Кримської автономії у складі незалежної України та впливу російсько-українського конфлікту на переформатування глобального балансу сил. Застосування методу побудови сценаріїв гіпотетичного розвитку подій в українсько-російських відносинах та методи експертного аналізу, методологія форсайту та ефект Талеба (чорні лебеді) дозволили охарактеризувати та запропонувати можливі сценарії в умовах та після закінчення російсько-української війни.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є комплексним дослідженням «кримських питань» та їх впливу на розвиток українсько-російської міждержавної взаємодії.

У цьому дослідженні обґрунтовані такі теоретичні положення, які визначають його новизну. Зокрема:

вперше:

– проведено комплексний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії вивчення «кримських проблем» в українсько-російських відносинах зокрема, та основних проблем міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності з урахуванням історичного контексту, загалом. Це створило фундамент для вірного розставлення акцентів та вироблення об'єктивної оцінки питань, які носять конфронтаційний характер українсько-російських відносин;

– запропоновано досліджувати «кримські проблеми» в українсько-російських відносинах, ґрунтуючись на теоретико-концептуальному каркасі, який складає комплекс наукових підходів, які були сформовані на стику декількох наук (історія, філософія, політологія, міжнародні відносини та ін.). Доведено важливість та наукову доцільність використання інституціональної теорії дослідження «кримських проблем», теорії кримського регіоналізму, цивілізаційного напрямку дослідження історичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону загалом та теорії балансу сил, яка надає чітке розуміння причин створення Кримської автономії у складі незалежної України та впливу російсько-українського конфлікту на переформатування глобального балансу сил;

– використано теоретико-концептуальний інструментарій класичної теорії регіонального комплексу безпеки для проведення більш глибокого аналізу Кримської кризи та початку російсько-української війни в умовах глобальних трансформацій світового порядку;

– сформовано авторське бачення сценарію розвитку подій у Криму в умовах військових дій «Деокупація Криму військовим шляхом та її наслідки», в рамках якого враховано основні характеристики, ключові події, ключові гравці та індикатори реалізації сценарію;

– комплексно проаналізовано потенційні сценарії (загрози) («чорні лебеді») в 2024 році, а також їх ймовірність в агресії рф проти України та

визначено потенційні «чорні лебеді», що потребують уважного моніторингу та готовності до реагування на можливі кризи, забезпечуючи стратегічне планування та мінімізацію ризиків.

– доведено, що з початком повномасштабного вторгнення РФ в 2022 році, умови та пріоритети зазнали значних змін щодо відновлення Криму після закінчення російсько-української війни. Відзначено, що заходи після деокупації зумовлена неможливістю реалізації до деокупації та свідченням про те, що заходи щодо інтеграції після деокупації Криму вживаються, починаючи з 2014 року, але після 2022 року з корективами;

уточнено:

– історичні витоки кримської проблеми, а також про її важливість з геополітичної, геостратегічної та гео економічної точок зору. В умовах геополітичних трансформацій світового порядку Крим став розмінною монетою в іграх великих акторів. Передусім йдеться про реалізацію імперських амбіцій Російської Федерації, яка шляхом анексії Криму досягла «історичної справедливості», порушивши усталений після Другої світової війни міжнародно-правовий порядок;

– доведено легітимність передачі Кримського півострову у 1954 р.; сформульовано безпекові та правові наслідки агресії РФ проти України, висвітлено особливості перебування Чорноморського флоту РФ на півострові;

– підтверджено гіпотези про: а) залежність інституціоналізації регіонального простору в Криму від рівня формалізації регіональних акторів, що представляють кримську просторову спільноту та рівня формалізації суб'єктів просторової взаємодії від соціальних імперативів та моделей поведінки російськомовного та кримськотатарського населення півострову; б) вплив втрати РФ контролю над Україною на реалізацію геополітичної стратегії Білокамінної та загострення кризи її зовнішньополітичної ідентичності; в) вплив зовнішньополітичних стратегій західноєвропейських акторів щодо РФ, які ґрунтуються не на регіональних / інтеррегіональних

інтересах, а винятково на національних, на поширення експансіоністських намірів Кремля та провокування подальшого загострення безпеково-політичної ситуації на Європейському континенті; г) підсилення у тривалій перспективі російської військової експансії та окупації українських територій російською зовнішньополітичною стратегією, спрямованою на делегітимацію українських державно-політичних інститутів;

– удосконалено твердження про неможливість перегляду та внесення поправок щодо територіальної цілісності України та його застосування як конституційного механізму у політико-правовому полі нашої держави.

– запропоновано два сценарії з високою ймовірністю реалізації «позбавити російські війська баз і складів у Криму, ізолювати півострів, що змусило б їх залишити територію, дозволяючи Україні повернути Крим із мінімальними руйнуваннями» та сценарій «післявоєнні відносини між Україною та рф. Аргументовано загальну негативну тенденцію та стверджено, що в перспективі за умови збереження існуючих тенденцій та продовження війни ймовірність налагодження діалогу між Україною та РФ зводиться до нуля;

набуло подальшого розвитку:

– розуміння гуманітарного аспекту кримської проблеми в українсько-російських відносинах у напрямку розширення його тлумачення, який включає не лише питання соціального захисту населення півострову, забезпечення його прав та свобод, але й проблему конфлікту цінностей, ідеологій та національно-етнічних ідентичностей. Стверджується, що кримський гуманітарний простір сьогодні – це поле для повномасштабної русифікації та витіснення українського й кримськотатарського контенту з освітнього процесу, засобів масової інформації, книговидання, культури та мистецтва, суспільно-церковних відносин тощо;

– охарактеризовано ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення рф до України. Відзначено, що кожен із

сценаріїв може реалізуватися за певних умов. Дипломатичний сценарій вважається малоімовірним з огляду на поточну динаміку російсько-українського конфлікту; сценарій наступу ЗСУ на територію Криму передбачає військову операцію, яка є найбільш оптимістичним сценарієм;

– надано авторські рекомендації щодо когнітивної деокупації Криму. Зокрема, пропонуються механізми вирішення цього питання (правосуддя перехідного періоду), що сприятимуть дотриманню мешканцями окупованих територій законів та їхній реінтеграції до законодавчого, економічного та, в кінцевому підсумку, політичного простору України;

– пріоритетні напрямки після деокупації, в рамках якої вирішальне місце займають Стратегія когнітивної деокупації Криму та Стратегія відновлення Криму після деокупації;

– правосуддя перехідного періоду, що сприятиме уникненню майбутніх конфліктів на території Кримського півострова та має стати ефективним механізмом в реалізації політики відновлення деокупованого Криму. Зосереджено увагу на напрямку правосуддя перехідного періоду – притягнення винних до відповідальності за злочини колабораційної діяльності.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні розробки, подані в роботі, можуть бути використані в поточній діяльності Міністерства закордонних справ України та інших державних структур з метою вироблення чіткого плану дій у відносинах між нашою державою щодо протидії діям РФ Федерацією в умовах повномасштабної агресії. Висновки, ймовірні сценарії розвитку та рекомендації можуть бути корисними при веденні переговорного процесу з Російською Федерацією та іншими впливовими геополітичними акторами, а також при визначенні стратегії подальших дій України щодо Кримського півострову з урахуванням його статусу як тимчасово окупованої території. В цілому широкий емпіричний матеріал, динаміка статистичних показників, подана в роботі, можуть стати корисним підґрунтям для підготовки як науково-дослідних

робіт, так і підручників та посібників для вищих навчальних закладів з історії міжнародних відносин, зовнішньої політики України, політології, всесвітньої історії тощо. Деякі фрагменти було б доцільно включити у підручники з історії України та Всесвітньої історії для вивчення кримської проблематики учнями загальноосвітніх навчальних закладів.

Особистий внесок. Основні наукові положення та висновки дисертації, що базуються на широкому масиві використаних джерел і літератури, зокрема ті, що характеризують наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, отримані автором самостійно. Дисертанткою особисто сформульовано теоретико-концептуальний каркас дослідження кримської проблематики в українсько-російських відносинах з урахуванням сучасного методологічного інструментарію в міжнародно-політичній науковій традиції; визначено ключові аспекти кримської проблеми та окреслено її вплив на міждержавний діалог між Україною та Російською Федерацією в період з 1991 по 2021 роки та після повномасштабного вторгнення.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського». Основні положення дисертації викладені автором на міжнародних конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема, на науково-практичних конференціях. Теоретико-методологічні положення та ідеї, які розвиваються у дисертації, доповідались та обговорювались під час наступних міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій: «Людина, мова і комунікація в гуманітарній парадигмі» (Київська гуманітарна академія, м. Київ, 16 квітня 2015 року); «Міжнародні політико-економічні відносини в постбіполярний період» (Київська гуманітарна академія, м. Київ, 12 грудня 2015 року), та «Політичні трансформації сучасного суспільства» (м. Полтава, 22 лютого 2024 року) та ін.

Публікації. Основні положення і результати дисертації представлені автором у 9 наукових публікаціях, з них 1 – у закордонному науковому виданні, що включено до міжнародних наукометричних баз даних (Scopus), 6 – у фахових виданнях, 2 – тези доповідей у збірках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (364 джерел). Загальний обсяг – 231 сторінку, з них основний текст – 193 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ «КРИМСЬКОГО ПИТАННЯ»

1.1. Історіографія дослідження «кримського питання» крізь призму українсько-російської взаємодії

Визначальний вплив на розвиток досліджень в сфері співробітництва України із сусідніми державами загалом, та з Росією, зокрема, здійснили трансформації, що охопили політичну науку після здобуття нашою державою незалежності в 1991 році. Так, на концептуальному рівні розуміння політиками формату відносин формувалось в умовах геополітичних змін у світі та появи нових викликів та загроз безпеці на різних рівнях: глобальному, регіональному та національному. Важливо зауважити, що протягом 1991-2014 років українська політична наука поступово нагромаджувала фундаментальні знання та прикладні розробки з питань українсько-російської взаємодії, при цьому більш посилена увага приділялась визначенню впливу нерегульованих питань взаємодії, в тому числі ситуації навколо Кримського півострову, на безпеку Європейського континенту та окресленню місця двох держав в постбіполярній системі міжнародних відносин.

На підставі аналізу історіографії питання, яке присвячене дослідженню проблемних питань, що мають місце в українсько-російських відносинах, можна поділити всю використану в роботі літературу на декілька груп. Розглянемо більш детально кожен групу праць та визначимо такі, які найбільш об'єктивно висвітлюють проблеми українсько-російських відносин.

До першої групи можна віднести праці вчених-істориків. Тут слід відзначити наукову працю Діяка І. «Україна – Росія (історія та сучасність)», в якій автор, використовуючи доробки видатних українських і російських істориків та архівні матеріали, надає власні, неупереджені оцінки головним проблемам українсько-російських відносин, намагається викрити спроби перекручування історії України, до яких вдаються представники російської

політичної, наукової, експертної спільноти та російські ЗМІ з метою досягнення власних цілей [77]. Автор наголошує, що «історія Росії та її народу не вписується в шовіністичну концепцію 1000-літньої російської держави. Не мають під собою підстав балачки про єдиний давньоруський народ, з якого під впливом польсько-литовської влади начебто відокремилися українці. Навпаки, росіяни та українці з самого початку формувалися як окремі східнослов'янські народи. Про це свідчить специфіка їх етногенезу» [77].

Розмірковували над проблемами державотворення України та Росії у тритомній праці «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (том 3 «Новітній український державотворчий процес») – українські науковці С. Кульчицький та Б. Парахонський. Зокрема, вони зазначають, що «якщо три братні народи і дійсно вийшли із спільної колиски Київської Русі, то це має значення не більше, аніж походження подібним чином споріднених етносів – французького, німецького та італійського – із спільної колиски імперії Каролінгів. А так зване добровільне воз'єднання України та Росії часів першого Переяслава, що дуже зручно вкладалося в означену схему, в сучасних умовах обернулося чомусь «добровільним роз'єднанням», тобто проголошенням Україною незалежності, що ставило під сумнів «віковічні прагнення» українців до єднання з росіянами, тобто до відновлення спільної ідентичності» [295, с. 119].

Після розпаду СРСР у контексті Чорноморського регіону інтереси України та Росії суперечать, на думку українських вчених, «в трьох головних проблемах – Кримське питання, базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Севастополі та питання розмежування акваторії Азовського моря та Керченської протоки» [294, с. 110]. Крим є стратегічно важливим для України вузловим пунктом Чорноморського регіону на шляхах, що ведуть до Середземномор'я, Близького Сходу та Кавказу. «Україна, йдучи на відновлення Кримської автономії, значною мірою поступилася власними інтересами на угоду зовнішнім силам» [294, с. 110]. На думку вчених,

«наявність автономного територіального утворення в межах унітарної за характером національної держави вже сама по собі є парадоксом. Автономну Республіку Крим фактично слід розглядати як своєрідний засіб зміцнення місцевої влади у відповідь на очікувані наслідки переселення. Почасти це також і засіб самоорганізації російськомовного населення Криму для захисту своїх матеріальних і політичних інтересів. Найбільш правильний погляд на Кримську автономію полягає в розумінні її як механізму вирішення конфліктних протиріч і погодження інтересів кримських татар з місцевим населенням, як знаряддя толерантної інтеграції кримських татар в систему українського громадянського суспільства» [294, с. 112].

Розвиток українсько-російської взаємодії, проблеми державотворення в Україні крізь призму розвитку відносин також є предметом наукового доробку І. Кульбиди. В своїй роботі «Україна і Росія. Історичні уроки міждержавних відносин» вчений доводить історичну необхідність будівництва незалежної Української держави та обґрунтовує її право вільно обирати геополітичний вектор розвитку, передусім виходячи з її національних інтересів [124].

Ґрунтовною є робота групи вчених: А. Слюсаренка, В. Гусєва, В. Литвина, В. Дрожжина, які кримську проблему визначали як «найболючішу в українсько-російських відносинах». На їх думку, це «обумовлено передусім незгодою російського керівництва з тим, що передача Кримського півострову в 1954 році Україні була легітимною» [169, с. 653-654]. Вчені наводять конкретні історичні факти, які підтверджують правомірність передачі Кримської області до складу УРСР: «Кримський півострів було передано Україні в 1954 р., коли відзначалося 300-ліття Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула Президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийнято позитивне рішення. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. видала Указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія

Верховної Ради Союзу РСР затвердила його і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з додержанням передбачених Конституцією СРСР процедур» [169, с. 653-654].

Важливою є праця О. Бойка «Історія України» де вчений стверджує, що «причиною винесення кримського питання на державний рівень стали дії російської парламентської комісії із закордонних справ та зовнішньоекономічних зв'язків, яка в січні 1992 р. у своєму проекті резолюції запропонувала парламенту Росії проголосити рішення 1954 р. щодо Криму недійсним. Подальшу ескалацію конфлікту спричинила резолюція закритої сесії російського парламенту (21 травня 1992 р.), у якій проголошено рішення 1954 року таким, що не має законної сили з моменту прийняття». Надалі, у липні 1993 року, було прийнято постанову РФ, щодо «утвердження / російського федерального статусу / Севастополя, забезпечення фінансування з російського бюджету. Цей документ закликав до переговорів з Україною про статус міста як головної бази єдиного Чорноморського флоту» [20, с. 643-645].

Серед інших фундаментальних історичних наукових видань привертає видання «Україна крізь віки» за редакцією В. Смолія. «Кримське питання» після закінчення другої світової війни розглядається у 13-му томі «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)», в ньому ж обґрунтовується економічна доцільність прийнятого на той час рішення М. Хрущовим щодо передачі Кримської області до складу УРСР [295]. Розв'язання проблем півострову у розрізі українсько-російських відносин на сучасному етапі представлено у томі 14 «Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.)» [140].

Важливість партнерства України з Росією обґрунтував український вчений С. Віднянський, який вбачає «складність в розбудові конструктивного діалогу в моделі політичного та економічного розвитку, яку обрала для себе сусідня країна». У колективній монографії «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)» вчений аргументовано довів «легітимність належності Криму і, зокрема, міста Севастополя Україні: так, згідно з

міжнародно-правовими актами, результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, коли більшість мешканців міста Севастополь проголосувала за незалежність Української держави і підтримку Акту про державну незалежність України, – з одного боку. І з іншого – відповідно до Конституції Росії, ухваленої всенародним російським голосуванням 12 грудня 1993 року, стаття 65 якої визначає містами федерального значення тільки Москву та Санкт-Петербург, місто Севастополь є українським містом, яке посідає виняткове важливе гео економічне значення як центр інфраструктури транспортних комунікацій як для України, так і Росії» [299, с. 630].

Цікавим є дослідження С. Плохія «Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час». Автор розвінчує міф про добровільне «возз'єднання» України з Росією у 1654 році і зазначає, що «сам термін возз'єднання в період незалежності нашої країни повністю зник з лексики політиків та науковців, зі сторінок наукових та популярних видань. Втім, незважаючи на приклад України, цей термін продовжує вживатись в Росії як на науковому, так і на політичному рівнях» [192, с. 56].

До другої групи слід віднести наукові праці, в яких автори представляють власні оцінки геополітичної ситуації у світі, досліджують проблемні питання взаємодії України з різними державами світу, приділяючи при цьому значну увагу ймовірним сценаріям розвитку українсько-російських відносин в умовах змін міжнародного безпекового середовища.

Варті особливої уваги наукові праці О. Брусиловської [21; 22] в яких авторка розглянула кейси Криму та «Новоросії» в контексті викликів європейській безпеці та ймовірні сценарії в російсько-українській війні. Звернемо увагу, що ще в 2016 р. О. Брусиловська відзначила, що «Росія не тільки порушила численні двосторонні угоди, особливо з Україною. Вона також знецінила важливі багатосторонні мережі й організації, у межах яких співробітничала протягом багатьох років, якщо не десятиліть. У той час як більшість цих міжнародних зв'язків формально усе ще існує, мало ймовірно,

що вони знову стануть повністю функціональними в найближчий час. Наприклад, анексією Криму Росія зруйнувала Будапештський меморандум. Проблема Криму може зберегтися як перепона для співробітництва РФ та Заходу протягом багатьох десятиліть» [21, с. 17]. Розглядаючи вплив російсько-української війни на європейську безпеку, авторка розглянула сценарій (перемога Росії у війні) та запропонувала заходи необхідні, щоб негативних сценаріїв найближчого майбутнього.

О. Чальцева, Я. Мельник досліджуючи формування нової системи міжнародних відносин внаслідок російсько-української війни, доцільно стверджують, що сформувався черговий виклик для всього світу в пошуку нових форм співіснування, які в першу чергу мають передбачати нові умови та гарантії глобальної безпеки. Чинна система міжнародних відносин виявилася неспроможною виконувати свої головні функції, а ієрархія в міжнародних відносинах, заснована на стані економіки держав, є чинником конфліктів та перешкоджає державам нижчого рівня захищати свої національні інтереси та суверенітет. Провідником нових змін стала Російська Федерація, яка накопичувала багато конфліктів за час своєї незалежності після розпаду СРСР і спровокувала наймасштабніший конфлікт з часів Другої світової війни. Це зробило неможливим подальше ігнорування давно існуючих проблем глобальної безпеки [311, с. 333].

У розрізі проблеми геополітичного вибору України колектив авторів монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і практичний аспекти» робить спробу сформулювати модель відносин Української держави із стратегічними партнерами й в результаті проведеного дослідження приходять до висновку, що «основним напрямком зовнішньополітичної стратегії України має бути не балансування між партнерами, а мінімізація суперечностей між ними, налагодження конструктивних відносин» [293, с. 140].

Корені сучасних українсько-російських суперечностей, основні етапи та тенденції розвитку відносин з 1991 по 2006 роки розглядаються у науково-

експертному виданні «Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки» (підрозділ «Трансформація українсько-російських відносин у контексті нової зовнішньополітичної стратегії Росії»). Так, один із членів авторського колективу Г. Надтока, досліджуючи зміни в зовнішньополітичній доктрині Російської Федерації (2004-2005 – курс на відтворення статусу суперпотуги), стверджує, що «Росія, не ставши наддержавою універсального типу, досягла цього рівня у військово-технічній та енергоресурсній сферах. Ця обставина, з одного боку, унеможлиблює недооцінку, а тим більше цілковите ігнорування стратегічних інтересів Росії. З іншого боку, курс на відновлення наддержави за умов дотримання Росією триєдиносійської ідеології створює надто високу загрозу національній безпеці України» [298, с. 485].

Також слід відзначити роботи таких авторів: С. Андрущенко [7], Л. Васильєва-Чекаленко [36; 312; 313; 314], Л. Гайдуков [59], М. Дністрянський [79], О. Івченко [103], В. Кремень [121], С. Федуняк [298] та ін. В роботах цих авторів головна увага була направлена на розгляд місця України в різноманітних форматах двосторонньої та багатосторонньої взаємодій.

Проблема геополітичного вибору України розглядається в праці В. Литвина «Україна: Європа чи Євразія?» [141]. Побіжно проблемні питання українсько-російської взаємодії вивчаються в його загальних роботах, присвячених еволюції зовнішньої політики України в період першого десятиліття після краху біполярності міжнародних відносин [142].

Концептуальне бачення зовнішньополітичної стратегії України, механізми її реалізації на міжнародній арені, перспективи для Української держави у глобалізованому світі, геополітичний вибір країни та виклики, спричинені ним, для її національної безпеки, особливості відносин нашої держави з її стратегічними партнерами – питання, які розглядаються у наукових розвідках українських дипломатів. Тут можна згадати праці А. Зленка [99; 100] та Ю. Щербака [325]. Останній, розглядаючи стратегічну роль України в світі, значну увагу приділяє відносинам України з США та

Росією, серед питань українсько-російської взаємодії досліджує національний й правовий статус міста Севастополь та проблеми розмежування Азово-Керченської акваторії [325].

Оригінальний погляд на можливість поступу російсько-українських відносин на паритетних засадах міститься у монографії Л. Чекаленко, яка наголошує «на неповазі до суверенітету і територіальної цілісності по відношенню до України; конкуренцію товарів обох держав на внутрішніх і зовнішніх ринках третіх країн; суперечки, пов'язані з джерелами сировини; використання низки факторів регіонального тиску (під час президентських виборів вони були спрямовані проти цілісності України) тощо» [313, с. 28].

До цієї групи також можна віднести роботи вчених, які досліджують проблеми двостороннього та багатостороннього співробітництва у Чорноморському регіоні та побіжно торкаються тих питань українсько-російської взаємодії, які дестабілізують ситуацію у зазначеному міжнародно-політичному просторі. Про кризові моменти в українсько-російських відносинах зазначав В. Горбулін, який досліджуючи особливості європейської архітектури безпеки робить висновок про те, що «українсько-російські відносини пройшли складний шлях від нерівноправного співробітництва, через поступове охолодження і навіть кризи відносин й трансформувалися до жорсткої конкуренції за позиції в Євразії, що розглядається в Кремлі як зона виключних інтересів Росії» [66, с. 9].

Цікавим є погляд вчених Р. Жангожи та Л. Негель на розв'язання проблем Чорноморського простору в цілому, та Криму зокрема. На думку вчених «з урахуванням інтересів трьох держав: України, Росії та Туреччини – своєрідного геополітичного трикутника, який більшою мірою загострює ситуацію в регіоні, ніж сприяє її стабілізації» [88].

О. Брусиловська та С. Глебов розглянули як концепція «русского мира» в Чорноморському регіоні «перешкоджає зміцненню не лише національної безпеки, але також загрожує регіональній та глобальній безпеці» [337, с. 225].

Політика України та Росії у Чорноморському регіоні, бачення двома

державами процесів інтеграції у міжнародно-політичному / міжнародно-економічному просторі Чорномор'я, ставлення до розв'язання регіональних конфліктів – питання, які є предметом наукових розвідок як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, кожен з яких бодай побіжно висвітлював вплив кризових явищ в українсько-російських відносинах на безпеку Чорноморського геоареалу загалом. На особливу увагу заслуговують праці Р. Додонова [82], В. Манжолі [152], Б. Парахонського [180], І. Сапицької [243], Т. Стародуб [259; 263], Г. Шелест [321]; А. Язикової [326].

Досліджуючи проблеми безпеки Чорноморського регіону Т. Стародуб зазначає, що «нині у Чорноморському регіоні практична відсутні сталі формальні та неформальні інститути, які б підтримували регіональну стабільність. Російська-грузинська війна 2008 р. довела неефективність існуючих інституціональних структур у питанні забезпечення безпеки у зазначеному просторі». Сьогодні ми можемо говорити й про такий же негативний вплив російсько-українського конфлікту на стабільність геоареалу. «Держави Чорноморського регіону, які не є членами НАТО та ЄС, вимушені постійно лавірувати між інтересами різних внутрішньорегіональних країн (Туреччина, Російська Федерація) та позарегіональних гравців (ЄС, США/НАТО), що деструктивно впливає на реалізацію їх основоположних зовнішньополітичних цілей, примушуючи їх діяти у напрямі багатовекторності», – стверджує Т. Стародуб на сторінках своєї брошури «Вплив змін безпекового середовища у Чорномор'ї на процеси становлення нової системи регіональної безпеки» [257, с. 2].

До цієї групи відносять праці, які присвячені безпековим аспектам двосторонніх відносин є предметом наукових досліджень О. Александрової [5], О. Копиленка [114], О. Задорожного [92; 93; 94].

Серед вчених, які досліджують двосторонні відносини крізь призму реалізації Україною власних європейських аспірацій, можна виокремити таких як: О. Добржанська [80], А. Павленко [174], Б. Парахонський [178], С. Пирожков [189]. Розширення НАТО на Схід (у тому числі можливе

входження туди України) веде, на думку російської політичної еліти, до розширення зони геополітичного впливу Заходу та ослаблення геополітичних позицій Росії, що деструктивно впливає на її національну безпеку.

Позиція Російської Федерації щодо архітектури європейської безпеки й місця України та інших країн зони її геополітичного впливу в ній викладено у ініціативі президента Д. Медведєва (2008 рік), основна мета якої – укладання нового Договору про європейську безпеку (далі – ДЄБ) на базі ОБСЄ, із включенням до нової системи ОДКБ і, можливо, ШОС, одночасно з кардинальним обмеженням ролі НАТО та США в Європі [263, с. 149]. Також, з позиції Т. Стародуб, «це в черговий раз підтверджує одну з ключових тез Стратегії Російської Федерації, яка полягає у відмові щодо надання суверенного права державам обирати ту чи іншу систему колективної безпеки з метою забезпечення належним чином власної» [261, с. 150].

Активно обговорювались та досліджувались українськими вченими питання участі України в СНД та, в цьому зв'язку, розгляд її відносин з Росією та розв'язання питань українсько-російської взаємодії, зокрема «кримського питання», в рамках не лише двостороннього формату, але й багатостороннього. Зазначений аспект двосторонніх відносин є предметом наукових розвідок О. Валевського [29], А. Філіпенка [304], Л. Скочелес [250]. Окремо слід відзначити думку Л. Скочелес, який розглядає «формат участі нашої держави в СНД, вважаючи, що в СНД Росія здійснює виключно свою «імперську» політику, тому Україні не місце в цій структурі» [250], з чим не можна не погодитись.

Окремим питанням в українсько-російських відносинах досліджується можливість союзу Україна – Росія – Білорусь. Українські вчені (Д. Базив [10], В.Кремень [121], С. Кульчицький [132]) обґрунтовують недоцільність участі Української держави в подібних інтеграційних проектах, адже участь в них є прямою загрозою державному суверенітету нашої країни. Детальніше про позиціонування Російської Федерації щодо регіональних ініціатив, проектів, об'єднань без її участі можна дізнатись із наукових розвідок В. Кулика [130],

Б. Парахонського [181], Т. Стародуб [260] та інших українських вчених та експертів.

Аналіз «кримських проблем» розглядаються в доробках політологів В. Іванишина [102] та О. Майбороди [149], які досліджують проблеми Кримського півострову в українсько-російських відносинах крізь призму міжнаціональних відносин в Криму та з урахуванням етнополітичної ситуації, яка склалась в Автономній Республіці станом на 2009 рік.

Цікавими є роботи, присвячені політичному діалогу між двома державами та формуванню концептуальних й стратегічних засад їх зовнішньої та безпекової політики. Перед тим як перейти до аналізу конкретних праць, зауважимо, що перший комунікативний захід, присвячений обговоренню українсько-російських відносин в умовах формування постбіполярного світу, був проведений в Одесі за участі українських вчених на базі Одеського державного університету під назвою «Україна та Росія: основні напрямки зовнішньополітичної діяльності».

Третя група досліджень – це роботи, предметом яких є економічна сфера, що стосується переважно проблеми постачання Росією України енергоносіїв, питання атомної енергетики, деякі аспекти взаємодії у сфері транспорту та логістики. Важливо підкреслити, що в середовищі українських вчених та експертів є як противники, так і прихильники ідеї більш глибокого співробітництва в сфері економіки та енергетики, останні скептично дивляться на можливість реалізації європейських аспірацій України (більш детально про проблеми економічної та енергетичної співпраці, впливу російського чинника на економічну безпеку нашої держави можна довідатись у наукових розвідках А. Блохіна [19], В. Будніка [23], Г. Василенка [34], О. Вітера [45], Б. Винара [43], О. Гулія [71], Д. Костюченка [117], М. Туринського [277]). Ключова ідея усіх праць цієї групи викладена у доробку вчених Національного інституту українсько-російських відносин (1997-2001) «Україна – Росія: проблеми економічної взаємодії». Її сутність полягає в тому, що «Росія продовжує недружню практику торговельних

обмежень, причому часом нелегітимного характеру (наприклад, уведення української імпортової цукрової квоти призвело до фактичного блокування ввозу даного товару з України в Росію)» [290, с. 7].

Четверта група досліджень присвячена військово-технічному співробітництву між двома державами. Тут можна виокремити доробки, присвячені розгляду основних напрямків співпраці, механізмів їх реалізації. Це праці таких авторів, як: І. Кухта [136; 137], О. Маначинський [151], В. Петровський [188]. Окремо слід виділити проблему перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території Криму (Україна) – це роботи таких авторів, як: С. Адамович [3], В. Безкоровайний [15], С. Глебов [62], Ю. Курпас [135], Г. Перепелиця [185; 186]. У 2011 році В. Бегма стверджував, що «Російська Федерація є головним партнером України з військово-технічного співробітництва за часткою експорту/імпорту товарів військового та подвійного призначення» [11, с. 15]. Проте при цьому науковець стверджує, що «зважаючи на прагнення Росії досягти самодостатності у провідних оборонних технологіях, реалізації програми імпортозаміщення та загальний науково-технологічний занепад російського оборонно-промислового комплексу, доцільно надавати перевагу співпраці з країнами заходу та при цьому досягти відчутного поліпшення співробітництва» [11, с. 17].

Слід відзначити, що сучасній ситуації в нашій країні говорять про те, що Чорноморський флот Російської Федерації відіграє в Криму не тільки політичну роль, а й військову роль. Користуючись бездіяльністю органів місцевої та центральної влади, прогалинами у двосторонніх угодах або просто порушуючи їх, Чорноморський флот Російської Федерації в Україні здійснював весь час дуже активну, ворожу українській державності, пропагандистську, ідеологічну, культурницьку, освітянську діяльність, спрямовану на українців в Криму й Севастополі, координував антиукраїнські дії проросійських радикальних організацій. Зазначена діяльність зіграла не останню роль в процесі окупації Криму Російською Федерацією у березні

2014 року й продовжує відігравати вагоме значення сьогодні як політичний фактор впливу на громадські настрої, використовуючи різноманітні маніпулятивні тактики.

П'ята група досліджень стосується гуманітарних проблем українсько-російських відносин, які знайшли своє відображення в наукових доробках таких українських вчених, як О. Вусатюк [52], О. Гуцол [72], О. Дяченко [83], І. Звірко́вський [97], Н. Литвиненко [143], О. Чальцева [310]. Серед гуманітарних проблем найбільше цікавить науковців питання про статус російської мови в Україні (М. Костицький, Т. Ткаченко та В. Годованець [115]). Ця проблема актуалізувалась відразу після отримання незалежності Україною, а пізніше питання про мову стає одним із основних на всіх перемовинах та зустрічах, в тому числі й на вищому рівні. Мовні аспекти українсько-російських відносин, в тому числі мовна ситуація в Криму, відображені в низці статей українських вчених, кожен з яких намагається дати власну оцінку ситуації, що склалась в країні загалом й на півострові зокрема (В. Васютинський [37], Я. Радевич-Винницький [230], С. Тетерук [272], О. Трибушний [276]).

Мовне питання досить чуттєве, проте поряд з ним поглиблюються й інші аспекти гуманітарної сфери: питання дотримання прав національних меншин (О. Антонюк [8], В. Войналович [166], Б. Костюк [116], М. Панчук [176], О. Романуха [233], Л. Чекаленко [312]), релігійний чинник в українсько-російських відносинах (О. Горбач [65]), голодомор 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років (В. Верстюк [40], О. Веселова, О. Мовчан та В. Марочко [42]), діяльність ОУН-УПА (С. Бутко [26], С. Грабовський [69] та ін.), інформаційно-психологічні вплив з боку Російської Федерації на Україну (О. Гаврилюк [56], О. Фролова [305]) та інші проблеми.

Цікавим є погляд президента України Л. на проблему внеску українців у розвиток російської культури, про який можна дізнатись з його праці «Україна – не Росія». Кучма Л. наводить деякі історичні факти на підтвердження тези про неможливість зародження й розвитку російської

культури без попередніх надбань української культури та внеску українських вчених у просвітницькі справи Московії, передусім це: «заснування у Кремлі світської типографії знаменитим українським просвітником, випускником Києво-Могилянської академії Сімеоном Полоцьким у 1664 році, засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі; проведення церковної реформи за задумом префекта Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича; більшість викладачів у Слов'яно-греко-латинській академії були українські професори; до XVIII століття в Росії користувались українськими лексиконами Паші Беринди та Лаврентія Зизанія» [139, с. 148-149].

Шоста група джерел являє собою наукові доробки, присвячені комплексному дослідженню проблемам Кримського півострову. Це теоретичні розвідки таких українських вчених та експертів як: М. Василенко [35], К. Вітман [46], Б. Гаврилишин [54], В. Єльченко [85], Р. Жангожа [87], В. Кремень [121], С. Кульчицький [131], Я. Матійчик [153], О. Субтельний [267], Б. Парахонський [181], на думку останнього «Масштабний конфлікт (між Україною та Росією – авт.) може привести до ситуації, що загрожуватиме існуванню незалежної України». В цьому зв'язку вчений у своїй книзі «Українсько-російські відносини: зліти та падіння» надає власні рекомендації: «Враховуючи історичний досвід, який свідчить про ймовірність за певних умов приходу до влади в Росії радикально налаштованих, шовіністичних сил, в інтересах України створити стратегічну систему противаг для запобігання можливим загрозам з їх боку. У ситуації, що складається в українсько-російських відносинах, необхідно працювати на випередження у прийнятті необхідних рішень і запроваджувати відповідні гнучкі заходи щодо вразливих ланок у відносинах з північним сусідом» [181, с. 15].

Сьома група джерел являє собою сукупність наукових розвідок, присвячених дослідженню кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах з 1991 року по 2014 рік. Тут аналізуються питання

входження кримських татар в спільноту, яка вже була сформована протягом часу до анексії Криму. Це праці таких вчених, як В. Войналович [48; 49], О. Калакура [106], В. Котигоренко [119], С. Кучеренко [138], О. Ляшенко [147], М. Панчук [124; 176; 177] та ін.

На підставі аналізу даних джерел щодо предмету дослідження можна виділити наступні підходи аналізу: історичний, етнополітичний, соціально-економічний, культурно-релігійний, освітньо-інформаційний, безпековий.

Вивчення кримськотатарської проблеми в ретроспективі представлений у наукових розвідках таких вчених як: Г. Бекірова [16], І. Гошуляк [67], Я. Дашкевич [73], М. Дмитрієнко [78], Ю. Зінченко [98], М. Кемілоглу [341], Д. Маплс [348], Г. Сассе [357], С. Червонная [315], В. Чумак [317] та ін. Тут слід навести думку Г. Сассе з питання кримської кризи: «Кримське питання: ідентичність, перехід та конфлікт», який намагається зрозуміти причини передачі Криму до складу УРСР у 1954 році. На думку Г. Сассе, «немає жодного доказу того, що рішення М. Хрущева було пов'язане з його національною лояльністю, з почуттям гордості, яке зачепили, або почуттям несправедливості». Загалом, вчений в своїх дослідженнях представляє «погляди на рішення, прийняте М. Хрущевим» [357].

Щодо аналізу правових підстав передачі Криму Україні у 1954 році, то тут можна відмітити праці таких зарубіжних вчених як Д. Маплс та Д. Дьюк. Дослідники в роботі «Україна, Росія та питання Криму» основну увагу приділили «становищу кримських татар в період депортації під час другої світової війни, а також в пострадянський період (1991-1992)» [348].

Розвінчуванням стереотипів щодо історичного та культурного розвитку долі України та Криму займається в своїх дослідженнях В. Чумак. розглядає вчений це питання з найдавніших до новітніх часів, досліджує різні джерела. Робить висновок, що «міфи та стереотипи, що закріпилися в масовій свідомості та почасти побутують в науковій літературі щодо Криму як ісконно русскої території, історії та етногенезу корінного кримськотатарського населення півострова, законності передачі Криму

Україні тощо» [317].

Такі вчені етнополітичної школи «Кримські студії», як І. Курас [133], О. Ляшенко [147], М. Панчук [176] та ін., замаються питаннями, які виникають між країнами, які мають безпосередній інтерес в рамках Чорноморського регіону – це Україна, Росія та Туреччина. Для даного дослідження це є важливим, тому що ці наукові доробки також торкаються питань подальшого майбутнього кримськотатарської спільноти.

Цікавий етнополітичний погляд на проблеми кримських татар представлений М. Панчуком [176]. Вчений аналізує різні джерела з точки зору історіографії, при чому особливу вагу приділяє етнополітичному розвитку Криму. Важливим у цих роботах є те, що вчений наполягає на тому, що потрібно відходити від стереотипів відносно того, яку роль кримські татари відіграли в історії України.

В рамках етнополітичного підходу слід відзначити наукове видання «Крим в етнополітичному вимірі», в якому автори цього дослідження аналізують кримськотатарську проблему в аспекті трансформацій, які відбулися в Україні та Криму протягом XIX – початку XXI століття. В цій роботі представлено «аналіз перебігу та наслідків примусової депортації кримськотатарського народу у роки Другої світової війни, досліджено політико-правові аспекти повернення кримських татар на батьківщину та окреслено проблеми інтеграції в українське суспільство» [124].

Важливого значення мають доробки авторів, які вивчають проблему повернення кримських татар. Це такі вчені як А. Вільсон [360], Р. Ільясов [104], О. Габріелян, В. Зарубін, С. Єфімов та ін. [124].

Питання розвитку освіти та комунікативної політики в Криму в аспекті життєдіяльності кримських татар вивчається такими авторами як В. Войналович [48], О. Калакура [49; 106] та ін. Так, досліджуючи освітні проблеми в Криму О. Калакура зазначає, що «Імперська спадщина як царська, так і радянська, нанесла етнонаціональному самоусвідомленню мешканців півострова глибокі травми, породила ряд ідеологічних

стереотипів, зокрема ідентифікацію жителів Криму як представників радянського народу, російськомовного населення та інших спотворень. Рецидиви тоталітарного мислення залишаються головною перепоною національного відродження, вільного культурно-освітнього розвитку кожної етнічної групи автономії» [106, с. 509].

Безпековий напрямок представляють напрацювання в аспекті проблем, що виникають у врегулювання кримсько-татарських питань, в аспекті різноманітних політичних та правових проблем в даному напрямку, це питання міжнаціонального діалогу, розвитку відносин між етнічними на конфесійними групами. Тут слід відзначити праці таких вчених, як В. Абудараймов [2], Б. Парахонський [179], С. Полтавець [193], С. Салущев [356], О. Шевель [320] та ін.).

В рамках політико-безпекового напрямку дослідження кримськотатарської проблеми було проаналізовано джерела, які присвячені аналізу ситуації в українсько-російських відносинах, що склалась внаслідок анексії Криму Російською Федерацією у березні 2014 року. В своїх доробках науковці В. Абліцов [1; 6], Є. Букет [24], В. Василенко [32], Л. Залізник [95], Я. Матійчик [153], Д. Павличко [175], Б. Парахонський та Г. Яворська [182] досліджують витoki та суть російсько-української війни, мету, способи протидії та наслідки агресії Росії про України, реакцію світового співтовариства на дії Кремля, вплив російсько-українського збройного конфлікту на систему європейської та міжнародної безпеки.

«Дії Росії проти України», – вважають вчені Національного стратегічних досліджень Парахонський Б.О. та Яворська Г.М., – «підривають регіональну стабільність у країнах від Балтії до Чорноморсько-Каспійського басейну, кидаючи виклик НАТО як ключовому елементу європейської безпеки та ставлячи під сумнів подальшу долю всього Європейського проекту й ідеї об'єднаної Європи» [182, с. 3]. Варто підтримати думку вчених, яка полягає в тому, що «за нових геополітичних умов, з урахуванням регіональних процесів та інтересів демократичного світу, очевидним є те, що

система чорноморської безпеки має будуватися на жорсткій протидії імперським амбіціям Російської Федерації, що передбачає створення гнучкого альянсу широкого кола демократичних держав та їх об'єднань» [182, с. 39].

Восьма група наукової літератури – це дисертаційні дослідження з політичних, історичних та інших гуманітарних наук українських вчених: О. Газізової [58], Л. Гаспарян [60], Д. Попової [194], М. Сомова [254], С. Штепи [323]. Дослідження присвячені вивченню українознавчих аспектів культурно-освітнього розвитку етнічних громад Автономної Республіки Крим (1991-2010 рр.), окресленню напрямків міжконфесійної взаємодії на території Криму, розгляду проблеми комунікаційних відносин в інформаційному політичному просторі півострову, визначенню ролі Верховної Ради України у розв'язанні етнополітичних проблем Кримського півострову, аналізу етноконфесійних взаємодій у контексті сучасної соціокультурної ситуації в Криму, розкриттю геополітичних аспектів морської політики Росії в умовах глобалізації та ін.

Цікавою є дисертація Д. Попової (2013 р.), в якому авторка намагалася визначити «важливість кримського питання для подальшого розвитку двосторонніх відносин». В роботі представлений аналіз «гуманітарної складової кримського питання та досліджуються проблеми інтеграції кримських татар в поліетнічне, поліконфесійне суспільство півострову» [194, с. 73-123]. Але, слід зазначити, що досліджуючи «кримське питання» в українсько-російських відносинах, Д. Попова підкреслює їх «дружній характер». На мою думку, не можна з цим погодитися.

Огляд наукових розвідок, зроблений в рамках цього підрозділу, показав, що більшість українських та зарубіжних істориків та науковців прогнозували конфронтацію навколо «кримських проблем» у відносинах між Україною та Росією. Аналіз української історіографії, присвячений дослідженню міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності з урахуванням історичного контексту, підтверджує, що українські вчені

приділяли особливу увагу «болючим» історичним питанням і пронозували можливий конфлікт щодо Криму.

1.2. Методологія дослідження «кримських проблем» в аспекті українсько-російських відносин

Методологічну основу дослідження українсько-російських відносин складають загальнонаукові принципи та положення науки методології, а також широкий спектр методів, які перейшли з інших наук: філософії, логіки, історії, математики тощо. Методи дослідження українсько-російських відносин представляють собою сукупність прийомів та операцій, за допомогою яких здійснюється та чи інша конкретна діяльність у певних галузях співробітництва. З одного боку, метод впливає з практики здійснення українсько-російських відносин, з іншого – він спирається на досягнуті раніше результати і є вихідною умовою подальших практичних дій у розвитку взаємодії.

Методи дослідження українсько-російської взаємодії можна поділити на філософські та спеціально-наукові, серед них є якісні та кількісні. За типом причинності вони поділяються на однозначно-детерміністські, можливі та багатозначні. Кожна з наук на певному етапі свого розвитку здійснює глибоку філософську та практичну ревізію всіх методів теоретичного дослідження, які вона використовує, що сприяє зростанню самопізнання цієї науки.

Застосування при дослідженні політичних відносин між Україною та РФ засадами та способами їх організації має певні рівні: набір – це певний етап організації міждержавної взаємодії, який свідчить лише про її становлення; комплекс – свідчить про розвиток міждержавної взаємодії; система – це розвиненість міждержавного співробітництва, що здійснюється регулярно, охоплює всю сукупність принципів та способів здійснення українсько-російських відносин.

Частиною методології вивчення українсько-російських відносин є

методика. Це штучно створюваний на базі загальної методології та теоретико-методологічних положень політичної науки комплекс методів, який призначений для вирішення важливих або часто повторюваних завдань.

Методологічну базу сучасної політичної науки, та відповідно дослідження українсько-російських відносин утворюють загальнонаукові принципи та положення науки методології, а також широкий спектр методів, які історично склалися та перейшли до політичної теорії як з інших наук, так і з практики.

Щодо сучасної методології та підходів, які застосовуються для дослідження українсько-російських відносин, то слід виділити такі напрямки: «історико-політичний – дослідження українсько-російських відносин, як особливого виду політичних відносин шляхом аналізу зв'язків, інститутів та поведінки, що виникають та розвиваються в історичному та політичному просторі; геополітичний та гео економічний – дослідження українсько-російських відносин шляхом аналізу політичної та економічної взаємодії між Україною та Росією з акцентом на просторовому розташуванні суб'єктів міжнародної чи транскордонної взаємодії. В обох напрямках визначальними поняттями є держава, тобто Україна та Російська Федерація, як головний суб'єкт міжнародних відносин, їхні національні інтереси, сила, кордони та територія» [120, с. 125].

Проблемою сучасного дослідження відносин є «полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта. Йдеться, перш за все, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, які в цілому відображають фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках. Суб'єктивізм, як один із принципів дослідження українсько-російських відносин – це система поглядів, пов'язаних з трактуванням міжнародних відносин як суспільних відносин, позбавлених об'єктивної основи, що впливають із людської природи, формують та спрямовують особистості» [326]. Як визначають М. Мальський та М. Мацях: «цей принцип виражається у похідних від нього принципах, що мають

характер постулату для окремих теорій та наукових шкіл – антропоморфізму та нормативізму» [150].

Що стосується об'єктивізму, то цей принцип дослідження в аспекті українсько-російських відносин полягає в тому, що «міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності, що не залежать від волі та бажань людини. На основі цього підходу були сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму» [326].

Важливим аспектом в рамках методології дослідження відносин між Україною та Росією є «дискусія щодо головних дійових осіб у цьому політичному середовищі. Її результатом стало висунування двох взаємовиключних принципів – етатизму та транснаціоналізму. Полемічність принципів розуміння об'єкта призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів та методів дослідження, а скоріше як безліч окремих методологій. Їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму, тобто. дослідження українсько-російських відносин побудовано на загальній логіці та точних фактах, описаних за допомогою математичних методів» [326].

Також у методології дослідження українсько-російських відносин застосовується системний підхід «який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх вирішення» [326]. Його функція полягає в тому, щоб мати цілісне сприйняття відносин між Україною та РФ та зрозуміти взаємопов'язаності та взаємозумовленості елементів цих відносин. Цей підхід потрібний, щоб була змога враховувати взаємозалежність усіх суб'єктів, які впливають на відносини між Україною та РФ на рівні міжнародних систем.

Дедуктивний та індуктивний методи, аналіз та синтез, як загальнонаукові методи пізнання також були застосовані при дослідженні українсько-російських відносин. Дедуктивний метод досліджує міжнародні зв'язки України та Російсько-Федерацією від загальних знань до окремих

випадків. В індуктивному методі вивчення українсько-російських відносин відбувається у зворотному русі. При аналізі ці відносини розглядалися в окремих його сферах: економічній, торговій, нормативно-правовій, політичній та гуманітарній. Синтез дозволив поєднати досліджувані напрями українсько-російських відносин та створити комплексні узагальнення.

Сьогодні дослідження українсько-російських відносин базується на формальних та неформальних методах. Формальні методи передбачають використання методів формальної логіки та математичного аналізу в аспекті аналізу політичних відносин, політичних явищ та процесів. Сюди можна віднести історико-описовий метод (історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-синтетичний), який виступає фундаментом історичного аспекту дипломатії, політичних відносин і зовнішньої політики України та Російської Федерації. Застосування цього методу дає можливість проводити аналіз політичних явищ та міжнародних процесів, в яких беруть участь Україна та Російська Федерація. В рамках історико-описового методу можна виділити політико-описовий метод, який направлений на реферування документів та джерел. Ці методи надали мені первинну фактологічну інформацію про відносини між Україною та Російською Федерацією за період 2013-2022 роки. Також було використано порівняльно-історичний метод для дослідження змісту та характеру українсько-російських відносин на різних етапах їх історико-політичного розвитку протягом 2013-2022 рр.

Істотне місце в дослідженні різних питань українсько-російських відносин належить нормативно-ідеологічному методу та нормативно-гіпотезотворчому. Нормативно-ідеологічний застосовує для аналізу певну ідеологію, яку розуміє як свідоме чи несвідоме, але маючи впевненість у власній правоті. З цього методу вийшли концепції «політичного реалізму» та геополітики, які є важливими для вивчення українсько-російських відносин. Нормативно-гіпотезотворчий метод заснований на логіці розуму: він компенсує дефіцит емпіричного або теоретичного матеріалу шляхом побудови різноманітних концепцій гіпотезами. На цьому методі будуються

концепції зовнішньої політики України та Російської Федерації, концепції їх інтеграції. Зважаючи на те, що зовнішньополітичні відносини «тісно переплітаються з економічними та соціокультурними сферами діяльності, їх теоретичне осмислення шляхом узагальнення теоретичних знань лише про природу політичних відносин на локальному та глобальному рівня недостатнє. У цьому контексті слід додати, що наукове вивчення українсько-російських відносин відповідно до методологічного підходу Т. Парсонса, в класичному розумінні має базуватися на аналізі як емпіричних процесів так і теоретичних знань» [120, с. 125].

Важливим також є інтуїтивно-логічний та формально-логічний методи, які засновані на застосування логіки у дослідженні взаємин між Україною та Російською Федерацією на політичному полі, але виділяють різні його види. Інтуїтивно-логічний заснований на «здорову глузді», враховуючи історичну ситуацію. Формально-логічний застосовує нормативну формальну логіку. Наступну групу неформальних методів вивчення українсько-російських відносин складають операційно-прикладний, аналітичний та прогностичний. Операційно-прикладні методи включають в себе різні методи аналізу ситуації, що склалася в українсько-російських відносинах. Це може бути просте та включене спостереження, вивчення документів та об'єктивних матеріальних джерел, порівняльний аналіз, методи аналізу змісту, методи аналізу варіантів поведінки. Аналітико-прогностичні методи направлені на прогноз складних процесів та явищ міжнародного життя. Серед них вкрай важливим для українсько-російських відносин є альтернативістика – ймовірні чи можливі варіанти майбутнього; ретроальтернативістика – реально можливі, але втрачені варіанти минулого. З погляду практичної значущості краще зарекомендували себе сценарний спосіб, тобто побудова сценаріїв гіпотетичного розвитку подій в українсько-російських відносинах та методи експертного аналізу. Також в даній дисертації було використано методологію форсайту та ефект Талеба (чорні лебеді), що дозволили охарактеризувати та запропонувати можливі сценарії

в умовах та після закінчення російсько-української війни.

Формально-юридичний метод дозволив, при дослідженні інституційно-правових основ політики України щодо відновлення Криму, визначити правову базу, на якій ґрунтуються дії держави, та оцінити їхню ефективність у контексті деокупації та реінтеграції Криму.

У дослідженні українсько-російських відносин використовуються також статистичні методи, зокрема щодо вивчення економічної та гуманітарної взаємодії, також розглянуто громадську думку щодо ставлення українського суспільства до росії та неможливість відновлення відносин після закінчення війни. Слід зазначити, що в даному дослідженні українсько-російських відносин перевагу віддано принципу історизму.

Таким чином, закономірності розвитку українсько-російських відносин протягом 2013 – 2022 р.р., як сукупності зв'язків між складовими, можна розглядати як головне джерело інформації про природу зовнішніх політичних відносин у контексті глобалізації.

Дослідження «кримських проблем» в українсько-російських відносинах передбачає застосування «вихідних положень та методологічного інструментарію інституціональної теорії дослідження кримських проблем, теорії кримського регіоналізму, цивілізаційного напрямку дослідження політичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону загалом та теорії балансу сил, яка надає чітке розуміння причин створення Кримської автономії у складі незалежної України та впливу російсько-українського протистояння на переформатування глобального балансу сил» [12].

На мою думку, «використання вихідних положень інституціональної теорії та методологічного інструментарію соціального конструктивізму надає змогу дослідити, по-перше, які саме чинники впливають на процеси просторової інституціоналізації, що склались у кримському субнаціональному регіоні, по-друге, якого типу формується інституціональний порядок й чи є загрози його існуванню як в регіональному

контексті, так і національному та міждержавному» [12].

Також хочу зазначити, що «інституціональний напрям дослідження кримських проблем в українсько-російських відносинах варто розглядати у тісній зв'язці із теорією кримського регіоналізму» [12]. Ця теорія направлена на вивчення процесів «конструювання субнаціонального регіону з акцентуацією на вивченні формату участі політичних акторів в соціально-політичному житті Кримського півострову, а також крізь призму етнополітичних та етнорелігійних процесів. Для таких розвідок характерний міждисциплінарний характер, адже дослідження проводяться на стику таких наук як політологія, етндержавознавство, регіоналістика, історія, конституційне право та ін.» [12]. Теорію кримського регіоналізму можна побачити в роботах О. Габріелян [126], А. Никифорова [167] та ін.

Коли говоримо про інституціоналізацію регіонального простору, то тут слід відзначити, що цей процес в Криму «залежить від рівня формалізації регіональних акторів, що представляють кримську просторову спільноту. В свою чергу рівень формалізації суб'єктів просторової взаємодії залежить від соціальних імперативів та моделей (норм, установок) поведінки російськомовного та кримськотатарського населення півострову» [12].

До початку кризових процесів в Криму «рівень імперативності залежав більшою мірою від ситуативних домовленостей щодо можливості й необхідності застосування імперативних правил та меншою – від правого регулювання відносин між просторовими акторами в межах півострову та між ними та Україною» [12]. Після того, як відбулася анексія Криму «питання повністю знаходиться у компетенції країни-агресора й українська влада може впливати на розв'язання проблем кримськотатарського регіонального руху лише шляхом використання міжнародно-правових інструментів та звернення до міжнародних організацій з метою залучення зусиль світової спільноти щодо підтримки кримських татар та надання відповідного сприяння й допомоги» [12].

І ще на один аспект хочу звернути увагу, який стосується українського

законодавства у цьому напрямку. В українському праві практично «відсутні норми, які б регулювали політико-правові відносини між етнонаціональними акторами просторового процесу, а також між ними та Центром, що вплинуло на рівень забезпечення їх прав та потреб. Таким чином, більшість питань розв'язувалось не в правовому полі, а соціальному – як результат усталених практик міжкультурної взаємодії. Виключення складають питання освіти та культури» [12].

На мою думку, «реалізований в політиці образ кримської автономії дозволив зняти численні протиріччя та до анексії Криму Російською Федерацією був адекватною відповіддю на більшість викликів кінця ХХ – початку ХХІ століть» [12].

Також слід звернутися до розгляду підходу, який розкриває «цивілізаційний напрям дослідження політичних процесів на Кримському півострові з урахуванням геополітичної динаміки розвитку Чорноморського регіону» [12]. Цей підхід представлений у наукових дослідженнях вчених в роботі «Цивілізаційна структура сучасного світу» [308]. Другий том містить аналіз «про Східно-православну цивілізацію, до якої автори відносять як Україну, так і Росію» [12].

Ю. Павленком був проведений аналіз процесу становлення цивілізації на території Причорномор'я. Автор акцентує увагу на «витоках чорноморської цивілізації, зародження та розвиток чорноморських етносів, доводить причетність їх до давніх греків, в результаті щільних зв'язків яких з місцевим населенням утворилася єдина комунікативна сітка регіону, що зв'язувала його із Середземномор'ям» [308, с. 525].

В цьому напрямку слід акцентувати увагу на думці, що «володіння Кримом стає стратегічним завданням будь-якої зовнішньої сили, яка намагається утвердити своє домінування в регіоні. Стратегічне значення регіону полягає також і в тому, що його територією проходять важливі транспортні комунікації, які з'єднують розвинуті цивілізаційні центри Європи з багатими на сировинні ресурси країнами Середнього Сходу і

Центральної Азії і ведуть до ринків країн Індійського океану і Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Регіон також зв'язує Європу з країнами середземноморського басейну, формуючи спільний простір економічних і політичних інтересів в Європі і Азії у цілому. Історична необхідність у формуванні цих транспортних комунікаційних сіток віднайшла відображення у створенні таких важливих торговельних артерій як Великий шовковий шлях в Європу з країн Сходу. А також відомий водний шлях з варяг в греки, який об'єднував країни Північної Європи з Середземномор'ям» [308, с. 530].

Також було використано такі методи як: політичний неореалізм (К. Уолтц) [363], Дж. Міршаймер [350]) та теорія балансу загроз (А. Бок, Ф. Планк, І. Хеннеберг [336]). Варто зазначити, що різні вчені використовували неореалістичні концептуальні положення для пояснення загострення відносин між Росією та Україною, спричиненого окупацією Кримського півострова Російською Федерацією та початком збройного російсько-українського протистояння на сході України. Такі вчені, як А. Бок, Ф. Планк та І. Хеннеберг, застосовували неореалістичну теорію «балансу загроз» для дослідження сприйняття Москвою загроз її національній безпеці [336]. З точки зору цієї теорії, анексію Криму, тобто дії РФ, які призвели до порушення норм міжнародного права, не можна повністю інтерпретувати як прояв неоімперіалістичних амбіцій Москви. Адже поведінка кожної держави визначається загрозами з боку інших держав або міждержавних об'єднань [13]. У своїх діях Москва виходить з того, що США та Західна Європа використовують НАТО не тільки як політичний інструмент для розв'язання кризових ситуацій, але і як військовий. Розширення Альянсу до кордонів Росії та розміщення військових баз НАТО в цих країнах сприймається як загроза національній безпеці Росії та безпеці її кордонів. Єдиним виходом для Москви є протидія такій політиці Альянсу будь-якими засобами, включаючи насильницькі. Прагнення зберегти баланс загроз у 2014 році реалізувалося в прагматичних кроках Росії: анексії Криму та початку російсько-української війни.

Джон Міршаймер стверджує, що криза в Криму та події на сході України є провиною Заходу [350]. Дж. Міршаймер виділяє три чинники, які загострили відносини між Росією та Україною: розширення НАТО, розширення ЄС та просування демократичних цінностей у країни Східної Європи [349]. Твердження про роль Заходу в Кримській кризі та початку відкритого збройного російсько-українського конфлікту спричинило активні дебати в академічних колах на глобальному рівні. Неореалісти вважають, що Росія своїми агресивними діями намагається стримати розширення НАТО на схід, зокрема в зону, яка слугує поясом безпеки для Російської Федерації. Оскільки Україна знаходиться в цій зоні, її територія автоматично стає плацдармом для реалізації політики протидії розширенню НАТО та ЄС з боку РФ. Засобами такої політики є окупація частини території України та відкрите збройне протистояння на територіях з переважно російськомовним населенням (схід, південний схід). Для Росії витратність таких насильницьких дій не має значення, оскільки для Москви це питання стратегічної важливості – збереження поясу безпеки та посилення контролю за простором її геополітичної відповідальності. Саме тому Росія використовує насильницькі методи: для неї раціональність військових дій полягає в тому, що забезпечення безпеки та захист економічних інтересів в Україні переважають вигоди від мирного врегулювання.

В теорії неореалізму дії держав в системі міжнародних відносин оцінюються незалежно від їх ідеологічних характеристик. Отже, наміри Росії втрутитися в ситуацію, яка склалася наприкінці 2013 – на початку 2014 років в Україні, безпосередньо впливають з її національних інтересів. Незалежно від того, чи є Росія демократичною чи авторитарною державою, з точки зору політичного неореалізму захист її елементарних інтересів в Україні є зрозумілим [13].

На мою думку, «використовуючи теорію балансу сил, можна зрозуміти причини створення Кримської автономії у складі незалежної України. Україна з самого початку не була схильна до впровадження силових рішень і

тому наша країна погодилася на створення Кримської автономії з метою локалізації внутрішнього конфлікту між місцевим населенням і кримськотатарськими репатріантами та налагодження діалогу між регіональною владою та Центром. На певний час відбулась взаємна нейтралізація супротивних сил. Чіткої системи управління по лінії Периферія – Центр не було налагоджено, що й привезло до фактичної втрати контролю за півостровом, починаючи з 2010 року з приходом до влади режиму В.Януковича та завершуючи анексією Криму Російською Федерацією у березні 2014 року» [12].

Вчений В. Горбулін зазначає, що «кримська криза стала закономірним результатом поступового розростання деструктивних процесів усередині існуючої системи міжнародної безпеки, побудованої на основі Ялтинсько-Гельсінських домовленостей. Право вето Російської Федерації, країни-агресора, у Раді Безпеки ООН унеможлиблює прийняття конструктивного рішення з урегулювання російсько-українського конфлікту. ОБСЄ не має достатніх важелів впливу на Росію, яка вже не вперше порушує базові принципи її діяльності та відверто ігнорує прийняті рішення» [66]. З моєї позиції «агресивні дії Російської Федерації проти України підривають не тільки регіональну стабільність у країнах від Балтії до Чорноморсько-Каспійського басейну, а й можуть мати драматичні наслідки у світовому масштабі.

Отже, з урахуванням наведеного вище, можна стверджувати про доцільність «використання вихідних положень та методологічного інструментарію інституціональної теорії дослідження «кримських проблем», теорії кримського регіоналізму, цивілізаційного напрямку дослідження політичних процесів на Кримському півострові та теорії балансу сил» [12] для досягнення мети дисертаційної роботи та розв'язання її завдань.

1.3. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для аналізу Кримської кризи в умовах політичних

трансформацій

Поєднання глобального та регіонального рівнів політики завжди було одним важливих питань в теорії політичних відносин. Більшість вчених концентрується або на глобальних політичних процесах, тим самим ігноруючи регіональну специфіку, або поглинені конкретним регіоном, що часто веде до недооцінки загальносвітового системного контексту. Мало кому з дослідників вдається створити цілісну картину, в якій водночас і глобальний, і регіональний аспекти отримали адекватну увагу.

На сучасному етапі найбільш ефективною та розробленою методологією аналізу регіонального виміру політики є теорія комплексів регіональної безпеки (ТКРБ). Авторами даної теорії є Б. Бузан та О. Вевер. безпосередньо, теорія присвячена насамперед проблемам безпеки, але її можна розглядати і як інструмент політичного аналізу для предмету даного дослідження.

Центральне місце в теорії Бузана-Вевера займає категорія «сек'юритизації». Це «дискурсивний процес, в результаті якого в політичному співтоваристві конструюється інтерсуб'єктивне сприйняття будь-якого процесу чи суб'єкта як екзистенційної загрози високозначному референтному об'єкту та визнається необхідність невідкладних та виняткових заходів для відображення цієї загрози» [339, с. 491]. У сучасному світі як референтні об'єкти сек'юритизації, що підлягають захисту, в більшості випадків виступають держави-нації. Однак як такі можуть виступати й інші об'єкти (права людини, навколишнє середовище, релігія тощо).

Таким чином, загрози безпеці конструюються соціальними суб'єктами під час політичного процесу сек'юритизації [339, с. 71]. Сек'юритизацію водночас не слід розуміти як абсолютно довільний та спонтанний процес. На неї впливає низка об'єктивних та матеріальних умов. Здатність сек'юритизувати (тобто подати у вигляді загрози) сусідню країну залежить від тривалості та інтенсивності історичної ворожнечі між двома державами,

співвідношенні сил між ними тощо. Індикаторами інтенсивності процесів сек'юритизації можуть виступати збройні конфлікти, гонки озброєнь, етнічні чищення та інші надзвичайні заходи.

Усі регіони світу можна поділити на дві основні групи – ті, де домінують військово-політичні проблеми безпеки (Східна та Південна Азія, Близький Схід, пострадянський простір), і ті, в яких переважають інші сектори безпеки (Північна та Південна Америка, Європа).

Головна ідея ТКРБ полягає в тому, що, незважаючи на глобалізацію, більшість загроз безпеці в політичних відносинах, як і раніше, має територіальний характер і їх ступінь безпосередньо залежить від географічної відстані. Автори теорії підкреслюють, що «ТКРБ – це теорія безпеки, в якій географічні фактори займають центральне місце» [339, с. 70]. Більшість держав відчувають занепокоєння головним чином у зв'язку з потенціалом та намірами своїх сусідів. З огляду на це відносини взаємозалежності у сфері безпеки зазвичай концентрується в регіональних кластерах – «комплекси безпеки». Вчені визначають регіональний комплекс безпеки (РКБ) як «сукупність акторів, процеси сек'юритизації та десек'юритизації яких настільки взаємопов'язані, що проблеми безпеки цих акторів не можна аналізувати чи вирішити окремо один від одного» [339, с. 44].

Слід зазначити, що дана теорія широко використовує і конструктивістські, і реалістські підходи. Конструктивістський компонент ТКРБ у тому, що вона спирається на теорію сек'юритизації, тобто на аналізі суспільно-політичних процесів, за допомогою яких ті чи інші проблеми набувають статусу питань безпеки. Виражена геополітична складова, акцент на територіальність основних міжнародних акторів (держав) і полярність у розподілі сил між ними, зближують її з реалізмом. Однак, на відміну від найвпливовішого напряму сучасної реалістичної парадигми – неореалізму, в якому основна увага приділяється рівню глобальної системи, – ТКРБ наголошує на регіональному вимірі міжнародної політики. Автори теорії

критикують неореалізм через те, що він повів реалістичну теорію міжнародних відносин «від геополітичної та історичної конкретності у бік абстрактної системної теорії, яка оперує акторами, що визначаються як подібні та нелокалізовані» [339, с. 69]. Тим самим, на їхню думку, ігнорується базова аксіома міжнародної політики, яка полягає в тому, що держави за своєю природою територіальні та немобільні.

Відповідно до теорії регіональні комплекси безпеки кілька наймогутніших держав ведуть глобальну гру, проектуючи свою міць навіть до віддалених регіонів. Але для переважної більшості держав міжнародна безпекова політика обмежена колом близьких сусідів, тобто є регіональним виміром.

Відносна автономія сучасних регіональних комплексів безпеки радикально відрізняється від структури біполярності наддержав часів холодної війни. Закінчення холодної війни прискорило процес трансформації порядку денного безпеки у напрямку підвищення значимості невійськових проблем та акторів.

Таким чином, основними гравцями на глобальному рівні міжнародної системи виступають «глобальні держави» – наддержави та великі держави. Вони визначають загальносистемну структуру полярності світової політики. Полярність регіональних підсистем ґрунтується на «регіональних державах». Глобальний та регіональний рівень безпеки з'єднуються за допомогою механізму «проникнення» світових держав у регіональний комплекс. Проникнення зазвичай полягає в тому, що зовнішня держава укладає альянси з державами, що належать до того чи іншого комплексу. Логіка балансу сил змушує регіональних суперників шукати зовнішніх союзників та цим регіональне суперництво поєднується з рівнем глобальної системи.

Відповідно до теорії комплекси є взаємовиключними, тобто їх межі неспроможні перетинатися або накладатися один на одного. Одна країна не може бути учасником одразу двох або більше комплексів. Є держави, які, перебуваючи на стику між комплексами, не належать жодному. Такі країни

мають назву «інсультаторів».

Комплекси регіональної безпеки є, як правило, досить стійкими утвореннями, але мають спроможність до процесу трансформацій. Внутрішні трансформації відбуваються, наприклад, у разі зміни характеристик полярності, ворожості/дружелюбності або внаслідок регіональної інтеграції. Зовнішні трансформації мають місце тоді, коли змінюються – розширюються чи стискаються – межі комплексів, що веде до зміни складу їх учасників.

Слід також згадати поняття «підкомплексу» та «суперкомплексу». Підкомплекс – це, по суті, підсистема в рамках комплексу регіональної безпеки. Суперкомплекс позначає ситуацію, коли завдяки наявності однієї чи кількох глобальних держав два або більше комплексу демонструють порівняно сильну та стійку міжрегіональну динаміку взаємодії.

Для класифікації регіональних комплексів безпеки слід також застосовувати категорії «конфліктна освіта», «режим безпеки» та «спільнота безпеки», що є важливим для аналізу предмету даного дослідження.

Конфліктна освіта позначає регіональний комплекс, в якому війни та застосування насильства в політичних відносинах мають істотний ступінь ймовірності. Режим безпеки – це комплекс, у якому погрози воєн і насильства все ще присутні, але значно обмежуються наявністю загальних і правил поведінки. Спільнота безпеки характеризує ситуацію, за якої актори виключають можливість застосування насильства у політичних відносинах між собою.

Коли йдеться про відносини між Україною та РФ то «особливої значущості потребує визначення особливої ролі України у ствердженні Росії як потужної регіональної держави, що має вплив в ширшому Чорномор'ї» [11, с. 30]. Саме тому дана теорія допоможе «визначити цю роль з урахуванням змін в сучасній системі регіональних та інтеррегіональних взаємодій крізь призму конструювання пострадянського та європейського комплексів безпеки» [11, с. 30].

Географічне положення України обумовлює важливість її на

геополітичному просторі та тип відносин з важливими регіональними акторами. Україна «відіграє ключову роль у питаннях забезпечення регіональної/інтеррегіональної безпеки на Європейському континенті в цілому. Забезпечення контролю з боку Росії над територією України обумовлено військово-політичними, економічними, енергетичними та культурними інтересами національної безпеки Російської Федерації. Будь-яке зазіхання з боку ЄС/НАТО на процес забезпечення цього контролю викликає різку реакцію зі сторони РФ. Політика протидії військовими засобами з боку РФ щодо України розпочата у 2014 році й триває по нині» [11, с. 30].

Українські вчені також використовують теорію комплексу безпеки в своїх дослідженнях, зокрема Т. Стародуб «для аналізу процесів конструювання міжнародних політичних та міжнародних економічних регіонів» [262]. Крім того, Т. Стародуб використовує класичну теорію комплексу безпеки «як одна із регіоналістичних теорій, яка разом з іншими теоріями формує каркас регіональної компаративістики як наукового напрямку політичної регіоналістики» [258]. Окремо слід відзначити дослідження, які безпосередньо стосуються аналізу кримської кризи в аспекті «російсько-української війни крізь призму динаміки розвитку регіональної безпеки». Це роботи таких авторів як М. Ерол [344], М. Лазар [347] та Х. Оздал [352].

На мою думку, для даного дослідження слід застосувати засоби «теорії регіонального комплексу безпеки для проведення більш глибокого аналізу Кримської кризи та початку російсько-української війни в умовах глобальних трансформацій світового порядку» [11, с. 30].

Характеристика відносин між РФ та Україною дає можливість говорити про асиметричність. Таке партнерство мало відповідні конфлікти та кризи, які були засновані на різному баченні світового та регіонального розвитку. В період після розпаду СРСР Україна впроваджувала таку політику, яка була направлена на те, щоб процеси ствердження незалежності та єднання нашого суспільства відбувалися поступово та з прогресивним

характеристиками. Весь цей час цілі, які мали країни сусіди – Україна та РФ – «створили дилему безпеки, що і стало причиною більшості кризових етапів в розвитку відносин між двома державами. Бажання України диверсифікувати шляхи постачання енергоносіїв з метою зменшення енергетичної залежності від РФ призвело до загострення відносин в енергетичній сфері (газові війни) та прагнення України поглибити свої відносини з ЄС шляхом підписання Угоди про асоціацію спровокувало чергову кризу у політичному діалозі між країнами (2013 рік)» [11, с. 30].

В даному аспекті О. Картунов зазначає, що «метою захисту власних інтересів в Чорноморському регіоні, посилення контролю над зоною своїх геополітичних інтересів під приводом захисту прав російськомовних громадян в Криму в березні 2014 року Росія анексувала Кримський півострів, порушивши територіальну цілісність України та повністю знецінивши існуючий міжнародно-правовий порядок у світі» [107, с. 59]. Світова спільнота відреагувала на цю подію негативно і щодо Росії було визначено політику санкцій. Це стало початком «Кримської кризи».

На мою думку, ці процеси були «пов'язані із проблемами регіональної безпеки в Чорноморському регіоні. Кримський півострів є важливим для України зі стратегічної та військово-політичної точки зору, для країн регіону держава, яка забезпечує контроль над Кримським півостровом, має ширші можливості для поширення власного впливу на просторіві міжнародно-політичні та міжнародно-економічні процеси, а також може претендувати на регіональне лідерство у Чорноморському регіоні. Отже, окупація Кримського півострову та вхід Криму до складу РФ було для РФ стратегічним та необхідним кроком з геополітичної точки зору, більш того, це відповідає потребам її військово-політичної безпеки та прагненню отримати ще більший контроль над ширшим Чорноморським регіоном» [11, с. 30].

Шляхом застосування категорій теорії регіонального комплексу безпеки можна зробити висновок, що «Україна, Білорусь та Молдова розглядаються РФ як єдине ціле у сфері впливу РФ в політичному та

культурному аспектах. На противагу країнам Південного Кавказу та Центральної Азії, які такої однорідності не мають й ця гетерогенність знижує рівень зацікавленості РФ у збереженні свого впливу на ці країни. Важливість України для РФ пояснюється не лише питаннями економічного/енергетичного та військово-політичного характеру – втрата контролю над Україною – крок до краху контролю з боку РФ над усією зоною геополітичних інтересів. Отже, геополітично РФ може бути ідентифікована лише за умови збереження її впливу щодо України. До того ж Україна завжди розглядалась РФ як її мала інтегральна частина. Незалежної України не існує в геостратегічному мисленні Росії» [11, с. 30].

Регіональної безпека дає можливість пояснити «дії учасників кризи як безпосередніх сторін конфлікту – України та Росії, так і позарегіональних акторів – США/НАТО, ЄС та ін., а також відображає більш ширшу сутність конфлікту – зіткнення інтересів двох регіональних комплексів безпеки: російського або пострадянського та західноєвропейського, а також пояснює роль України для регіональних та позарегіональних гравців, сутність якої полягає в тому, що наша держава виступає свого роду плацдармом для конфлікту інтересів двох комплексів безпеки» [11, с. 30].

Коли відбулося руйнування біполярної системи зовнішньополітичних відносин на перший план вийшло питання створення «нового міжнародного порядку та глобальної системи безпеки» [11, с. 30]. Наприклад, це поява «теорії зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона яка має «прогностичний характер. Відповідно до цієї теорії в сучасному світі боротьба держав була змінена на боротьбу між різними цивілізаційними групами за задоволення людських культурних цінностей та потреб. Тобто боротьба відбувається не між різними політичними та соціально-економічними системами, а між різними культурами цивілізацій» [11, с. 30]. Предметом для дискусії є думка про «визнання цивілізаційної ідентичності, де пріоритетом стає культурна диференціація» [11, с. 31].

Засновники теорії надають наступні розуміння комплексу регіональної

безпеки: «1) комплекс безпеки являє собою групу держав, первинні інтереси безпеки яких тісно пов'язані одне з одним такою значною мірою, що їх національна безпека не може розглядатись відокремлено одна від другої; 2) акцент робиться більшою мірою не на державноцентричній структурі регіонального комплексу, а на сприйнятті проблем безпеки політичною спільнотою. У межах цього визначення дискурсивні процеси, які відбуваються на політичному полі, нерозривно взаємопов'язані (в межах означених процесів політична спільнота формує уявлення про той чи інший чинник як існуючу загрозу або, навпаки, знижує значущість загрози (сек'юритизація та десек'юритизація)). Внаслідок цього проблеми безпеки не можуть бути адекватно проаналізовані або вирішені відокремлено» [338, р. 123]. Таким чином, «останнє визначення охоплює ширші аспекти безпеки, проте невирішеним залишається питання, як бути, коли загроза (наприклад, нетрадиційного характеру) являє собою небезпеку, але не розглядається політичною спільнотою як така» [262, с. 65].

Слід зазначити, що відповідно до теорії виділяється 9 комплексів безпеки: «Північна Америка, Південна Америка, Європа, пострадянський простір, Близький Схід, Південна Африка, Центральна Африка, Південна Азія та Східна Азія» [338]. В свою чергу «пострадянський простір складається з чотирьох субрегіонів. До них відносяться: Центральна Азія, Кавказ, країни Балтії та Східної Європи (Україна та Білорусь). Безпека країн пострадянського простору розглядається Росією крізь призму власної національної безпеки. Інакше кажучи, забезпечення реалізації інтересів національної безпеки можливо лише за рахунок збереження власного впливу та контролю над комплексом регіональної безпеки, тобто пострадянським простором» [11, с. 31].

Ще одним важливим акцентом теорії є ідентичність. Хочу зазначити, що «боротьба РФ та Заходу за вплив на процеси вибору країнами пострадянського простору власної зовнішньополітичної ідентичності розпочалась фактично відразу після падіння біполярної системи міжнародних

відносин та створення нових незалежних держав. Криза 2014 року в Україні обумовлена, зокрема, остаточною відмовою від проросійської ідентичності та обранням європейської як загальнонаціональної ідентичності, що покладено в основу політики зближення Української держави з ЄС та НАТО з метою набуття повноправного членства в цих організаціях» [11, с. 31].

Україна перебуває як на європейському, так і на пострадянському просторі (історично). І цей аспект дає можливість говорити про те, що вона «завжди була і є об'єктом відносин Заходу та Росії. Проблеми її національної безпеки не розглядались окремо від проблем регіону, адже до внутрішніх процесів в Україні завжди залучались як регіональні, так і позарегіональні актори міжнародних відносин» [11, с. 30]. Але, саме вказані чинники «не здатні зблизити країни, адже проблеми забезпечення безпеки є важливішими та такими, які потребують пошуку найбільш дієвих регіональних та позарегіональних інструментів захисту власних національних інтересів» [347].

З позиції Росії Україна є «стратегічним бар'єром та буферною зоною, що розділяє Російську Федерацію та країни Західної Європи. Окрім цього, Росія вважає історію українських земель частиною великої історії Росії, дозволяючи собі трактувати цю історію як історію окраїнних земель Російської Федерації, звідси й поширена в російській мові етимологія слова (Україна – означає край країни). Окрім цього, Україна впродовж багатьох століть була регіоном боротьби за вплив між різноманітними центрами сили. Це пояснюється важливістю її геополітичного розташування» [352].

Як бачимо сьогодні, навіть велика частина «російської інтелігенції» «утримується від сприйняття України як окремої держави й розглядає Україну як частину історії *великої Росії*, згідно з якою Україна – це частина російської глибинки, а незалежна Українська держава сьогодні – це явище тимчасове. Таке сприйняття не є дивним, адже *окраїнна земля* у розумінні росіян є кордоном пострадянського простору, контроль за яким є

життєво важливим з точки зору регіональної/інтеррегіональної стабільності, яка забезпечується мирним співіснуванням двох регіональних комплексів безпеки – пострадянського в Євразії та європейського» [11, с. 30].

На мою думку, «важливість контролю над Україною була обумовлена також її стратегічним значенням в енергетичній політиці Російської Федерації. Адже Українська держава виступає транзитером російських енергоресурсів. Варто зазначити також, що Україна, окрім того, що забезпечує транзит через свою територію енергоресурсів, й сама володіє значним енергетичним потенціалом. З часів СРСР на території нашої країни діють атомні та гідроелектростанції, що дозволяє забезпечувати не лише потреби країни енергоресурсами, але і експортувати електроенергію в інші країни. На жаль, наразі ракетні удари по енергетичним системам України нанесли важкі збитки в цій сфері» [11, с. 30].

В рамках геостратегічного підходу РФ Україна «розглядається як територія, що забезпечує транзит її енергоресурсів до європейських країн. Територією України проходить 7 трубопроводів. Завдяки своєму вигідному географічному розташуванню Україна посідає ключове місце в енергетичній стратегії як Росії, так і країн Європи. Наприкінці ХХ століття Україна успішно використовувала транзитну карту для вирішення політичних питань, проте пізніше, зі зміною геополітичного ландшафту на терені Східної Європи робити це стало складніше, до того ж час від часу призводило до серйозних конфліктів у відносинах із Російською Федерацією (газові війни)» [332, р. 162].

Раніше практично 80 % російського газу «європейські країни отримували через територію України. Це було 50 % всього експорту Росії в світі. Тому для РФ контроль за системою трубопроводів в Україні є вкрай важливим та безумовно є першочерговим завданням її національної безпеки та реалізації регіональних та позарегіональних інтересів її зовнішньополітичної стратегії у світі. Забезпечити цей контроль РФ воліє будь-якими засобами, тому коли йдеться про ймовірне включення України до

різних систем колективної безпеки, членом яких не є Росія, РФ усвідомлює, що втратить свій вплив на транзит територією України. Результатом цього процесу протидії була анексія Кримського півострову Росією у 2014 році та початок російсько-української війни на території України» [11, с. 30].

На важливе місце України в рамках європейського комплексу безпеки вказував Зб. Бжезинський. Вчений «підтримував ідею розширення НАТО та ЄС на схід та включення України до європейського політичного, безпекового та економічного інтеграційного простору». На думку Зб. Бжезинського, «тісна співпраця таких країн як Франція, Німеччина, Польща та Україна могла б стати ядром європейської системи безпеки. Включення України до європейського комплексу безпеки підвищило б геостратегічну роль Європи у забезпеченні регіональної та інтеррегіональної безпеки в цілому» [18].

Якщо говорити про «геополітичну ідентичність Росії, слід зауважити, що втрата Росією контролю над Україною ще більше поглиблює кризу її ідентичності і не лише геополітичної. На відміну від країн Південного Кавказу Україна та Білорусь розглядаються як невід'ємні частини Російської Федерації, незалежне існування яких є явищем тимчасовим, тому одним із першочергових завдань РФ завжди було і залишається створення наднаціональних структур на пострадянському просторі з центром у Москві з метою відновлення повного контролю над політичними та економічними процесами в Україні, Білорусі та Молдові» [11, с. 30].

Політичні кризи в Україні були досить часто реакцією обрання «елітами» політичного курсу розвитку держави. Мова про «конфлікт геополітичних ідентичностей України – європейської та проросійської (євразійської або пострадянської). Апогеєм конфлікту ідентичностей стала відмова В. Януковича підписувати Угоду про асоціацію України з ЄС, що спровокувало хвилі народних протестів та призвело до подій, які йменували потім як Революція Гідності. До подій 2013/2014 років Україна виявляла непослідовність у своїх зовнішньополітичних кроках, намагаючись лавірувати між двома регіональними центрами сили: ЄС/НАТО та Росією.

Були такі періоди в історії незалежної України, коли такі зовнішньополітичні маневри приносили Україні значні політичні та економічні вигоди. Політика добросусідства ЄС щодо України та інших країн Східної Європи з однієї сторони та участь України в інтеграційних проектах пострадянського простору з іншої сторони – це все відповідало заявленій у 90-ті роки минулого століття політиці багатовекторності у зовнішній політиці Української держави» [11, с. 30].

Криза 2014 року була спровокована перемогою (2010) В. Януковича на виборах президента України, який мав відкриту проросійську позицію. За цей час «було зроблено усе можливе, аби посилити роль Росії у внутрішньополітичних та внутрішньоекономічних процесах в Україні та відтягнути процес зближення України з ЄС» [11]. Ці події «призвели до поширення російського впливу в усіх сферах громадського життя в Україні та посилили роль Росії у пострадянському просторі. Згода В. Януковича продовжити перебування Чорноморського флоту РФ в Криму до 2042 року та відмова підписувати Угоду про асоціацію України з ЄС, очікуючи зниження цін на російський газ для України, – все це призвело для хвиль протесту по всій Україні. Події лютого 2014 року, прихід до влади проєвропейського уряду в Україні розглядались РФ як загроза інтересам її національної безпеки в регіоні, тому Росія вдалась до вжиття насильницьких дій. Адже мирними засобами втримати Україну в зоні свого впливу їй вже не вдавалось [352, р. 90]. І, як бачимо, початком «реалізації такої насильницької політики стала окупація Кримського півострову під приводом захисту етнічних росіян в Криму – тут йдеться про право громадян обирати власну ідентичність за етнічною, політичною та іншими ознаками» [344, р. 5].

Вважаю, що «окупація Росією Криму та російсько-українська війна, яка триває вже багато років, – всі ці дії РФ направлені на те, щоб повернути Україну в геостратегічний та гео економічний простір Росії» [11, с. 30]. І тут слід зазначити, що ситуація, яка склалася на півострові Крим у 2014 році не «є кризою двосторонніх відносин. Оперуючи категоріями класичної теорії

комплексів безпеки, ця криза є міжнародною, адже охоплює відносини між двома комплексами регіональної безпеки: пострадянським та європейським. Йдеться про конфлікт інтересів Росії та ЄС/НАТО та боротьбу за остаточний розподіл сфер геополітичного впливу» [11, с. 30].

Що стосується Європейського Союзу, то Україна має важливе значення в аспекті «забезпечення транзиту енергоносіїв, для Росії – Україна є інтегральною складовою її політичної, військово-стратегічної, економічної та енергетичної безпеки. Вперше таке визначення Україні було надано в рамках *політики близького зарубіжжя* – концепції зовнішньої політики Росії щодо країн пострадянського простору (країни Балтії, Україна, Центральна Азія та Кавказ)» [11, с. 30]. «Така концепція відповідала інтересам національної безпеки Росії. Впровадження цієї концепції та реалізацію курсу на створення різноманітних інтеграційних проектів на пострадянському просторі було розпочато в 1993 році за каденції Б.Єльцина в період, коли на чолі Міністерства закордонних справ РФ був Ю.Примаков. Саме в цей період лунали заяви з боку офіційних осіб РФ, що Росія несе відповідальність за забезпечення безпеки та стабільності на пострадянському просторі і в зв'язку з цим питання регіональної безпеки автоматично розглядаються та враховуються під час військово-стратегічного планування» [11, с. 122].

На мою думку, шляхом окупації півострову Крим РФ намагався посилити вплив не лише над Україною, «але і над Чорноморським регіоном у цілому. Без Криму Росія не бачить себе лідером в регіоні Чорного моря, втрачають сенс такі ініціативи як Євразійський митний союз та політика близького зарубіжжя» [11, с. 30]. Контроль над територією України – це контроль над її газотранспортною системою. Тобто, «режим санкцій та політична ізоляція РФ – не привід для РФ повертати Україні півострів та завершувати військові дії на території України, адже це суперечить інтересам її національній безпеці (політичним, військовим, економічним, енергетичним тощо)» [344, р. 6].

Намагання Україні бути незалежною є головною втратою для РФ в

аспекті геополітики. РФ навіть після існування СРСР намагалася втручатися у внутрішню політику України і вважала, що встановлення реального контролю над нашою країною це лише питання часу. «Якщо розглядати Україну у відносинах між Росією та НАТО/ЄС, то РФ намагається протидіяти розширенню цих організацій на схід, зокрема, включенню таких країн як Україна та Грузія до складу цих організацій. Зараз ми чуємо ці «тези» від пропаганди РФ щодо виправдання широкомасштабної війни в Україні» [11, с. 30].

На сьогодні Україна «бачить себе інтегральною складовою європейського комплексу регіональної безпеки. До того ж вважається, що із включенням України в загальноєвропейський інтеграційний процес Україна має шанси зберегти власну національну ідентичність, в основу якої покладена європейська цивілізаційна ідея. У своїх відносинах з країнами Східної Європи ЄС враховує потребу у підтримці відносин з РФ низької інтенсивності, адже енергетична залежність обумовлює необхідність розвитку політичного діалогу; іншим важливим питанням залишається участь Росії в таких міжнародних європейських структурах як ОБСЄ та ін.». [338, р. 374]. Про це йшла мова 20 років тому, і це актуально й зараз.

На мою думку, «кримська криза 2014 року та початок російсько-української війни продемонстрували небажання Заходу сприймати Росію як впливового геополітичного гравця на Європейському континенті, що прагне будь-якими засобами закріпити свій вплив у пострадянському просторі шляхом конструювання власного комплексу регіональної безпеки та закріплення його чітких територіальних меж. Розширення НАТО та ЄС на Схід, включення України та інших країн до лав цих організацій сприймалося та сприймається РФ як загроза інтересам її національної безпеки – зокрема, це офіційна версія виправдання війни в Україні» [11, с. 30].

Можна зробити висновок, що дана теорія має важливе теоретичне значення для досліджень регіональної безпеки, зокрема для аналізу «Кримської кризи». Це проявляється в тому, що теорія підкреслює місце

регіонального рівня на рівні міжнародної безпеки, формуючи регіоналістську перспективу досліджень у галузі безпеки. Крім того, теорія дає можливість здійснювати багатосекторальний аналіз безпеки на відміну від стратегічних досліджень, які домінували у військовій безпеці. Теорія характеризується тим, що здійснює багаторівневий інтерактивний аналіз безпеки, який раніше ігнорувався багатьма традиційними теоріями та стає «альтернативним методом» досліджень безпеки на сучасному етапі. Її метод комбінації матеріалізму та конструктивізму, може розглядати як інноваційне дослідження з питань безпеки та вказує альтернативний шлях розвитку для практики регіоналізму безпеки.

Висновки до розділу 1

Аналіз роздумів, концепцій та підходів українських вчених на вказані питання дозволило нам отримати відповіді на питання, які викликають найбільш бурхливу дискусію у наукових, експертних колах та в середовищі політиків двох країн. Визначено, що суперечливий характер сучасних українсько-російських відносин характеризується двома важливими тенденціями. Одна проявляє себе у посиленні міжнародних чинників. Інша – у тому, що національні завдання, які стоять перед Україною та Росією, сам характер відносин засвідчують наростаючу невідповідність їх реального та декларованого статусу, вираженого відповідно у формулах «стратегічного партнерства» і «стратегічного протистояння». Тут можна говорити про несумісність російської та української моделей співробітництва впливає із змістовного наповнення цих моделей. Патерналізм, як основний принцип російської моделі є модифікацією радянської моделі міжреспубліканських відносин. По суті він означає одну із форм системної геополітичної експансії, що під прикриттям патрональної опіки супроводжується встановленням контролю однієї або групи країн над життєво важливими галузями економіки, політичного, культурного й релігійного життя іншої. Військове вторгнення Російської Федерації на територію України та анексія

Криму призвели до створення в регіоні та у світі нової геополітичної ситуації. Сучасна криза є закономірним результатом активних деструктивних процесів, які виникли в системі міжнародної безпеки, яка була побудована на засадах Ялтинсько-Гельсінських положень.

У теоретико-методологічному плані слід виділити інституціональну теорію, теорію кримського регіоналізму, цивілізаційний підхід та теорію балансу сил. Інституціональна теорія та теорія кримського регіоналізму застосовують поняттійний апарат та методологію соціального конструктивізму та регіоналістики. Це дає можливість проводити комплексний аналіз впливу політико-просторових акторів на міжнародну та регіональну динаміку. Таким чином забезпечується об'єктивність дослідження процесів політичного, економічного, культурного, освітнього напрямків. Цивілізаційний підхід акцентує увагу на аналізі геополітичних тенденцій процесів, які відбуваються у Чорноморського регіоні. Теорія балансу сил допомагає зрозуміти фактори, що впливають на створення відповідної політичної форми входження Криму до складу незалежної України та впливу російсько-української війни на зміни в глобальній структурі балансу сил та міжнародної безпеки.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА РЕАЛЬНІСТЬ НА ПІВОСТРОВІ КРИМ

2. 1. Політичні передумови сучасної російської агресії та анексії півострову Крим

Активне залучення України до поля геополітичних інтересів Російської Федерації шляхом переконання української політичної еліти у необхідності вступу до євразійських інтеграційних угруповань розпочалось ще у 2000 році, коли до влади в Росії прийшов В. Путін. Саме поява цієї фігури на політичній арені Російської Федерації призвела до переосмислення зовнішньополітичних пріоритетів Росії як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Незабаром президент Росії продемонстрував, що «його імперський популізм не обмежується гучними заявами. У 2008 році мала місце 5-денна російсько-грузинська війна, в результаті якої Росією було визнано суверенітет Абхазії та Північної Осетії і військово-політичне забезпечення їх фактичного від'єднання від Грузії. Ці республіки стали невизнаними російськими регіонами, які підпорядковуються [228, с. 5].

Початок реалізації нової зовнішньополітичної регіональної стратегії РФ ознаменувався активізацією інтеграційних проєктів на просторі Співдружності незалежних держав (далі – СНД). Так, у травні 2000 року було підписано Меморандум про підвищення ефективності Договору про колективну безпеку та його адаптацію до сучасної геополітичної ситуації, яким фактично відновлювалась й посилювалась діяльність Організації Договору про колективну безпеку. У жовтні того ж року було створено Євразійське економічне співтовариство (далі – ЄврАзЕС). Концептуальні засади зовнішньополітичної стратегії РФ, сформульовані на початку 2000-х років, передбачали «формування дієвих інструментів євразійської інтеграції. В цьому контексті ЄврАзЕС розглядалось як ядро економічної інтеграції, ОДКБ – як механізм міжурядової співпраці у питанні протистояння

зовнішнім загрозам, тобто військово-політичний інструмент регіональної кооперації.

У 2003 році «було започатковано новий інтеграційний проект під егідою Російської Федерації – Єдиний економічний простір (далі – ЄЕП), учасниками якого стали 4 країни: РФ, Україна, Білорусь та Казахстан. Намагання РФ надати економічному об'єднанню політичного забарвлення призвело до фактичного призупинення участі нашої країни в діяльності цього угруповання [105]. Відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2005 р.» від 15 липня 2005 року участь нашої держави в ЄЕП обмежується винятково зоною вільної торгівлі. Такі дії української влади не влаштовували РФ і тому вона використовувала різноманітні економічні засоби для здійснення впливу на українську сторону. Результатом стало подальше провадження Росією Митного Союзу, який почав активно працювати з 2011 року.

Щодо інтеграційних проектів Російської Федерації, то вони були запропоновані безпосередньо В. Путіним і «передбачали активне залучення України, були підтримані й Д. Медведєвим (президент РФ з 2008 по 2012 рр.) та оформлені на концептуально-стратегічному рівні (Концепція зовнішньої політики РФ від 12 липня 2008 року та Стратегія національної безпеки РФ до 2020 року)» [105]. В обох документах йдеться про те, що «одним із ключових пріоритетів зовнішньої політики РФ залишається співробітництво в рамках СНД» [105; 112]. В цей час Україна почала процеси активізації у напрямку «європейської та євроатлантичної інтеграції. Україна демонструвала прагнення прискорити процес реалізації євро інтеграційних, що було волевиявленням передусім українського народу, який показав свій вибір під час Помаранчевої революції 2008 року. Європейський вибір України не сподобався РФ, що призвело до появи нових конфліктів та загострення існуючих суперечностей в українсько-російських відносинах» [105]. У 2008 році Д. Медведєв представив концепцію щодо геополітичних інтересів Росії, до якої належала й Україна.

Коли в Україні президентом було обрано В. Януковича почалася «політика політичного тиску, економічного шантажу та інформаційно-психологічного протиборства РФ принесла значні практичні результати. Україна пішла на безпрецедентні однібічні поступки. Це була офіційна відмова України від вступу до НАТО, пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ в Криму, відмова від власного трактування історичних та політичних подій – видання спільних підручників; вилучення з порядку денного відносин проблеми забезпечення національно-культурних потреб українців в РФ, збільшення російської частки в українській політиці та економіці, підтримка Україною окремих зовнішньополітичних ініціатив РФ на регіональному та глобальному рівнях» [105].

Україна та Російська Федерація знаходилися у відносинах, які характеризувалися закритістю та асиметричністю, наявністю поступок щодо власних національних інтересів відносно економічних бонусів. Також, відбувалися заходи, які були направлені на «запобігання підписанню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Саме 2013 рік став визначальним для України, адже, з однієї сторони, Українська держава була за крок до підписання до Угоди про асоціацію, з іншої сторони, – політико-економічні важелі впливу (передусім, політика енергетичного шантажу) РФ спонукали політичну еліту до чергового переосмислення зовнішньополітичного вибору країни та посилили прагнення до повернення на шлях зближення з євразійськими інтеграційними структурами під егідою РФ» [105].

Важливу роль в реалізації цілей Російської Федерації відносно України відіграв «президент України В.Янукович, який був лідером Партії регіонів, яка мала яскраву та активну проросійську орієнтацією. Продовження політики багатовекторності із наданням переваги інтенсифікації українсько-російських відносин та поглибленню участі України в євразійських інтеграційних проектах під егідою РФ підтримувалось не лише парламентською більшістю, але й східним та південно-східним регіонами країни» [105].

У результаті в 2013 році було підписано Меморандум «Про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійською економічною комісією», відповідно до якого Україна надала згоду «дотримуватись принципів, сформульованих в документах Митного союзу» [105]. На початку 2014 року була також прийнята «Програми співробітництва України з державами-членами Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації на період до 2020 року» [296]. Надалі передбачалося підписання Меморандуму «Про зближення технічних регламентів України та Митного союзу» [154], що блокувало б подальші процеси євроінтеграції України.

Загалом, політика того періоду характеризується протиріччя та нелогічністю. У тому ж 2013 році приймається розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року», що, «розпочинає процес підготовки підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» [211]. Але, пізніше приймається рішення про «призупинення процесу підготовки підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Мала місце ця подія 21 листопада 2013 року. А вже 29 листопада 2013 року на Вільнюському саміті Східного Партнерства тодішній президент України В. Янукович відмовився від підписання Угоди про асоціацію, наголошуючи на намірах української сторони підписати цей документ в найближчій перспективі за умови надання Україні потужної фінансової допомоги з боку Європейської спільноти» [235, с. 5]. Тут слід навести пряму мову В. Януковича з цього приводу: «Вже сьогодні ми потребуємо від наших європейських партнерів рішучих кроків назустріч Україні в питанні розробки і реалізації програми фінансово-економічної допомоги з використанням усіх наявних механізмів та ресурсів як інституцій, так і держав-членів ЄС» [227]. В ЗМІ В. Янукович акцентував увагу, що «умовою для підписання Україною Угоди про асоціацію є створення

стабілізаційного фонду, кошти якого б дозволили б Українській державі без болю пройти період економічної адаптації після підписання Угоди. Таким чином, Україні потрібен потужний обсяг фінансової підтримки», – за словами В. Януковича, «не менш ніж 20 млрд євро щорічно, а в цілому до 2017 року необхідно 160 млрд євро. Проте в Угоді про асоціацію передбачено лише 610 млн євро технічної допомоги Україні» [330].

На дії В. Януковича щодо відмови підписання угоди активно відреагували учасники Вільнюського саміту «Східного партнерства». Щодо до цього президент Литви Д. Грибаускайте сказала, що «європейські лідери не змогли переконати Віктора Януковича в необхідності укладання Угоди про асоціацію, на президента України не вплинули жодні аргументи. За інформацією міністра закордонних справ Швеції Карла Більдта, причиною відмови Януковича від підписання раніше узгодженого документу став тиск зі сторони РФ» [285].

Така позиція президента України призвели до «обурення громадськості та фактично парламентської кризи. Незадоволення зростало й на шпальтах друкованих видань, які були приголомшені результатами таємних домовленостей» [105]. Проте «найбільшого резонансу отримали угоди між Росією та Україною, підписані пакетом в РФ 17 грудня 2013 року, що передбачали надання Україні короткострокового кредиту на суму 15 млрд дол. США та зниження ціни на російський газ (30 %). Такими пропозиціями російська сторона фактично обумовила зовнішньополітичний вибір України та віддалила перспективу реалізації її євроінтеграційних прагнень» [285].

Але, всі ці плани потерпіли крах: «знижка на газ та кредити не заспокоїли українську опозицію. Дії влади корупційного режиму призвели до масових протестів по всій Україні. Основна мета – повернення країни до євроінтеграційних процесів. За для придушення протестів 16 січня 2014 року представники парламенту, які підтримували В. Януковича прийняли пакет законів, які будувалися на російській політичній та правовій практиці. Зокрема, вводились поняття екстремістська діяльність та іноземні агенти»

[346, с. 13]. Таким чином, «конфлікт переріс у силове протистояння громадян та владних структур, яке призвело до повалення режиму В. Януковича та його втечі з країни 21 лютого 2014 року» [235, с. 5].

Після втечі В. Януковича з України на початку 2014 року було прийнято низку нормативних документів, зокрема Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» [222]. О. Турчинова було обрано головою Парламенту та покладено на нього повноваження Президента України. О. Турчинов на той час був представником «об'єднаної парламентської опозиції». Також було «призначено позачергові президентські вибори на 25 травня 2014 року» [235, с. 5]. Прем'єр-міністром став А. Яценюк, який тоді також представляв опозицію.

Події того часу мають назву Революцією Гідності, яка, на мою думку, «продемонструвала усьому світові незламність українського духу у виборі зовнішньополітичного руху. Фактично інтеграція до ЄС стала національною ідеєю української громади в цілому та нової української влади зокрема» [105].

Активні політичні процеси в Україні відобразилися й на рейтингах лідерів в Російській Федерації. «У 2013 році популізм В. Путіна на фоні корупційних скандалів в його оточенні почав втрачати свої позиції й перед головною фігурою російського політичного олімпу постало нове завдання – зміцнити свою владу в країні. В РФ та інших великих містах проходили масштабні демонстрації із прагненням відставки президента» [105]. Напад на Україну та особливо приєднання Криму дозволили йому радикально змінити внутрішньополітичний порядок денний.

С. Грабовський ще у 2008 році пропонував «кілька варіантів побудови відносин із Росією. Або йдеться про прийняття Україною правил гри, які задає Кремль (а відтак про більш чи менш вдале маневрування на полі, обмеженому цими правилами, як це робить офіційна Білорусь). Або йдеться

про подолання власних постколоніальних синдромів, консолідацію суспільства, досягнення консенсусу щодо принципових питань розвитку всередині еліти та вироблення спільного проекту майбутнього для всієї України» [68]. Ці положення не втратили своєї актуальності, а це означає, що Україна за ці роки суттєво не змінила своє ставлення до РФ та не визначилися зі стратегічними аспектами розвитку зовнішньої політики з цим сусідом.

В цілому, можна визначити головні чинники відносин України та РФ на момент визначення політичної траєкторії розвитку України та початку окупації Криму: «проросійські культурні та політичні орієнтації частини населення України, що створюють для Росії додаткові можливості політичного впливу на Україну; непрозорі політико-економічні зв'язки між бізнес-елітами України та Росії, що також обумовлені впливом пострадянської політичної культури; гостро негативне ставлення Росії до гуманітарної політики України, спрямованої на культурну та історіографічну суверенізацію держави; вплив Росії на проблему кримського сепаратизму; проблема делімітації та демаркації російсько-українських кордонів; проблема нормалізації двосторонніх відносин в енергетичній галузі та зниження енергозалежності України від російського газу як важеля політичного впливу з боку Росії; проблема статусу Чорноморського Флоту РФ на території України» [322, с. 4]. Безумовно, даний перелік не повним, а лише зазначає найбільш важливі аспекти.

Всі ці процеси не могли не відобразитися на актуалізації проблемних питань, зокрема, це стосується питання Криму. Після розпаду СРСР в Криму посилась сепаратистські настрої, протестуючі вимагали або повної незалежності Кримського півострову або його реінтеграції з Росією [358, с. 47].

26 лютого 1992 року Верховна Рада Кримської АРСР, без згоди української влади, «змінила назву на Республіку Крим. 5 травня 1992 року Верховною Радою Криму було прийнято акт про проголошення державної

самостійності Республіки Крим – створення суверенної держави Республіка Крим, але вже 6 травня 1992 року з рекомендацій української влади на сьомій сесії Верховної Ради була прийнята Конституція Республіки Крим, згідно з якою Республіка Крим проголошувалась демократичною державою у складі України, а місто Севастопіль містом з особливим статусом та невід’ємною частиною Криму. 14 жовтня 1993 року Верховна Рада Криму ввела посаду президента Республіки Крим» [307], а «4 лютого 1994 року на неї було призначено Ю. Мешкова» [334, с. 202].

Верховна Рада України визнала Республіку Крим, проте ні як державу, а як автономію, про це свідчить Закон «Про статус автономної Республіки Крим» від 29 квітня 1992 року [224]. Відповідно до статті 1 зазначеного закону «Республіка Крим є автономною складовою частиною України, яка самостійно вирішує питання, що відносяться до її ведення Конституцією та законами України». Пізніше ця стаття була переглянута й затверджена в новій редакції: «Республіка Крим самостійно вирішує питання, які відносяться до її ведення Конституцією України, Конституцією Республіки Крим та цим Законом». Проте зазначалось, що «Конституція Республіки Крим не може суперечити Конституції України, її основним принципам демократичного, правового, політичного ладу, забезпеченню прав та свобод людини» [224]. 21 вересня 1994 року Верховна рада України офіційно внесла зміни в Конституцію, «замінивши обидві назви на Автономну республіку Крим» [202]. В результаті виник конституційний конфлікт і 17 березня 1995 року Верховна Рада України Законом «Про скасування Конституції та деяких законів Автономної Республіки Крим» скасувала Конституцію Республіки Крим 1992 року та ліквідувала посаду президента Республіки Крим [223]. Ю.Мешков «був звинувачений в антидержавній діяльності, що спрямована на вихід Криму з України та його подальше входження до Російської Федерації» [334, с. 202].

Перше загострення українсько-російських відносин відбулось у 1992 році, що було обумовлено нерозв’язаною проблемою легітимності

перебування Чорноморського флоту Російської Федерації в Криму, використання російською стороною військових об'єктів в Криму, кількості та статусу російських військових на території України та одночасним посиленням руху за зміну статусу Криму. Від російських політиків почали лунаати заяви про неправомірність передачі Криму у 1954 році та необхідність перегляду цього питання у двосторонньому форматі.

Підтримка РФ сепаратистських проявів в Криму, активна інформаційно-психологічна пропаганда протягом тривалого часу після падіння біполярності свідчить про те, що «плани щодо анексії Криму не були миттєвим рішенням, а були ретельно підготовлені заздалегідь, а їх здійснення розпочалось ще в часи, коли українсько-російські відносини мали характер стратегічного партнерства, а відносини розвивались в дусі дружби та добросусідства. Підписання Великого договору у 1997 році не завадило російським політикам і далі говорити про можливий розпад України та поглинання окремих її частин Російською державою. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра Ю.Тимошенко звернулась із публічною заявою до західноєвропейських країн «про заходи зі сторони Російської Федерації, спрямовані на дестабілізацію в Криму та тиск, в зв'язку з цим, на уряд України» [361]. У 2008 році міністр закордонних справ України В. Огризко виступив із заявою, в якій Україна засудила факти масового поширення російських паспортів в Криму. Він зазначав, що «це реальна проблема, особливо у поєднанні із заявленою Росією політикою вжиття можливих військових заходів щодо захисту російських громадян, які проживають за кордоном» [355]. В серпні 2009 року антиукраїнські демонстрації відбулись в Криму, «протестуючі закликали керівництво Російської Федерації діяти в такий же спосіб, як вони це робили у Південній Осетії та Абхазії під час війни з Грузією у 2008 році» [334, с. 203].

Ймовірно, що остаточне рішення про необхідність анексії Криму було прийнято у 2008 році, відразу після саміту НАТО в Бухаресті. «Тоді Україні відмовили у підписанні Плану дій щодо членства, проте не заперечили факт

майбутнього членства Української держави в Альянсі. Оперативний план вторгнення був відкладений, коли на посаду Президента України було обрано В. Януковича, з приходом якого на ключові посади у сфері безпеки й оборони було призначено прибічників РФ, в минулому громадян Російської Федерації, поступово посилювалась фінансова залежність Української держави від Росії, поглиблювалось співробітництво у військово-технічній сфері, отже, питання анексії Криму відійшло з порядку денного. Потреби в анексії не було, адже складалась ситуація, за якої через певну кількість років можна було б говорити про повну реінтеграцію двох держав, а не тільки приєднання частини України до Росії» [334, с. 203].

Також наріжним каменем передумов сучасної російської агресії та анексії півострову Крим, зокрема, став особливий політико-правовий статус Чорноморського флоту та міста Севастополь. Відзначу, що Україна та Росія не є членами спільної системи колективної безпеки, отже, «перебування Чорноморського флоту (ЧФ) на території України не можна порівнювати з будь-якими іншими прикладами екстериторіального базування військ, які існують, наприклад, у межах НАТО та ОДКБ» [57].

Статус та умови тимчасового перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України регламентувались низкою Угод. Це Угода «Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» [288], «Про параметри поділу Чорноморського флоту» [287] і «Про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» [286]. Всі три угоди були підписані російським та українським урядами 28 травня 1997 році та вступили у силу у 1999 році.

Підписання цих угод створило цілу низку небезпек для національних інтересів нашої держави та призвело до подальшої дестабілізації конфлікту: «збільшення кількості небажаних інцидентів в Криму під час навчань російських підрозділів; відсутність можливості здійснення українськими

урядовими структурами контролю за діяльністю, чисельністю та озброєнням ЧФ; нецільове використання російською стороною відповідної інфраструктури і в багатьох випадках відсутність угод про її оренду; незаконне утримання російською стороною гідрографічних об'єктів; нездатність української сторони проконтролювати відсутність ядерної зброї на кораблях ЧФ, що базуються в українських портах та в арсеналах ЧФ, розміщених на українській території» [50].

На думку В. Воловича «присутність Чорноморського флоту РФ у Криму має геополітичний контекст, оскільки спрямована на збереження російського військово-політичного домінування в регіоні. Основними військово-політичними завданнями ЧФ Росії є контроль над діями НАТО в Чорноморському регіоні, утримання України, Грузії і Молдови в єдиному оборонному просторі СНД, контроль над транспортними та енергетичними коридорами, посилення позицій Росії в зонах нестабільності на Північному Кавказі, Криму та Придністров'ї. Використовуючи базу ЧФ у Севастополі у якості плацдарму, Росія намагається нарощувати свою присутність і в Середземноморському регіоні» [50].

Відповідно до Угоди флот РФ буде знаходитися в Україні до 2017 року. Надалі, у випадку, якщо «жодна із сторін не вийде з Угоди про статус шляхом письмового попередження іншої сторони не пізніше ніж за рік до закінчення терміну її дії, весь комплекс угод про ЧФ автоматично пролонгується на наступні п'ять років (всі угоди, окрім Угоди про розрахунки, залишаються чинними протягом терміну дії Угоди про статус)» [288].

Для Чорноморського флоту РФ на території України було встановлено обмеження та загалом, до окупації Криму РФ, зазначені обмеження виконувались [288].

Перебування Росії на території України також викликало багато питань на міжнародному рівні. Відомою є претензія РФ до України «зростання ролі НАТО в Чорному морі», але, хочу звернути увагу, що «у своїй практичній

діяльності Чорноморський флот Росії активно залучається до діяльності Альянсу, при чому в значно більших масштабах, ніж це роблять військово-морські сили України. Зокрема, Росія першою з країн приєдналась до операції НАТО (Активні зусилля) в Середземному морі для боротьби проти терористичних угруповань. Для цього Росія відрядила у Середземне море флагман Чорноморського флоту крейсер Москва та десантний корабель Азов. На цих кораблях були встановлені системи зв'язку, сумісні із стандартами НАТО, а на головній базі ЧФ у Севастополі створені відповідні управлінські структури» [51].

Наступним етапом у розв'язанні проблем розміщення ЧФ РФ на території України стало Рішення РНБОУ «Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави» (2008), згідно з яким «уряд має підготувати у двомісячний строк законопроект щодо припинення з 2017 року дії міжнародних договорів про тимчасове перебування на території України Чорноморського флоту Російської Федерації» [212]. Російська влада відреагувала на рішення негативно і «виходила з того, що наразі передчасно обговорювати питання про терміни виведення ЧФ РФ і ця тема має стати предметом російсько-української домовленості пізніше і розглядатися з урахуванням усього комплексу двосторонніх відносин. Натомість російська сторона закликала Україну концентруватися на вирішенні практичних питань, пов'язаних із забезпеченням умов, необхідних для повноцінного функціонування Чорноморського флоту Російської Федерації і його перебування на території України» [156].

О. Волович ще у 2008 році наголошував, що до окупації Криму РФ розташування її Чорноморського Флоту призводило до великих негативних наслідків. Зокрема, «щорічні мільярдні збитки України через несплату за оренду землі, майна, баз, забруднення отруйними речовинами воєнного призначення української частини прибережних вод Чорного моря; незаконне утримання морською піхотою ЧФ навігаційно-гідрографічних об'єктів, маяків та систем забезпечення безпеки мореплавства, самочинне захоплення

землі і об'єктів в Криму; підігрівання суспільного напруження, сепаратистських настроїв, інспірація українофобії, підтримка антиукраїнських організацій на Кримському півострові; поширення в Криму спецпідрозділами пропаганди ЧФ РФ друкованих засобів пропаганди антиукраїнського спрямування, що створило необхідне інформаційне підґрунтя для початку окупації у 2014 році; незаконне перебування на території України російських структур судів, прокуратури та в'язниць; неузгоджене з органами влади в Криму пересування озброєних підрозділів ЧФ РФ з технікою та озброєнням за межами місць постійної дислокації; неузгоджене з компетентними органами України випробування новітньої морської зброї; зберігання сотень тисяч тон отруйного ракетного пального, яке загрожує екологічною катастрофою, а також застарілих боєприпасів; незаконне втручання військовослужбовців ЧФ РФ у діяльність військовослужбовців ЗС України (неузгоджене з командуванням ВМС патрулювання підрозділів ЧФ РФ у місцях дислокації підрозділів ЗС України); незаконне перебування в Українських територіальних водах кораблів ЧФ, озброєних ударними ракетними комплексами, спроможними нести ядерні заряди, що суперечить положенню про без'ядерний статус України, яким передбачено відсутність не лише ядерної зброї, а також її носіїв; присутність ЧФ РФ в Севастополі і Криму стримувало економічний розвиток півострова, зокрема розвиток туристичної інфраструктури на зайнятих Чорноморським флотом РФ прибережних територіях» [51].

Найрезонанснішим рішенням (до окупації півострову), було підписання у 2010 році «Угоди між Україною і Російською Федерацією про продовження на 25 років (до 2042 р.) базування Чорноморського флоту РФ на військово-морській базі у м. Севастополь» [289]. Відповідно до цієї угоди, «термін перебування флоту збільшено взамін на здешевлення для України російського газу шляхом скасування пункту про штрафні санкції за недобір газу та анулювання митних зборів» [289].

Відповідно до Угоди, «термін перебування Чорноморського флоту

Російської Федерації продовжено на 25 років, до 28 травня 2042 року з наступним автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу сторону про припинення дії Угоди не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії [289].

Європейські чиновники та політики країн ЄС не представили свої реакції на вказані домовленості, що пояснюється «політкоректністю та бажанням не втручатися у внутрішню політику справи України та Росії. Однак, як зазначають оглядачі, угода все ж таки викликала занепокоєння у Європі, насамперед через непрозорість газових договорів та перспективу контролю Газпрому над Нафтогазом, що зможе негативно вплинути на політику диверсифікації джерел постачання газу в ЄС» [255].

Таким чином, вирішивши короткострокові бюджетні проблеми, «В. Янукович поставив під загрозу незалежність зовнішньої політики України в тривалій перспективі. Режим В. Януковича на тривалий період часу зробив усе можливе, аби зв'язати зобов'язаннями наступні покоління українських політичних еліт, які не зможуть адекватно реагувати на безпекові виклики з огляду на прорахунки своїх попередників. Пролонгація перебування ЧФ РФ на території України стала дестабілізуючим чинником для української державності – зростання напруги в Криму, й як результат його окупація РФ. Угода була денонсована в односторонньому порядку Державною Думою РФ 31 березня 2014 року» [237].

Ситуація різко погіршилась після Революції Гідності в Україні, наслідком якої була «втеча 22 лютого 2014 року екс-президента В.Януковича та групи українських високопосадовців, що були тісно пов'язані із російськими спецслужбами» [334, с. 203]. Тимчасовий вакуум влади та суспільно-політична криза Україні створили ідеальні можливості для РФ здійснити свою останню версію приєднання Криму. І цей план було виконано. 26 лютого 2014 року на території передбудівлею парламенту у Сімферополі повинен був відбутись мирний мітинг під лозунгом «Збереження територіальної цілісності України та недопущення прийняття

Верховною Радою АРК рішень, спрямованих на дестабілізацію ситуації в автономії. Таке рішення було прийнято на засіданні Меджлису кримськотатарського народу 25 лютого 2014 року [334, с. 203-204].

27 лютого 2014 року невідомими зі зброєю було захоплено будівлі Верховної Ради та Ради міністрів Криму і повідомлено, що «діючий прем'єр-міністр А. Могильов склав свої повноваження, а на посаду прем'єр-міністра призначено С.Аксьонова, який є лідером партії “Російська єдність”». Пізніше, на засіданні Кримського парламенту приймається рішення про відставку уряду А. Могильова та проведення референдуму. На референдум виносилось питання: «Ви за державну самостійність АР Крим у складі України на основі угод та договорів?». Проведення всекримського референдуму було призначено на 25 травня 2014 року. За офіційними даними, «за призначення референдуму проголосував 61 депутат із 64, присутніх на засіданні. Натомість існують свідчення окремих депутатів про те, що реально голосували 40-41 депутатів, тоді як голоси інших були сфальсифіковані шляхом використання карток-дублікатів» [111]. У ЦВК заявили про неможливість проведення референдуму щодо самовизначення Криму, оскільки «за законами України проведення місцевих референдумів неможливе. Заступник голови ЦВК А. Магера зазначив, що питання щодо повернення до Конституції АРК 1992 року є некоректним, оскільки кримська Конституція 1992 року існувала у двох редакціях: травневій та вересневій» [279].

На підтримку ідеї щодо приєднання Криму до Росії «приїхали депутати Державної Думи Російської Федерації» [92, с. 260] і було внесено законопроект «про спрощення процедури прийняття нових суб'єктів до складу РФ. За діючим російським законодавством, прийняття нового суб'єкта можливе тільки зі згоди Росії і держави, якій територія належить; причому ініціатива повинна виходити саме від цієї держави. За новою процедурою приєднання регіону до Росії стало можливим за ініціативи цього регіону за зверненням органів влади регіону і результатами місцевого референдуму –

без згоди держави, до якої входить регіон» [288]. До Сімферополю почала стягуватися військова техніка, БТри, військові літаки тощо [281].

В цих умовах українська влада вирішила не використовувати силові методи для розв'язання конфлікту з метою уникнення кровопролиття. Тому, відбулося захоплення адміністративних будівель та аеропортів Бельбек та Сімферополь, зупинено паромну переправу у м. Керч. деякі частини були захоплені за допомогою штурму, але в цілому «супротив українські військові не чинили через відсутність наказів свого керівництва, яке вже до моменту окупації були завербовані російськими спецслужбами» [234]. Почалися масштабні силові акції, які були «спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів» [63, с. 197]. Охорона важливих об'єктів на території автономії здійснювалася «силами Чорноморського флоту Російської Федерації» [251, с. 197].

Верховна Рада АРК проголосувала за те, щоб приєднати Кримського регіону «до складу Росії та звернулася до російського президента та парламенту з вимогою розпочати процедуру надання Криму статусу в якості суб'єкта Російської Федерації» [92, с. 201]. Також було затверджено питання, які будуть винесені на референдум: **«Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації? Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»** [110].

Таке ж рішення було прийняте Севастопольською місцевою радою щодо до участі у кримському референдумі. «До питань кримського референдуму севастопольцям буде запропоновано відповісти також на питання, чи слід м.Севастополь ввійти до складу Російської Федерації як суб'єкту Російської Федерації?» [163].

Питання, винесені на референдум, фактично передбачали спільні наслідки, тільки в різній послідовності. Проте два інші можливі варіанти були упущені: залишитись частиною України при нинішній конституційній

структурі чи надати Криму незалежність державність. Проте нестача часу не дозволила обговорити у широкому форматі зміст питань, які виносяться на референдум. Та й дискусія була б неможливою через заблокування 28 лютого усіх україномовних каналів. Отже, кримчани сприймали події виключно крізь призму російського теле- і радіомовлення, тобто з позиції країни-агресора, її інтересів. А після захоплення аеропорту «Симферопіль» припинилося постачання друкованої продукції з материкової України (більшість з якої видавалась російською мовою, проте об'єктивно висвітлювала події). Таким чином, населення Криму піддавалось впливу односторонньої інформації, вірніше сказати, дезінформації зі сторони Росії через підконтрольні РФ ЗМІ. Поширення листівок із зображенням представників української влади як прихильників фашистської або неонацистської ідеології, які загрожували російськомовному населенню Криму геноцидом.

Відбувалося залякування кримських татар зі сторони так званих народних сил самооборони, а також фізичних та усних погроз життю громадян України – мешканців півострову, які виступали проти відокремлення від Української держави. «Журналісти та активісти затримувалися та піддавалися тортурам. Російська влада заборонила лідеру кримських татар та депутату українського парламенту М. Джемільову повертатись на батьківщину» [198].

В такій ситуації російська влада приймає рішення щодо «використання російських збройних сил на території України для стабілізації суспільно-політичної обстановки у державі» [6].

Отже, окупаційною владою було проведено «референдум» про незалежність АР Крим, що стало початком «легітимізації» окупації Криму. Референдум було проведено в умовах військової окупації, що суперечить діючим міжнародно-правовим нормам. У громадських закладах та на виборчих дільницях ситуацію тримали під контролем місцеві збройні проросійськи налаштовані угруповання. Було надано запрошення до участі

головуючому ОБСЄ від кримської влади, але воно було відхилене через неконституційність заходу.

Щодо позиції влади в Україні, то «відповідно до пункту 2 частини 3 статті 3 Закону України Про всеукраїнський референдум, ратифікаційний референдум щодо зміни території України, може бути проведено тільки за наслідками всеукраїнського референдуму» [203]. На час підготовки і проведення референдуму в Криму, за даними української влади, «перебувало біля 30 тисяч російських військовослужбовців без розпізнавальних знаків. Кримські татари заявляли про залякування їх групою російськомовних людей» [128]. Було відключено 5 канал і канал 1+1 [280]. За Конституцією та українськими законами цей референдум є нелегітимним. «7 березня 2014 року виконуючий обов'язки Президента України О. Турчинов підписав указ про призупинення рішення кримського парламенту про референдум щодо статусу Криму. У Верховній Раді Криму заявили, що ця заява не тягне за собою правових наслідків» [264].

14 березня 2014 року Конституційний Суд України розглянув справу за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 р. № 1702-6/14 та вирішив, що Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року № 1702-6/14 не відповідає Конституції України (є неконституційною) та «втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення. Також Конституційний Суд України вирішив припинити діяльність Комісії Автономної Республіки Крим із проведення загальнокримського референдуму, територіальних та дільничних комісій, створених для проведення цього референдуму. Даним рішенням було вказано Раді міністрів Автономної Республіки Крим припинити фінансування заходів щодо

проведення референдуму, забезпечити знищення бюлетенів, агітаційних матеріалів» [232]. 20 березня 2014 року Конституційний суд України визнав нелегітимною «Декларацію про незалежність Криму» [171].

Міжнародна спільнота також висловила своє відношення до цього референдума. «Венеціанська комісія виступила із заявою, що проведений референдум буде вважатись нелегітимним» [38]. Проте «проект Резолюції Ради Безпеки ООН, який містить заклик до держав не визнавати результати референдуму в Криму, не було схвалено через накладання вето Російською Федерацією та Китаєм 15 березня 2014 року» [50].

Загалом, слід зазначити, що «недоторканність державних кордонів і неприпустимість порушення територіальної цілісності держав є одним фундаментальних принципів міжнародного права». Генеральна Асамблея ООН з цього приводу прийняла резолюцію 68/262 (27 березня 2014 року), в тексті якої було зазначено про те, що «референдум в Автономній Республіці Крим та місті Севастопіль 16 березня 2014 року не має юридичної сили та не може слугувати підставою для будь-яких змін у статусі Автономної Республіки Крим та міста Севастопіль» [362]. Відповідно до Конституції України референдум можна провести лише на підставі закону. Слід зазначити, що в Україні відсутній Закон, який регламентує можливість проведення місцевого референдуму, тому можливість їх проведення відсутня.

Верховна Рада Криму перевищила свої повноваження, суд визнав її рішення про референдум незаконним. Крім того, «зібрання депутатів, які голосували за референдум, відбувалося в приміщенні, яке було захоплене російською армією і туди допускалися лише ті, хто підтримував ідею про проведення референдуму. За час підготовки до референдуму змінювалися питання, які виносяться на голосування та дати проведення» [318]. При цьому, цікавим є факт, що «Верховна Рада АРК перенесла проведення референдуму на 16 березня 2014 року (відбулося це 7 березня), в той же день вона проголосила входження Криму до складу Росії без усякого народного

голосування. А 11 березня прийняла ще й декларацію про незалежність Криму, зазначивши, що Крим буде оголошено незалежною державою, якщо жителі півострова проголосують за входження до складу Росії» [318].

Як бачимо, відбувалася низка незаконних рішень, які іноді взаємно виключні, і це свідчить про те, що «новій кримській владі» не важливі були результати референдуму, тому його проведення стало «театральною виставою» за сценарієм РФ. Реальною метою було створення відображення («картинки»), яка б відповідала вказівкам РФ. Саме такі сценарії ми спостерігаємо і зараз у 2022 році на окупованих територіях України.

Незрозумілою й була ситуація з кількістю виборців та кількістю бюлетенів. Було проголошено, що «в Криму біля 1,8 млн. виборців і буде надруковано 2,2 млн. бюлетенів, а за кілька днів цифри було змінено і виборців стало 1,53 млн., а бюлетенів 1,55 млн.» [318]. Слід зазначити, що на референдумі в Криму були відсутні списки виборців. Українська сторона заблокувала доступ до цієї інформації, тому так званий референдум відбувся за списками місцевих виборців, які відбулися ще у 2010 року.

Попередньо таке рішення схвалила Державна Дума Росії, ухваливши заяву «Про ситуацію в Республіці Крим» [75]. А 21 березня 2014 року Рада Федерації Росії «ратифікувала договір про входження Криму до складу Росії, який був підписаний В. Путіним 18 березня 2014 року. Про прийняття Криму в якості нового суб'єкта федерації проголосували всі члени Верхньої палати російського парламенту» [229].

Весь цей час відбувалося блокування військових частин і на початок квітня 2014 року всі українські збройні сили були виведені з території Кримського півострову. Фактично територія України була анексована і опинилась під окупацією Російської Федерації, що було законодавчо закріплено вже 15 квітня 2014 року в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [204]. Російськими військовими незаконно експропрійовано практично всі запаси зброї та боєприпасів [306]. Загалом, «російську

окупацію Криму в 2014 році в ЗМІ та наукових розвідках порівнюють з німецькою окупацією Австрії (1938 року) та радянською окупацією Західної України, Бессарабії, Північної Буковини (1940 року)» [334, с. 204].

Військове захоплення Криму було заздалегідь спланованою операцією російського керівництва. Напередодні було зосереджено приблизно 2 тис. морських піхотинців, біля 7 тис. військових підрозділів спеціального призначення, які були доставлені до Криму повітряним сполученням, та 15 тис. військових, доставлених через Керченську протоку. Ці додаткові одиниці надійшли з російського південного військового округу. «На момент операції у м. Ростов були готовими до відкритого збройного протистояння біля 30 тис. військових» [92, с. 208]. Дана операція відбувалася за типом гібридної війни.

Конфлікт навколо статусу Криму відображає не тільки суперечки між державами щодо приналежності півострову, але й підіймає низку імперативних питань з точки зору конституційного права. «Найголовнішим імперативом виступає з однієї сторони – принцип територіальної цілісності України, який є незмінним та таким, який не піддається обговоренню та внесенню поправок й закріплений у Конституції України, а з іншої – процеси територіальної фрагментації, що охопили Українську державу в результаті Кримської кризи 2014 року. Постає питання: що відбувається із конституційним порядком, коли зникає єдина громадянська ідентичність й починають викристалізовуватись нові конкуруючі політичні ідентичності?» [351].

Як показав цей досвід, наявність принципу непорушності територіальної цілісності України, який закріплено в Конституції України – не дає гарантії його непорушності. Тому, зазначений принцип є більшою мірою бажаним, є віддзеркаленням волі політичних еліт та їх прагнення закріпити уявлення про неприпустимість ймовірних просторових модифікацій на теренах України.

Важливо зауважити, що принцип територіальної цілісності – це не

лише зовнішній атрибут державності, проте й віддзеркалення її внутрішньої адміністративної структури, яка є незмінною, тобто накладається заборона на внесення правок у формулювання самого принципу в Конституції України (unamendability). «Сама внутрішня структура може бути унітарною, як в Румунії, або ж федеративною, як в Німеччині та Бразилії» [354]. Відповідно до статті 2 Конституції України, вона є «унітарною державою, а її територія є недоторканною» [112]. Територіальна цілісність як елемент українського конституціоналізму була заявлена ще в тексті «Декларації про державний суверенітет України» [74]. В «Акті проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року зазначалось, що «територія України є цілісною й непорушною» [216].

Розділ IX Конституції України від 1996 року визначає територіальну структуру держави, яка ґрунтується на принципах єдності та цілісності території держави. До того ж усі питання централізації / децентралізації відносяться до повноважень державної (центральної) влади. Згідно із статтею 133 адміністративно-територіальна структура України складається з «Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст, район міст, селищ та сіл» [112]. Сама ідея федералізації, федеративного устрою була відкинута ще до прийняття Основного закону через потребу в убезпеченні українського суспільства від центробіжних тенденцій. Крим був регіоном, що мав особливий статус та був наділений особливими повноваженнями. Це було обумовлено його багатонаціональним складом та геостратегічною важливістю.

Варто зауважити, що «відповідно до чинного законодавства України Крим має право на прийняття власної конституції, проте вона не повинна суперечити положенням Конституції України та законам України (стаття 135)» [112]. Відповідно до статті 136 «повноваження, процедури та функціонування державних установ Криму визначаються Конституцією та законами України, а також правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим у відповідності з її компетенцією, яка поширюється на

питання місцевого значення (стаття 137)» [112].

У самій же конституції Криму, стаття 1, стверджується, що «Автономна Республіка є невід'ємною частиною України. Відповідно до статті 2, у разі виникнення колізії між нормативними актами Республіки Крим та Конституції України, остання має домінуючу силу, адже є вищим над усіма іншими законами та нормативними актами» [208]. Зазначена перевага була продемонстрована у 2001 році, коли Конституційний суд України скасував чотири нормативні акти Верховної Ради АРК через те, що «в тексті зазначених документів Верховна рада АРК фігурує як парламент, а не як представницький орган АРК. А парламентом може називатись лише Верховна Рада України» [355, с. 206].

Заявлена в Конституції унітарність апіорі виключає «наявність будь-якої форми місцевої, територіальної автономії федерального типу» [335]. Таким чином, існування Автономної Республіки Крим суперечить унітарній природі державно-будівельного проекту України. Допущення існування автономної одиниці в унітарній державі створили передумови для потенційних конфліктів на ґрунті централізації / децентралізації. «Наявність особливого статусу для Криму створило підстави для різних вчених говорити про Україну як про державу регіонів або про регіоналізовану унітарну державу, а про українську громаду як про федералізоване суспільство» [355, с. 69]. Процес державного будівництва в Україні супроводжувався «політичною нестабільністю, що лише посилювало скептичні настрої серед політиків та аналітиків, які вбачали загрозу в існуванні автономної одиниці безпеці держави в цілому, проте розуміли, що історичне підґрунтя кримського питання не дозволяє йти іншим шляхом. Навіть після прийняття Конституції України та закріплення статусу Автономної Республіки за Кримом конфлікт по лінії Центр – Периферія не було вичерпано, передусім розбіжності стосувались системи управління» [355, с. 255].

Щодо територіальної цілісності як незмінного принципу в Конституції України, то варто зазначити, що «відповідно до її статті 157 Конституція не

може бути змінена, якщо зміни передбачають обмеження прав людини або вони орієнтовані на ліквідацію незалежності та руйнування територіальної цілісності України» [112]. Але, цей принцип у конституційному праві не є правилом, яке зобов'язує учасників державотворчого процесу дотримуватись певних позицій, зокрема недоторканості території та поваги до державного суверенітету. Принцип дозволяє суб'єктам державотворчого процесу балансувати у тлумаченні тих чи інших політичних рішень. До того ж зміст самого принципу територіальної цілісності може змінюватись із часом та в соціальному контексті, що породжує додаткові дебати з приводу його широкої інтерпретації. Деякі вчені стверджують, що «повага до територіальної цілісності є лише декларативним принципом, спрямованим на забезпечення безпеки та недоторканості зовнішніх кордонів, в той час як за визначенням – конституційно цей принцип не має законної сили». Інакше кажучи, «можна провести паралелі з Декларацією про незалежність, положення якої мають декларативний характер та піддаються впливу політичної реальності, який може звести нанівець існування самої суб'єктності держави. Проте таке розуміння принципу територіальної цілісності є лише частково виправданим, по-перше, є поняття конституційного обов'язку, який накладається на відповідні державні органи й стосується забезпечення територіальної цілісності держави (стаття 17 Конституції України – основна функція держави – захист територіальної цілісності), по-друге, повноваження, якими володіє Конституційний суд України, який має право надавати ті чи інші коментарі щодо інтерпретацій тих чи інших положень Конституції» [342].

При трактуванні цього принципу є певні суперечливі моменти. Так, «згідно із статтею 134 Конституції України Крим є невід'ємною частиною України» [112], якщо провести аналогію з Конституцією АРК, то відповідно до статті 1(1), цей регіон є «невід'ємною частиною України» [208]. З іншого боку, в статті 138 Конституції України, пункт 2, прописано, що «до відання Автономної Республіки Крим належить організація та проведення місцевих

референдумів» [354]. На особливу увагу заслуговує стаття 7 Конституції АРК, яка стверджує, що «територія Автономної Республіки Крим може бути змінена, якщо буде прийняте відповідне рішення за результатами республіканського (місцевого) референдуму та за рішенням Верховної Ради АРК у відповідності із Конституцією України» [208].

Наявність спірних, суперечливих положень в Конституції України свідчить про закріплення лише зовнішнього територіального статусу-кво, в той час як внутрішня територіально-адміністративна структура потребувала конкретизації та відповідного конституційного оформлення. «Наявність зовнішніх кордонів не свідчить про чітку структуру внутрішніх. Венеціанська комісія, звертаючи увагу на цей факт, стверджує про потребу у розрізненні понять неподільності та унітарності в умовах посилення процесів регіоналізації в державі» [358]. Кримський референдум став своєрідним віддзеркаленням права однієї територіальної громади на самовизначення, проте це право є породженням лише широких дискусій щодо розуміння принципу територіальної цілісності.

Отже, українська влада намагається використовувати принцип конституційної рівноваги у взаємодії з регіонами: з одного боку, будується сильна унітарна держава, з іншого – припускається наявність національних меншин у поліетнічному українському суспільстві та виникає потреба у задоволенні їх культурних потреб. Конституційний захист територіальної цілісності надає можливість убезпечити державу та суспільство від небезпеки територіальної дезінтеграції та втрати незалежності.

Відповідно до статті 73 Конституції України «питання щодо зміни території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом», проте водночас стаття 85 (2) стверджує, що «до повноважень Верховної Ради України належить призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції» [112]. Отже, будь-які територіальні зміни не можуть відбутись від волі народу, що свідчить про прив'язку ідентифікації людей з їх територією, що відображено в ідеї народного

суверенітету, згідно з якою саме народ є істинним носієм суверенітету над їх територією. Саме на підставі статті 73 стає зрозумілим, що «місцевий референдум не може вирішувати питання типу відокремлення Криму від України та отримання ним незалежності, адже такий референдум не охоплює волю усього українського народу» [112]. Небезпека проведення місцевих референдумів посилює етнолінгвістичний розкол в українському суспільстві. Анексія Криму демонструє не лише акт захоплення території, але й свідчить про слабкість конституційних механізмів забезпечення територіальної цілісності в Україні.

Наголошую, що Конституція України визначає Крим як «невід'ємну складову частину України (стаття 134), й передбачає, що територія України в межах її існуючих кордонів є цілісною й недоторканою» (стаття 2)» [112]. Тому прагнення Криму отримати незалежність чи приєднатись до іншої держави вимагає внесення поправок до Конституції України шляхом всенародного референдуму. «Проте така дія є забороненою, через неможливість перегляду та внесення поправок принципу територіальної цілісності Української держави. Саме наявність такої неможливості й гарантує територіальну цілісність, нехай тільки в правовому полі» [343]. Проблему можна було б розв'язати шляхом «проведення загальнонаціонального референдуму щодо внесення змін у статтю 157, а потім другого всенародного референдуму щодо можливого відділення якоїсь частини території. Доведеться вносити двічі зміни до Конституції України. Формально такий двоетапний акт буде законним, проте його легітимність буде під питанням. Адже такі дії можна розглядати як «шахрайство на Конституції» [354].

Безумовно, події та правові акти, які були наведені свідчать про значну та важливу політичну складову питання, а не тільки про його правову характеристику. На мою думку, вона чітко визначена як національним законодавством, так і міжнародно-правовими актами, в тому числі двосторонніми договорами між Україною та РФ, які остання актом анексії

Криму в односторонньому порядку денонсувала. І. Токар з цього приводу зазначає, що «крім переозброєння і оновлення Чорноморського флоту у Криму РФ порушено ще один пункт українсько-російської угоди: »Невтручання у внутрішні справи України«. Після денонсації документа Росія мала б полишити Крим, але цього не зробила» [273].

Вже у 2020 році можна було говорити про те, що «Росія збільшила присутність у Чорному морі майже на половину (починаючи з 2014 року). Більшість нових надходжень – це тільки невеликі кораблі до тисячі тон, а й плавзасоби, які мали на озброєнні ракети з дальністю польоту у кілька тисяч кілометрів і можливістю несення ядерного боєзаряду» [273]. І про це вже було відомо ще у 2020 році.

На момент 2020 року у Чорноморського флоту РФ знаходилися «нові бойові одиниці, такі як морський тральщик Владімір Ємельянов, малий ракетний корабель Інгушетія чи розвідкорабель Іван Хурс. Загалом майже 150 бойових одиниць. І це не точні цифри, офіційних ніхто не називає» [273]. Починаючи з анексії Криму «туди прийшло 6 дизель-електричних підводних човнів, три фрегати, все це озброєно крилатими ракетами середньої дальності «Калібр». Про це говорить О. Гольц, російський військовий оглядач (цитата за [273]). До речі, такі ракети мають можливість нести ядерну бойову частину, що було порушенням українсько-російської угоди «Про перебування Чорноморського флоту у Криму».

Виходить, що про агресію в інформаційному, соціально-економічному, суспільно-політичному плані зі сторони РФ по відношенню до Севастополю, зокрема, та Криму в цілому, потрібно було говорити, починаючи ще 1990-х років, адже березень 2014 року лише став своєрідним підсумком зусиль РФ, спрямованих на реалізацію її експансіоністських намірів щодо «перлини» Чорного моря та «повернення її додому» та подальшої ескалації конфлікту.

На підставі проведеного політико-правового аналізу можна стверджувати, що кримської кризи можна було б уникнути, якби в Конституції України із самого початку було чітко прописано про заборону

навіть заявляти зі сторони національних меншин про свої права на відокремлення, отримання статусу національно-культурної автономії тощо. Найменший натяк на такі права створює підстави для майбутнього вибуху та несе загрозу національній безпеці країни, її територіальній цілісності. Конституційною практикою має бути закріплена заборона на вихід зі складу держави будь-якої територіально-адміністративної одиниці. Така політика не виключає можливостей конституційного регулювання ймовірних територіальних модифікацій всередині держави.

Військове вторгнення РФ на територію України та анексія Криму призвели до створення в регіоні та у світі нової геополітичної ситуації. Не зрозуміла поведінка країни, що має ядерну зброю, при цьому не враховує норми міжнародного права – викликає неабияке занепокоєння. Крім того ця країна постійно намагається змінити державні кордони як свої, так і інших держав – чим нанесла удар по загальноприйнятому світовому порядку, який був затверджений після закінчення другої світової війни. Зокрема, міжнародні структури безпеки виявили неготовність до такого розвитку подій. Ключові структурні елементи європейської та євроатлантичної безпеки – НАТО, ЄС, ОБСЄ – перебувають у стані пошуку термінових відповідей на регіональні та глобальні загрози, що виникли внаслідок дій РФ.

Внаслідок цієї кризи зазначені вище організації та ключові міжнародні актори не тільки продемонстрували слабкості в інституційному управлінні, але й допустилися тактичних й стратегічних прорахунків в оцінці та розумінні природи постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися як названі організації, так і ключові міжнародні гравці. «Уявлення про зменшення ролі жорстких загроз, насамперед на Європейському континенті, виявилися передчасними. Військове вторгнення в Україну (2014 та 2022 років) та анексія Криму порушили військовий стратегічний баланс сил у регіоні і вплинули на зміну конфігурацій, що склалися після холодної війни. Тактика залучення або політика умиротворення Російської Федерації, що базувалася на ставленні до Росії як партнера Заходу, зазнала нищівної

поразки» [182, с. 31].

Військове вторгнення Росії до Криму та підтримка РФ кримінальних сепаратистських та терористичних угруповань на південному сході України – є порушенням багатьох міжнародних угод, домовленостей та зобов'язань, що забезпечували мир й безпеку в Україні та Європі: «Статуту ООН (1945), Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 р., Гельсінського Заключного акту (1975), Паризької хартії для нової Європи (1990), Будапештського меморандуму 1994 р.

Агресивні дії Російської Федерації проти України підривають не тільки регіональну стабільність в країнах від Балтії до Чорноморсько-Каспійського басейну, а й можуть мати драматичні наслідки у світовому масштабі. Адже, за сучасною тенденцією російського керівництва, Україна – не єдина країна, чия державність поставлена під сумнів.

У цьому зв'язку світовому співтовариству доцільно реформувати міжнародні інститути, покликані забезпечувати глобальну та регіональну безпеку. «Першим кроком у цьому напрямі повинно стати зняття або, принаймні, обмеження права вето п'яти ядерних держав у Раді Безпеки ООН. Було б правильним заборонити застосовувати право вето в разі обговорення особливо тяжких міжнародних злочинів, таких як геноцид, злочини проти людяності, покарання за розв'язування агресивної війни тощо» [30]. На жаль, й досі Росія має право вето в Радбезі ООН.

Іншим важливим питанням є формування принципово нової системи національної безпеки України. Вона повинна відповідати масштабам існуючих загроз, бути дієво інтегрованою в систему глобальної та регіональної безпеки як її невід'ємна складова.

Враховуючи декларативний характер Будапештського меморандуму (1994 року), Україні доцільно «ініціювати і просувати ідею його заміни новим документом, що передбачав би чіткий механізм автоматичного застосування низки заходів для захисту безпеки України і відповідальність держав за порушення зобов'язань. Такий документ може мати рамковий

характер, а двосторонні угоди з країнами-гарантами (США, Великою Британією, Францією та Китаєм), які погодяться на таке підписання, повинні містити конкретні зобов'язання його учасників щодо забезпечення безпеки нашої держави» [30].

Нині важливо зробити висновки з російсько-українського протистояння, що дасть змогу по-новому оцінити завдання змін формату глобальної системи безпеки і визначити параметри нової архітектури європейського захисту.

Небезпека, яку становить Кримський прецедент для системи європейської безпеки полягає в наступному:

1) Україна, як країна, що добровільно відмовилась від ядерної зброї отримала гарантії безпеки та недоторканості кордонів від великих держав, зазнала агресії з боку одного з гарантів її безпеки. При цьому країна-агресор не відчула жодних серйозних міжнародних наслідків своїх дій. Це створює небезпечний прецедент, що тільки ядерна зброя та військово-політичні союзи здатні гарантувати національну безпеку держави. Подібна ситуація може призвести до нового витку гонки озброєнь, створення військових союзів та розподілу сфер впливу;

2) Росія використала в Криму асиметричну стратегію силової акції. Проводячи «гібридну війну» – неоголошену війну, в якій основний тягар бойових дій лягає на плечі бойових формувань зі складу місцевої «п'ятої колони», які спонсоруються та забезпечуються зброєю країною-агресором.

3) Використовуючи економічні, насамперед, енергетичні важелі впливу Російська Федерація намагається створити зону свого виключного геополітичного впливу. В залежності від того, наскільки сильною буде реакція суб'єктів європейської системи безпеки, настільки далеко й заїде Росія в своїх експансіоністських планах;

4) Відбувається подальша ерозія європоцентричного світу і європейських цінностей, які покладені в основу сучасної системи міжнародних відносин.

Кримська криза стала викликом, який Росія кинула європейській системі безпеки і, на жаль, країни Європи недостатньо усвідомили яку загрозу ця ситуація створила для європейського світобачення, способу життя та цінностей. Країни Заходу лише зараз починають усвідомлювати, що нові загрози безпеки потребують нових засобів їх усунення та попередження.

2.2. Соціально-політичні наслідки секторальної «співпраці» України та рф (2014-2021 рр.)

3 березня 2014 року Росія, порушуючи загальновизнані норми міжнародного права, розпочала силовий наступ на українську територію. В результаті – окупація Криму та входження його до складу РФ й початок російсько-української війни з активної підтримки Кремлем невизнаних державних утворень – «ДНР» та «ЛНР». І хоча відносини між Росією та Україною науковці та експерти називали станом неоголошеної війни, факти нам кажуть про наявність відкритої військової.

Тут важливим є «прийняття Постанови Ради Федерації від 1 березня 2014 року, згідно із якою Президентом РФ було надано згоду на використання Збройних сил Російської Федерації на території України. В результаті за 3 тижні було окуповано Кримський півострів» [213].

Окупація Криму кардинально змінила загальну налаштованість українсько-російських відносин. Стратегічне партнерство було зруйновано, його правова база, що ґрунтувалась на низці угод про дружбу та співробітництво, міжгалузеву співпрацю тощо фактично втратила свою чинність. Україна та Росія стали країнами, відносини між якими переросли в відкритий збройний конфлікт. Хоча війну в 2014 році не було оголошено, протистояння відбувалося в усіх сферах міждержавної взаємодії. Цілком виправданою на той час була позиція української влади, яка, усвідомлюючи необхідність оголошення війни сусідній країні, утрималась від такого кроку. Асиметрія в силових потенціалах не дала змоги це зробити. Але 20 березня

2014 року Верховною Радою України було озвучено офіційну позицію шляхом ухвалення Декларації «Про боротьбу за звільнення України». В декларації відкрито не було проголошено війну та стан бойової готовності, адже такі питання ухвалюються виключно Главою держави на підставі відповідного рішення Ради національної безпеки і оборони України. Проте було зазначено, що «український народ ніколи й за жодних умов не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була б» [200]. Засоби боротьби на Кримському фронті Україна обрала м'які, спираючись на підтримку світової спільноти. На той час насильницьке розв'язання кримської проблеми було б доцільним за підтримки місцевого населення, проте більша його частина була «зомбована» російською пропагандою, тому рівень їх підтримки був дуже низьким. Слід зазначити, що навіть серед кримських татар не було єдиної позиції як відстоювати під час конфлікту власні права.

Слід зазначити, що світові політичні лідери не заперечували, що РФ чинить як країна-агресор, але офіційних заяв України. Тому 15 квітня 2014 року Верховною Радою України було прийнято Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно із яким «Крим оголошувався тимчасово окупованою територією внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [204].

Таким чином, окупація Криму РФ зруйнувала фундамент усіх здобутків в українсько-російських відносинах із моменту встановлення дипломатичних відносин між державами. Війна у 2014 році розпочалась по всім напрямках взаємодії: політика, економіка, енергетика, культура, освіта та ін. Світова спільнота підтримала Україну, засудила дії РФ, визнала її державою-агресором та ввела режим санкцій проти неї.

Події в Криму створили підґрунтя для поглиблення дефрагментаційних тенденцій на теренах України. На початку березня 2014 року вже починаються масові заворушення в Донецькій та Луганській областях.

«Беззаперечним явищем була активна підтримка владою РФ сепаратистських настроїв на південному сході нашої країни. Окрім цього, збільшилась кількість російських громадян, які ніби перебували із туристичною метою на території зазначених вище областей, при цьому брали активну участь в антиукраїнських акціях протесту. Деякі з них були одягнені в військову форму темно-зеленого кольору без знаків, які б підтверджували належність до конкретної держави. За вимовою можна було зрозуміти, що приїхали вони із далеких регіонів Росії. Звісно, при допитах вони заперечували свою приналежність до підрозділів Збройних сил РФ, обґрунтовуючи свій приїзд прагненням допомогти мешканцям Донбасу в їх бажаннях відокремитись від України та здобути незалежність і отримати можливість приєднатись до Росії» [235, с. 7].

Особливої гостроти події набули після спроб українського політикуму 23 лютого 2014 року скасувати Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року, який визначав зокрема статус регіональних мов в Українській державі [206; 284]. Ситуація із «мовним питанням» була використана Росією як один із важелів впливу в інформаційно-психологічному протиборстві проти України, яке вже весною 2014 року набирало обертів. Пізніше, у 2016 році було внесено певні поправки до Закону України «Про засади державної мовної політики», на початку 2017 року було розглянуто новий проект закону про мови, проте станом на сьогодні його розгляд відхилено й відправлено на доопрацювання у профільний комітет Верховної Ради України. А сам Закон України «Про засади державної мовної політики» було визнано неконституційним та таким, що втратив силу Закону (Рішення Конституційного Суду № 2-р/2018 від 28.02.2018). Але й після прийняття даного рішення Конституційного Суду України до нього вносилися правки (у 2019 та 2020 роках).

Масові заворушення на сході нашої країни з використанням зброї призвели до «втрати контролю України за територіями на Донбасі та проголошення 7 квітня 2014 року так званої Донецької народної республіки»

[246]. У Луганську було висунуто вимогу щодо проведення референдуму з питання самовизначення регіону. У разі, якщо Центр відмовить у задоволенні цієї вимоги, Луганськ попередив про ймовірність створення «Луганської народної республіки».

Україна відреагувала Указом Ради національної безпеки і оборони України від 13.04.2014 року «Про невідкладні заходи з подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності країни». З цього моменту починається антитерористична операція (далі – АТО) на Донбасі [218].

До врегулювання конфлікту на сході України долучились світові лідери. «Було відкрито три формати перемовин: Женевський, Нормандський та Мінський. Перший формат перемовин розпочався із зустрічі в Женеві 17 квітня 2014 року, учасниками якої стали глави зовнішньополітичних відомств США, ЄС, РФ та України. Результатом зустрічі стало підписання низки домовленостей щодо вжиття заходів протидії подальшій ескалації конфлікту та забезпечення безпеки громадян на непідконтрольних Києву територіях» [89].

Нормандський формат було започатковано 6 червня 2014 року в м.Бенувіль (Франція). «До переговорів, окрім ворожих сторін, долучились президент Франції Ф.Олланд та канцлер Німеччини А.Меркель. Було домовлено про організацію зустрічі між президентами України та РФ найближчими днями з приводу російсько-української війни. Але, зустріч так і не відбулась. Ситуація на Донбасі надалі загострювалася з введенням в серпні 2014 року на непідконтрольні Києву території підрозділів збройних сил РФ» [195].

Мінський формат було започатковано 5 вересня 2014 року. Це відбулося після бойових дій у м. Іловайськ. «Було створено тристоронню контактну групу у складі представників України, РФ, ОБСЄ, а також за участі представників непідконтрольних Україні території Донецької та Луганської областей. В результаті зустрічі було підписано попередній

протокол до Угоди про припинення вогню. Було визначено 12 умов деескалації конфлікту на сході нашої країни, зокрема: припинення вогню обома сторонами, забезпечення моніторингу ОБСЄ на українсько-російському кордоні та на території розгортання збройного конфлікту, звільнення заручників, виведення з території України усіх незаконних збройних формувань; а також провести децентралізацію влади, законодавчо закріпити недопущення переслідування та покарання осіб, що брали участь в антиукраїнських операціях на терені Донеччини та Луганщини; забезпечити проведення дострокових місцевих виборів та ін.» [253].

Варто зауважити, що на відміну від російської сторони, українська сторона почала процес виконання своїх зобов'язань. Зокрема, було прийнято закони «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [214]. Згідно із текстом першого закону було вирішено «призначити позачергові вибори на місцевому рівні в окремих адміністративних одиницях проблемних областей на 7 грудня 2014 року» [214].

Росія ж зі свого боку зобов'язань не дотрималась і продовжувала активно підтримувати діяльність незаконних збройних формувань на сході України, що сприяло інтенсифікації процесів державотворення на терені непідконтрольних територій. Так, 28 квітня 2014 року було проголошено «Луганську народну республіку» і у травні було проведено нелегітимні референдуми, після яких було проголошено «незалежність» та «державний суверенітет» «ДНР» та «ЛНР» [33, с. 32].

Російська влада «продовжує заперечувати участь збройних сил РФ та російських найманців у протистоянні на сході нашої держави, заявляючи про «злочинні наміри української влади знищити повстанські рухи, які захищають мирне місцеве населення Донбасу від рук київської хунти» [108]. Бачимо, що «за підтримки РФ функціонують центри військової підготовки для учасників сепаратистських угруповань, до того ж так званими гуманітарними конвоями доставляються на непідконтрольні Києву території

озброєння та засоби зв'язку, за допомогою яких забезпечувалась й продовжує забезпечуватись координація сепаратистських збройних підрозділів. Варто зазначити, що в диверсіях, які відбуваються в інших регіонах України, в тому числі на Одещині» [108], також спостерігається участь РФ. Це свідчить про те, що «РФ не тільки не збирається дотримуватись Мінських угод, але взагалі не зацікавлена у припиненні вогню та розв'язанні конфлікту. Навпаки, вживає усіх можливих заходів для його загострення, підтримуючи сепаратистські озброєні угруповання на непідконтрольних Україні територіях» [108].

Таким чином, можна стверджувати, що «подальша підтримка РФ процесів державотворення ДНР та ЛНР, а також активне сприяння терористичної діяльності сепаратистських угруповань на сході нашої країни створили фундамент для подальшого загострення конфлікту та його ескалації, що безумовно здійснило негативний вплив на всі сфери українсько-російської міждержавної взаємодії» [108].

Заходи, які застосовувалися для «врегулювання конфлікту на Сході України на міжнародному та національному рівнях загалом сприяли деескалації насильства у II половині 2020 року» [240]. Водночас, «окремі позитивні зрушення у розв'язанні гуманітарних проблем були знівельовані карантинними заходами або ж свідомо блокувалися російською стороною. При цьому, залишилися незмінними глибинні протиріччя, що лежать в основі російсько-українського конфлікту, а також додалися нові потенційні ризики його ескалації на південному напрямку» [291].

У 2020 році відбулися переговори між українською та російською стороною в Парижі. В результаті прийняті невідкладні заходи щодо стабілізації ситуації в зоні конфлікту, але вони були виконані лише частково і з порушенням встановлених термінів [91]. Так, домовленості про дотримання режиму припинення вогню реалізовані лише через сім місяців і не повною мірою, а інші ключові «невідкладні заходи» (звільнення полонених за принципом «всіх на всіх», безперешкодний доступ міжнародних організацій

до них і безпечний доступ Спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ на всій території) залишилися невиконаними.

Виконання умов щодо «перемир'я (з 27 липня 2020 року) вважається важливим здобутком української влади та головною подією в контексті врегулювання конфлікту на Сході України» [240]. Саме ця подія дала можливість реально зменшити кількість загиблих під час бойових дій. Офіційна інформація надає наступні данні: «у 2020 році внаслідок бойових дій загинуло 50 військовослужбовців ЗС України, 339 – отримали поранення» [278]. Але з огляду на «фактично щоденні порушення комплексу домовленостей, які стосуються заборони на наступальні та розвідувально-диверсійні дії, використання будь-яких видів летального озброєння, розміщення важкого озброєння в населених пунктах та околицях» [324], офіційні декларації про «повне та всеосяжне припинення вогню» та «прорив у Мінському процесі» були передчасними [226]. Процес блокування переговорів «у форматі Нормандської четвірки та роботи Тристоронньої контактної групи (ТКГ), риторика та практичні кроки РФ зі зміцнення контролю над окупованими територіями є свідченням незмінності стратегічних цілей керівництва РФ стосовно України» [240].

Протягом 2020 року продовжувалося «нарощування російських сухопутних, повітряних та морських військових спроможностей на території Кримського півострова, а під час численних військових навчань відпрацьовувалися дії наступального характеру (десантування, захоплення плацдарму), що давало підстави для висновків про можливу підготовку російського вторгнення з метою, наприклад, силового розв'язання проблеми водного дефіциту в окупованому Криму» [245]. Крім того, «з'явилися повідомлення про можливе розміщення російської ядерної зброї на території півострова» [269].

Зі сторони України були здійснені превентивні заходи України та партнерів «(ескортування суден катерами ВМС України, спільні міжнародні військові навчання, присутність кораблів країн НАТО в Чорному морі)

досягли певного стримуючого ефекту, але не змусили РФ відмовитися від намірів домінування в Чорноморському регіоні» [324; 353].

Важливо зауважити, що діяльність української влади на російському напрямі характеризувалася слабкістю та недостатньою усвідомленістю рівня складова зовнішньої політики в цілому. За підсумками 2020 року та початку 2021 року не можна говорити про будь-які ознаки врегулювання/мінімізації російсько-українського конфлікту. РФ шляхом воєнної інтервенції, політико-економічного тиску, пропагандистської експансії намагалася і надалі дестабілізувати внутрішню ситуацію в Україні, заблокувати її європейський та євроатлантичний рух. Весь цей час спостерігалася загроза ескалації конфлікту і російська сторона продовжувала агресивну, ворожу політику щодо України. «Тривала видача російських паспортів жителям окупованих територій Донбасу. За даними ЗМІ, за вісім місяців 2020 р. російська сторона видала 254 тис. паспортів» [184]; «спецслужби РФ активно використовували найманих Інтернет-агітаторів для пропаганди сепаратизму та роздмухування паніки навколо коронавірусу у Києві, Одесі, Дніпрі, Львові, Херсоні, Полтаві, Кропивницькому, Конотопі» [244]; РФ «продовжувала регулярно постачати на окуповані території зброю, боєприпаси, воєнну техніку, паливо. Здійснювалося зміцнення окупаційних військ (за даними Міноборони України, Росія лише у вересні 2020 року завезла на тимчасово окуповані території 1200 тон пального, шість вагонів і понад 10 вантажних автомобілів з протитанковими мінами і боєприпасами» [326]; «у грудні 2020 року в ОРДЛО прибув 101 «гуманітарний конвой» з РФ» [297]. Крім того, РФ блокувала виконання вже досягнутих у рамках ТКГ домовленостей щодо звільнення утримуваних осіб та створювала системні перешкоди для діяльності СММ ОБСЄ та міжнародних організацій у зоні конфлікту.

Слід зазначити, що «Росія у 2020 році завершила формування поблизу кордонів України трьох нових об'єднань – двох армій та армійського корпусу (нині вздовж кордону розгорнуто 28 батальйонно-тактичних груп)» [292] та «продовжувала весь цей час активно підтримувати тимчасово окуповані

території України, зокрема, Донбас». Підтвердженням такої політики є заява В.Путіна під час щорічної прес-конференції 17 грудня 2020 року.

Також «протягом 2020-2021 роках залишалася вибухонебезпечною ситуація в Чорному та Азовському морях, що відбувалося внаслідок блокування Росією Керченської протоки. Тема анексованого Криму перетворилася на довгострокову «відкладену» проблему, при цьому чіткої, комплексної стратегії щодо Криму українською владою досі не сформовано» [291, с. 13].

У міжнародно-правовому плані дуже важливими для України стало рішення двох міжнародних судових інстанцій. «Прокурор Міжнародного кримінального суду Ф. Бенсуда оголосила про завершення попереднього розслідування у справі «Ситуація в Україні» (окупація Криму та Донбасу) і констатувала, що «діапазон діянь, скоєних у контексті ситуації в Україні, становлять воєнні злочини та злочини проти людяності в межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду». Це започатковує безпрецедентне масштабне кримінальне розслідування в рамках позову України проти РФ» [53]. Паралельно Європейський суд з прав людини «об'єднав кілька позовів проти Росії у загальній справі Україна та Нідерланди проти Російської Федерації, яка стосується подій на Донбасі (2021 р.)» [86]. ЄСПЛ виніс «перше рішення у справі Україна проти Росії, визнав прийнятною скаргу України щодо порушення прав людини в окупованому Криму і відзначив, що Росія здійснювала фактичний контроль на території Криму з лютого 2014 р.» [28]. Тобто, бачимо рух щодо міжнародного судового розслідування щодо російської агресії проти України.

На жаль, російсько-українська «гібридна війна» стала звичайним атрибутом геополітичного ландшафту. РФ йде шляхом подальшого закріплення реакційного авторитарного режиму і ухвалює на референдумі рішення, яке забезпечує пролонгацію президенства В. Путіна до 2036 р. (п. 3 ст. 81 Конституції РФ). Таким чином, формується модель поліцейської тоталітарної держави з агресивною зовнішньою політикою і верховенством

внутрішніх норм над міжнародним правом і міжнародними зобов'язаннями (ст. 79 Конституції РФ).

Політико-дипломатичні контакти між Україною та Росією після окупації Криму та початку російсько-української війни в традиційному розумінні, тобто на рівні глав держав, урядів, спікерів – не здійснюються.

«Основною інституційною складовою на той час залишалася діяльність консульських установ, які вирішують питання обміну полоненими та в складних умовах міждержавних відносин здійснювали представництво інтересів громадян України на території РФ тощо» [300, с. 113]. Зараз, у «зв'язку зі збройною агресією та масованим вторгненням збройних сил РФ в Україну 24 лютого 2022 року були офіційно розірвані дипломатичні відносини між Україною та Російською Федерацією. За міжнародним правом це не означає автоматичного припинення також консульських зносин, утім і вони призупинилися» [155].

Період 2017-2019 років характеризувався фактичною відсутністю політичного діалогу, що повністю віддзеркалює загальний конфронтаційний клімат відносин. 2020 рік став черговим роком як стагнації в україно-російському політичному діалозі, так і втрати певних ілюзій правлячої політичної команди щодо можливості покращити стосунки із Росією, не поступаючись при цьому в питаннях безпеки і національних інтересів України. Відсутність істотних позитивних результатів від дипломатично-політичних заходів й кроків у контексті розв'язання нагальних питань україно-російських відносин, лише загострила фундаментальну проблему відсутності цілісного бачення ефективної моделі політичного діалогу з РФ на всіх рівнях.

У стратегічних нормативно-правових документах (Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [205], «Стратегія національної безпеки України» [219], «Воєнна доктрина України» [221] та ін.) Російська Федерація визначається як істотна та довготривала загроза Україні. В новій редакції Стратегії національної безпеки (2020) на відміну від попередньої

редакції (2015) [221] «акцентовано увагу на необхідності активної протидії російській агресії. Серед іншого визначається необхідність здійснення міжнародно-правових, політико-дипломатичних та інших заходів, спрямованих на припинення російської окупації АР Крим та м. Севастополь». Поряд з визначенням Росії країною-агресором у Стратегії зазначається й про «необхідність запровадження моделі відносин України з Російською Федерацією, яка має забезпечити припинення агресії та відновлення територіальної цілісності України» [219].

Дипломатичне представництво в обох країнах продовжувало здійснюватися на рівні тимчасово повірених у справах. «Дипломатична діяльність українських консульських установ залишалася основною інституційною складовою для нагальних питань відносин (юридичний супровід захисту ув'язнених українських заручників на території РФ, представництво інтересів громадян України на території РФ тощо). Україно-російське протистояння зберігалось у рамках міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, РЄ та ін.), у міжнародних та арбітражних судах» [301, с. 161].

Політичний діалог в україно-російських відносинах продовжував перебувати на низькому рівні й, у порівнянні з попередніми роками, отримав тенденцію до подальшого охолодження. Був відсутній канал комунікації між МЗС України та Росії. Натомість політична риторика обох президентів демонструвала наступальний характер.

Варто зауважити, що не дивлячись на окупацію РФ частини української території продовжувалися інвестиції до російської економіки [274]. Теж саме відбувалося і по відношенню до української економіки з боку РФ. «Значно зросли обсяги прямих російських інвестицій в економіку України, передусім, у фінансово-банківський сектор [274].

Але в цілому, «загальна ситуація в сфері економічної взаємодії залишалася невизначеною, адже РФ активно продовжувала політику заміщення статей українського імпорту, позбавляючи українських підприємців виходу на російські ринки. Тому українська економіка зазнала

значних збитків внаслідок скасування РФ з 2016 року режиму зони вільної торгівлі з Україною, введення продовольчого ембарго та заборони на транзит українських товарів до інших країн СНД територією Росії. Наша держава у відповідь застосувала для РФ також низку спеціальних економічних санкцій та розпочала активний діалог з СОТ щодо порушення РФ міжнародних зобов'язань, які вона взяла на себе як член цієї організації» [300, с. 115]. Тобто, «результатом 2016 року став вихід на новий рівень конфронтації з РФ у фінансово-економічній сфері, зокрема, застосування дискримінаційної торгової політики. У відповідь на дії РФ українські санкції розширені та подовжені до кінця 2017 р., обсяги інвестування та експорту та імпорту продовжують скорочуватись, проте залежність української економіки від російського ринку зберігається на високому рівні» [300, с. 115].

В цілому, на той час РФ була зацікавлена в послабленні економіки України, її поступовій дестабілізації та повному виснаженні. При абсолютно виснаженій економіці Україна не зможе здійснювати опір на сході, що сприятиме «заморожуванню» конфлікту на невизначений термін.

Протягом 2017-2020 років офіційні взаємодії України з РФ в економічній площині були спрямовані на відстоювання національних позицій у міжнародних судах та збереження санкційного режиму з боку міжнародного співтовариства. Стратегічне бачення щодо економічного впливу на країну-агресора з метою повернення Донбасу та Криму, як і раніше, відсутнє, а збережені бізнес-контакти пролонгують тенденцію належності РФ до основних торговельних партнерів України. Пандемія не мала значного впливу на реалізацію даного напрямку зовнішньоекономічної політики України.

2020 рік ознаменував собою продовження тенденції зниження політичного інтересу до проблематики економічного виміру відносин України з РФ. « [301, с. 162].

Інституційна співпраця стосовно економічної сфери, як і раніше, будується навколо збереження міжнародного консенсусу із продовження

санкційного тиску на РФ та роботі у міжнародних судах. «Основні суб'єкти реалізації зовнішньоекономічної політики за даним вектором (Президент, РНБОУ, ВРУ, КМУ, НБУ, СБУ) продовжують діяти злагоджено за відпрацьованими механізмами. З новацій 2020 року варто відзначити парламентську ініціативу створити спеціальний орган влади, який відповідатиме за дотриманням санкцій проти РФ та функціонуватиме при РНБО. Діяльність тристоронньої контактної групи практично не охоплює економічні питання» [301, с. 163].

У 2021 році Росія залишалася одним з найбільших торговельних партнерів України. За деякими торговими позиціями Україна досі суттєво залежить від російського імпорту, це, зокрема, енергоносії, мінеральні продукти, ядерне паливо тощо. Більшість імпортованої російської продукції – товари, які мають стратегічне значення для України. Пошук альтернативних ринків постачання цієї продукції ускладнюється, по-перше, її транспортуванням, а по-друге, значно нижчою ціною, яку росіяни пропонують порівняно з іншими іноземними аналогами.

Важливо зауважити, що «в період 2010–2020 років обсяг зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Росією різко скоротився з максимального значення 48,63 млрд дол. США в 2011 р. [275, с. 6].

З січня 2016 року Україною було запроваджено торгові санкції проти Російської Федерації «(застосовано імпортні мита та ембарго на окремі види продовольчих та промислових товарів). Крім того, у березні 2018 року Кабінетом Міністрів України зупинено дію Програми економічного співробітництва з Росією на 2011–2020 роки, метою якої було збільшення торговельно-економічної та виробничої співпраці між країнами в цілому. З 1 квітня 2019 р. на підставі Закону України № 2643-VIII припинено дію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року» [215].

На думку українських вчених з Національного інституту стратегічних досліджень, «нові політико-економічні умови у відносинах із Росією, а також

підписання Угоди про асоціацію з ЄС, змусили українських товаровиробників переорієнтувати своє виробництво та шукати нові ринки збуту. Одночасно Росія продовжує залишатися ключовим торговельним партнером України насамперед тому, що вона може запропонувати ємний ринок, низькі ціни й усталені зв'язки. Отже, Україна в середньостроковій перспективі не зможе повністю відокремитися від російського ринку, навіть попри невпинно зростаючу роль ЄС як основного торгового партнера України» [275, с. 14].

Ще один аспект, який потрібно проаналізувати в рамках даної роботи – це питання власності на окупованій РФ території та на терені невизнаних державних утворень. «Після окупації Криму фактично було привласнено державою-агресором все державне майно України на півострові. В результаті націоналізації рибальських суден, рибних портів та науково-дослідних інститутів рибна галузь України опинилась у скрутному становищі, адже Крим забезпечував дві третини загального національного вилову. До переліку націоналізованих установ входять Севастопольський та Керченський рибних порти та науково-дослідні інститути, такі як Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства і океанографії та Інститут біології південних морів імені О. О. Ковалевського НАН України. Вони мали унікальні дані про південні моря, програми світового значення зі збереження, відтворення та цивілізованого використання морських дарів, а також Керченський морський технологічний університет, що готував фахівців для рибної галузі» [55, с. 50].

Крім того, «РФ щодо України вже 20 років поспіль використовувала політику енергетичного шантажу. Під час збройного конфлікту енергетичний шантаж став одним із головних інструментів міждержавного протистояння. Починаючи з 2014 року Росія намагалася енергетично вражати Україну шляхом газової блокади та створення дефіциту антрацитового вугілля й електроенергії. Так, в червні 2014 року розпочалась газова блокада України. Газпром повністю припинив постачання газу до України, а коли у грудні

зрештою відновив його під тиском Єврокомісії, то відразу, з I кварталу 2015 року, обмежив до мінімальних обсяги експорту газу до ЄС з метою запобігти реверсу газу в Україну» [64].

Іншим важливим питанням енергетичної сфери в українсько-російських відносинах залишається прагнення РФ отримати контроль над вуглевидобувними районами Донбасу та заблокувати контракти із постачання вугілля українськими компаніями закордонним партнерам. Терористичні угруповання цілеспрямовано руйнують транспортно-енергетичну інфраструктуру на Донбасі – шахти, лінії електромереж тощо. Керують процесом руйнування російські військові.

До того ж у зв'язку з окупацією Криму «має місце скорочення обсягів видобутку газу через захоплення самопроголошеною владою Криму держкомпанії Чорноморнафтогаз [55, с. 50-51]. Одночасно РФ робить усе можливе, аби протидіяти диверсифікації енергопостачань Україні, зокрема, здійснюючи вплив на ЄС у питанні реверсу.

Отже, говорити про бажання РФ обговорювати енергетичні питання – немає підстав, адже «її головним завданням залишається продовження жорсткої енергетичної блокади України з метою її повного економічного виснаження та посилення політичної дестабілізації. Станом липень 2021 року Російська Федерація залишалася головним постачальником енергетичних ресурсів для України. Так, у середньому за підсумками 2019 року та 9 місяців 2020 р., частка РФ в загальному обсязі імпорту вугілля становила близько 60 %, нафтопродуктів – майже 38 %. Крім того, біля 36 нафтопродуктів імпортується в Україну з Республіки Білорусь, нафтопереробна промисловість якої також базується на російській сировині. Але вже зараз РФ визнається лідерами ЄС як ненадійний партнер у постачанні енергоресурсів. Про це говорить пан Шольц» [238].

Знаковими подіями 2020 року стали відмова російського «Газпрому» постачати газ в Україну за умовами, визначеними рішенням Стокгольмського арбітражу, відповідно, «новими міжнародними судовими справами,

політичною боротьбою навколо імпорту російської електроенергії і нафтопродуктів, а також подальшою конфронтацією щодо обхідних газопроводів через Балтійське і Чорне море (Північний потік – 2 тощо). РФ активізувала неpubлічну боротьбу за контроль над українською атомною енергетикою, однак на фоні внутрішніх українських подій у зв'язку із пандемією коронавірусу і змаганням олігархічних груп значного успіху не досягнула. Водночас зберігалася суттєва залежність від імпорту російських вуглеводнів (вугілля, нафтопродуктів, скрапленого газу), яка додаткового ускладнюється політичною ситуацією у Білорусі» [301, с. 165].

Важливо підкреслити, що «Стратегія національної безпеки (2020) містить положення щодо посилення енергетичної безпеки за рахунок інтеграції в європейські ринки газу та електроенергії. Хоча опосередковано це говорить про бажання мінімізувати взаємовідносини, відсутність чіткого формулювання створює суттєву невизначеність. Затримка розробки інтегрованого енергетичного і кліматичного плану до 2030 року, програми реалізації другого етапу Енергетичної стратегії до 2035 року, другого Національного визначеного внеску до Паризької кліматичної угоди, мінімальне фінансування енергоефективних заходів і посилення політичного популізму про високі ціни на енергоресурси є негативними сигналами, за якими прямо чи опосередковано проглядався російський вплив» [301, с. 167].

Таким чином, протягом останніх декількох років, до початку повномасштабного вторгнення, українсько-російські відносини у сфері енергетики характеризувалися посиленням незалежності «Енергоатому» в питанні зберігання відпрацьованого ядерного палива, розширенням можливостей імпорту газу із західного напрямку, виконанням програми підготовки до інтеграції в ринок електроенергії. Це дає можливість говорити про процеси, які послідовно посилювали енергетичну незалежність України від РФ.

Підсумовуючи наслідки російської агресії (2014-2021 рр.) проти України та підтримки РФ терористичних угруповань на сході нашої держави

для розвитку секторальної взаємодії, варто зазначити, що «збройне вторгнення РФ на територію України у 2014 та 2022 роках зруйнувало всю напрацьовану раніше нормативно-правову базу двосторонніх відносин. Зокрема, було порушено статтю 2 Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та РФ від 1997 року, сутність якої полягає в прояві поваги країн-підписантів до принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів» [81]. До того ж «повністю зруйновано платформу українсько-російського стратегічного партнерства, принципи якого були закладені ще в 2012 році» [183]. «РФ в односторонньому порядку денонсувала Угоду про базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Криму. Ряд інших домовленостей на кшталт Харківських угод (2010 р.), згідно з якими передбачалось продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України на 25 років з 28 травня 2017 року з наступним автоматичним продовженням на п'ятирічні періоди; надання Україні (навзаєм) знижки на газ – також були денонсовані..

З огляду на російську військову агресію та окупацію окремих суверенних українських територій «рішенням Ради національної безпеки і оборони України та Указом Президента України від 6 червня 2016 року було введено в дію Стратегічний оборонний бюлетень України, що, безперечно, буде корегувати співпрацю в бік подальшого згортання» [220].

Таким чином, після подій початку 2014 та 2022 років можна говорити про припинення політичного діалогу між Україною та Росією, спочатку зниження рівня дипломатичного представництва, а зараз й повна відсутність. Бачимо наслідки торговельних війн та руйнацію налагоджених роками економічних зв'язків, подальше посилення енергетичного терору з боку РФ, продовження здійснення РФ потужного інформаційно-психологічного впливу на свідомість українських та російських громадян, а також місцевого населення непідконтрольних Україні територій.

2.3. Вплив гуманітарної складової на політичні процеси на території півострову Криму

Безумовно, важливою є гуманітарна сфера в українсько-російських відносинах. Ще до анексії Криму та розв'язання збройного конфлікту на південному сході нашої держави Росія проводила потужну інформаційну компанію, спрямовану на пропагування ідей концепції «руського миру», поширення історичних та політичних міфів про спільне минуле тощо, й головне – боротьбу з «українською фашистською владою», яка «силою намагається насадити європейські цінності, ворожі для українського суспільства в цілому».

Після зимових подій 2014 року в Києві РФ розпочала «активну інформаційну експансію проти української влади та українського суспільства, під час якої намагалась довести до російськомовної громади України та Росії, що в Українській державі відбувся державний заколот, явище, що порушує Конституцію, в результаті якого прийшла нова українська влада, так звана київська хунта, що ставить перед собою завдання – швидке підписання Угоди про асоціацію з ЄС» [235, с. 12].

Після анексії Криму на півострові розпочалась активна інформаційно-пропагандистська компанія щодо надання «сакрального значення Криму для Росії». «У 2014 році на півострові розпочало свою діяльність кримське представництво Російського історичного товариства та Регіональне відділення Російського військово-історичного товариства. Головним завданням цих структур було поширення серед кримської громади російського розуміння історії Криму. Результатом роботи було видання в підручника з історії Криму для учнів старших класів, який закладатиме основи розуміння кримського етногенезу, що відповідає інтересам Путінського режиму» [235, с. 12-13].

З початком російсько-української війни, ЗМІ поширювалась інформація, яка містила заклики підтримки сепаратистських рухів на Донбасі. До того ж, на непідконтрольних Україні територіях припинялось

теле-, радіомовлення українських каналів, вилучались газети, журнали українською мовою тощо. Таким чином, донести достовірну інформацію до населення Луганщини та Донеччини українська влада практично не мала можливості.

Слід зазначити, що «Україна не робили активних дій щодо направлення комунікаційного простору у необхідний напрямок і тому в її гуманітарному просторі постійно домінували російські ЗМІ та російське телебачення. Так, на початку 2014 року в нашій країні транслювалося 69 російських телеканалів, на території України друкувалось 1176 російських періодичних видань. Лише у вересні 2014 року Україна почала вживати заходи протидії інформаційній експансії з боку РФ. Так, було заборонено в'їзд на територію нашої держави 35-ти представникам російських ЗМІ, припинено мовлення 15-ти телеканалів РФ, заборонено показ російських фільмів та серіалів, де возвеличується військова могутність РФ» [235, с. 13].

Російські ЗМІ, теле- та радіоканали для освітлення української політики застосовували три основних методи:

1. «Мова ненависті». Зустрічі президентів обох країн не змінили ставлення РФ до українського керівництва, яке РФ називає «київською хунтою», яка знаходиться при владі «незаконно». Українських військових, які беруть участь у бойових діях проти сепаратистів на сході країни російські пропагандисти називають «карателями» або «бандерівцями», але, збройних прихильників самопроголошених республік Донбасу навпаки називають «ополченцями». Досить часто напади на Україну в ефірі російських телеканалів тісно переплітаються з антиамериканською риторикою.

2. Дезінформація. Російські ЗМІ систематично підтасовують та фабрикують факти, щоб ввести в оману свою аудиторію. Яскравий приклад – «висвітлення трагедії, пов'язаної з падінням малайзійського Боїнга, який був збитий над Донбасом 17 липня 2014 року» [231 **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. В свою чергу російська пропаганда висунула версію про те, що «Боїнг було збито українським винищувачем.

3. Провокаційна неправда. «Висвітлюючи українські події, пропагандисти Кремля почасти створюють неправдиві інформаційні привиди, спрямовані на породження ненависті до українських військових та офіційних осіб.

Слід зазначити, що «російська агресія призвела до кардинальних змін у свідомості українського суспільства. Вже в 2014 році велика частина українського суспільства вважала, що українсько-російські відносини за своєю сутністю є ворожими або такими, що знаходяться в стані війни. Російське суспільство, завдяки зусиллям потужної пропагандистської машини, бачить в Україні основного зовнішнього ворога» [235, с. 13].

Інформаційно-психологічне протиборство остаточно закріпило дух конфронтації в усіх сферах взаємодії. На подальший перебіг подій в українсько-російських відносинах впливав високий рівень відчуження, який було сформовано інформаційною експансією РФ проти України.

В рамках дослідження кримської проблеми слід зазначити, що важливим виступає фактор переваги етнічної ідентичності над регіональною. Саме це створило підґрунтя для виникнення конфлікту ідентичностей. За словами Я.Верменич «успадкований Україною ідентифікаційний конфлікт у Криму був за своєю конфігурацією тристороннім. Для його оцінювальних характеристик застосовується поняття етнічної анізотропії. Такий стан виникає, коли етнічні спільноти, що живуть на одній території, по-різному бачать її майбутнє, мають відмінні ціннісні пріоритети, віддають етнічній ідентичності перевагу над регіональною. Українці Криму відчували потужний русифікаторський тиск» [39, с. 42]. Як зазначає Я.Верменич «практичну відсутність концепції етнополітичного розвитку Криму особливо гостро відчували кримськотатарські репатріанти (безробіття, недостатня забезпеченість землею і житлом, незадовільний стан інфраструктури місць компактного проживання тощо). Значна частина росіян, загалом лояльно налаштованих до української влади, перебувала у полоні ностальгічних настроїв, тішилася ілюзіями щодо формування етносу кримчан, кримських

росіян тощо. Упродовж усіх цих років Російська Федерація пильно стежила за розвитком ситуації в Криму і намагалася впливати на неї» [39, с. 42-43]. Що ж до України, зазначає вчений, то «вона програвала у пропагандистських кампаніях і не надавала суттєвого значення проблемам етнічної взаємодії на півострові. Що і стало основою сепаратизму» [39, с. 43].

Втрата Україною контролю над інформаційною сферою в АРК та на Донбасі ще до окупації та початку російсько-української війни призвела до посилення процесів формування проросійської регіональної ідентичності, які супроводжуються потужним інформаційно-психологічним впливом зі сторони Російської Федерації, основна мета якого – реалізація імперських амбіцій шляхом насадження імперської системи цінностей.

Неефективність інформаційно-пропагандистських заходів зі сторони української влади призвела до нездатності «підтримувати етнополітичну стабільність шляхом урівноважування інтересів етноспільнот на Кримському півострові. Російська етноспільнота, що становила більшість населення на півострові, домінувала в політичному, культурному, мовному просторі регіону. Для врівноважування домінування росіян та захисту українців (друга за кількістю етноспільнота в Криму) Україна використовувала кримських татар (третья за чисельністю етноспільнота), підтримуючи їх етнополітичні претензії щодо зменшення російського впливу в Криму. Однак повного задоволення своїх прав кримські татари за часів перебування півострова в складі України так і не отримали. Етнонаціональна політика України щодо Криму була політикою лавірування, компромісів та уникнення рішучих дій, але вона дозволяла підтримувати мир, етнополітичну стабільність та уникати конфліктів між етноспільнотами» [9, с. 53].

В умовах окупації Криму та відкритого збройного конфлікту сході в Україні продовжували активно працювати проросійські громадські організації, які нав'язували ідеї «руського миру». Наявність таких організацій мала б привернути увагу України до діяльності цих структур. Адже саме

вони виступали одним з ключових інструментів поширення інформаційно-психологічних впливів, ключова мета яких – насадження ворожої системи цінностей, розпалювання міжнаціональної та міжетнічної ворожнечі, викривлення суспільно-політичних та історичних подій.

В рамках дослідження гуманітарної складової політичних процесів, які відбуваються в Криму слід зупинитися окрема на проблемі освіти, а точніше, на умовах доступу до освіти мешканців півострову рідною мовою (90-ті роки ХХ століття – сьогодення). В цьому зв'язку доцільним є звернення до оцінок правозахисних організацій, звіти яких містять конкретні дані щодо порушень окупаційним режимом прав громадян на здобуття освіти рідною мовою.

Окрім фактичного сприяння роботі структур російського впливу український уряд не вживав з початку 90-х років ХХ століття належних заходів щодо популяризації української мови та культури в Криму та на сході України, поширювались радянські історичні міфи на кшталт Київської Русі – спільної колиски трьох братських народів: Росії, України та Білорусі.

Так, «до окупації, попри те, що російська мова не була державною мовою України, 90,7 % учнів в Криму отримували освіту російською мовою та 99,2 % вивчали російську мову як дисципліну. У світлі таких фактів намагання Росії “захистити російськомовних” кримчан від “українізації” постає лише міфом, створеним російською владою для виправдання незаконних дій на півострові», – стверджують представники Кримської правозахисної групи [248].

Лише в 2015 році, вже після окупації Криму та внаслідок загострення російсько-української війни, було прийнято Закон України № 317-VIII від 9 квітня зазначеного року «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», проте його імплементація на тимчасово окупованих територіях є неможливою [207].

Окрім проблеми недостатнього рівня поширення української мови в інформаційному просторі Криму, у сфері середньої та вищої освіти, у засобах

масової інформації, посиленню проросійських тенденцій сприяла «діяльність на півострові філій російських вищих навчальних закладів із наявністю денної форми навчання, зокрема, у Севастополі. У цьому місті готували фахівців Філія Московського державного університету імені М. Ломоносова, Інститут економіки й права (філія Московської академії праці та соціальних відносин), Кримська філія Новоросійської державної морської академії, Севастопольська філія Санкт-Петербурзького гуманітарного університету профспілок, Севастопольська філія Саратовського державного соціально-економічного університету» [61, с. 336].

Іншим важливим питанням у сфері вищої освіти є поглинання російськими вищими навчальними закладами кримських державних/національних аналогічних інституцій.

Зараз навчання в закладах вищої освіти в Криму здійснюється виключно російською мовою [283].

Також не враховуються «права батьків на забезпечення освіти й навчання дітей відповідно до релігійних і світоглядних переконань кримських родин. Відбувається процес насадження російської ідентичності без врахування місцевих ідентичностей. В цьому зв'язку варто зауважити, що у 2015 році починається активне впровадження курсу Кримознавство у 5-9 класах, який позиціонує Крим як історично російський регіон» [25].

Кримська правозахисна група, яка зібрала факти щодо дискримінації «українців у доступі до освіти українською мовою, були передані до Міжнародного суду ООН як частина доказової бази (Україна проти Росії) про порушення Росією Міжнародної конвенції щодо ліквідації усіх форм расової дискримінації в Криму. В 2017 року Міжнародний суд ООН у своєму рішенні не лише підтвердив, що може і надалі розглядати скаргу про дискримінацію кримських татар та українців в Криму, але також затвердив попередні заходи з трьох пунктів: «РФ має утриматись від збереження або накладання нових обмежень на можливості кримськотатарської спільноти зберігати свої представницькі інституції, включаючи Меджліс; РФ має забезпечити

доступність освіти українською мовою; Обидві сторони (і Україна, і РФ) мають утримуватись від дій, які б погіршували або розширювали предмет спору (тобто порушення прав меншин), або ускладнювали його розв'язання» [247].

На момент повномасштабного вторгнення «в 544 загальноосвітніх організаціях усіх форм власності на території Криму навчалось 213591 учнів. З них здобували освіту російською мовою – 207,2 тис. учнів (96,9% від загальної кількості), кримськотатарською мовою – 6400 (3%), українською мовою – 206 учнів (0,1%). У 2019/2020 навчальних роках у Криму функціонували 16 загальноосвітніх організацій з кримськотатарською мовою навчання (237 класів, 4704 учні) та одна школа з українською мовою навчання у м. Феодосія (9 класів, 152 учні). У Сімферопольській академічній гімназії діяли 3 класи з українською мовою навчання, де навчалися 54 учні. У дошкільних закладах українською мовою виховувалося лише 65 дітей» [170].

За даними окупаційного Міністерства освіти, науки і молоді Республіки Крим, «на момент повномасштабного вторгнення, в Криму діє 547 загальноосвітніх закладів всіх форм власності, в яких навчається 218 974 школяра. З них 212090 (96,9% від загальної кількості) отримують освіту російською мовою, 6700 (3%) навчаються кримськотатарською, а 214 (0,1%) – українською мовою. 162 учні навчаються українською в школі № 20 м. Феодосії, а ще 52 – у трьох україномовних класах Сімферопольської академічної гімназії (яка до окупації мала назву – Українська школа-гімназія). Станом на 2021 рік у Криму офіційно залишилася лише одна школа з українською мовою навчання (№ 20, м. Феодосія, проте фактично знаходиться в 14 км від Феодосії, смт. Приморський), у якій навчання здійснюється до 9 класу» [27].

Окрім обмеженого використання української мови у навчальному процесі «школи півострову позбавлені можливості вивчати курс з Історії України, адже з 2014 року вивчення цієї дисципліни не передбачено в програмі шкільного курсу історії. Таким чином, після окупації півострову у

кримських школярів не має можливості вивчати історію українського народу» [333]. Натомість, «РФ розробило нові підручниками з історії Росії, зміст яких заангажований і упереджений щодо територій сучасних України, Білорусі та Литви й низки історичних та політичних процесів» [191].

Ще одним важливим питанням є «мілітаризація освітнього процесу. Впровадження мілітаризації передусім відбувається через патріотичне виховання [160].

В 2019 року Міжнародний суд ООН визнав свою юрисдикцію у справі Україна проти Росії та зобов'язав Росію забезпечити українцям Криму право навчатися українською мовою. Суд, зокрема, взяв до уваги Звіт ООН від 2016 року щодо прав людини в Україні, у якому констатується «тиск на учнів і вчителів українських шкіл припинити навчання українською мовою та визнав, що утиски української освіти на окупованому півострові порушують вимоги конвенції про протидію расовій дискримінації» [159].

Сьогодні, як зазначає В. Потапова, «створена ціла система знищення української ідентичності, яка має намір перетворити цих дітей на росіян. Майже всі концепції, які росіяни запроваджують з 2014 року і посилили з 2022 року прийняттям закону про патріотичне виховання в Криму, спрямовано на дошкільнят, школярів, студентів вишів та вихованців інтернатних закладів» [145].

Основними тезами, на які опирається окупантська влада в освітньому процесі, є такі:

- «розрив будь-яких зв'язків з Україною. Це основна ідея, на яку працюють окупанти. Для цього вводяться в шкільну програму курси з історії Криму в контексті російської історії чи курси з історії самої росії, аби максимально віддалити від української історії;

- Формування загальноросійської громадянської ідентичності, аби діти ідентифікували себе як громадяни росії;

- викривлене сприйняття України, яка інтерпретується як фашистська та нацистська держава;

- заперечується існування України як держави, натомість просувається теза про один народ і одну країну;
- виховання в молодого покоління почуття причетності до долі країни, активної життєвої позиції та почуття громадянської відповідальності перед росією зі здатністю самопожертви в ім'я служіння рф;
- формування позитивного ставлення до керівництва росії / радянського союзу, диктатури, беззаперечності сили влади;
- створення негативного сприйняття країн колективного Заходу, які нібито протистоять росії;
- позитивне ставлення і сприйняття російських традиційних морально-духовних цінностей. Всі історичні події подаються так, аби показати велич російської імперії або радянського союзу та активно просувається думка про готовність жертвувати власним життям заради інтересів російської держави. Будь-який прояв власної думки громадян розглядається як екстремізм;
- мілітаризація – передбачає, що громадяни російської федерації обов'язково служать в армії рф і готові захищати її від ворогів» [109].

Загалом, вражають масштаби впливу, який здійснюється на молодь. Починаючи з 2014 року російська влада виділяє великі ресурси для зміни ідентичності дітей на окупованій території. Всі ці роки далися взнаки і, на жаль, ця діяльність має результати. Вже 10 років «окупанти втілюють «кримський досвід» на «нових територіях» – в частинах Херсонської та Запорізької областей. Для того, щоб зрозуміти які процеси відбуваються в освітньому полі тимчасово окупованих територій, потрібно мати інформацію, і в першу чергу статистичну» [6]. Пропагандистська діяльність «здійснюється засобами формальної (дитячі садочки, школи, виші), неформальної освіти (центри дитячої творчості, спортивні школи, музичні школи) та через молодіжні рухи (Юнармія, Рух перших тощо)» [145].

Можна зробити висновок, що основними шляхами впровадження знищення української ідентичності є чотири компоненти: «індоктринація, мілітаризація, знищення українознавчого компоненту в освіті, пропаганда

культури війни. Щодо механізмів знищення української ідентичності ситуація постійно погіршується» [145].

Як правильно зазначено під час засідання круглого столу «Деокупація і реінтеграція Криму: виклики у сфері освіти», який відбувся в Укрінформі: «протягом дев'яти років окупації на Донбасі і Кримському півострові знищується українська ідентичність. Створення інформаційного та освітнього гетто відбувається і зараз – на окупованих територіях Херсонської, Харківської, Донецької, Луганської та Запорізької областей». Експерти зазначають, що «саме молодь і діти, як найуразливіша частина українського суспільства, стали зняряддям агресора в окупаційних діях. Тож після військової деокупації Криму нам необхідно провести системну деокупацію свідомості кримчан, і насамперед дітей» [145].

Як зазначає І.Лиховід «в школах Криму, як і на материковій частині України, діти плетуть маскувальні сітки, збирають гуманітарку на фронт, готують листи й малюнки для військових. Тільки роблять це на підтримку російської армії та за лекалами російської пропаганди. Діти постійно чують російські наративи про нацистську Україну, російський Крим, Херсон, Запоріжжя і ЛДНР. Дітей вчать любити росію і боронити її на війні. На цю ідею працює вся освітня система Криму, позашкілля, літні табори й молодіжні рухи. Коли Україна звільнить Крим від російського режиму, на півострів чекає шлях освітньої деокупації» [144].

З повідомлення Центру «Альменда», «у 2022/2023 навчальному році до школи пішли 230 тисяч дітей у Криму і 53,5 тисячі в Севастополі. Серед них близько 2 тисяч дітей з окупованих територій Луганської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей. У кримських вишах навчаються 50 тис. дітей. Освітній процес на півострові забезпечують близько 30 тисяч педагогічних працівників, і ця цифра важлива для розуміння процесів майбутньої реінтеграції» [145].

Крім того, маємо інформацію про активні процеси мілітаризації свідомості дітей на півострові.

«Цей процес як один із інструментів політики колонізації мав різні форми: класи юних друзів поліції, саперів, пожежників, десантників тощо з носінням відповідної форми; дитячі воєнізовані паради, сценки, постановки тощо; навчання поводженню зі зброєю та готовності вбивати; навчання патріотизму російською; інше, інше, інше. Мілітаризація свідомості стала вагомою та невід'ємною частиною окупаційного освітнього простору» [161].

Слід зазначити, що за роки окупації «Україна втратила ціле покоління кримських дітей, однак сьогодні потрібне стратегічне бачення щодо демілітаризації системи освіти і повернення української компоненти в освітні процеси, аби повернути українську свідомість дітям і молоді Криму. Під час реінтеграції Криму потрібно буде повернути в український освітній простір біля пів мільйона дітей. Це буде великий виклик, адже зміну свідомості у дітей в Криму можна порівняти із тоталітарною сектою» [90]. Таким чином, після окупації Кримського півострову можна стверджувати про процес тотальної русифікації освіти та фактичне знищення україномовної й кримськотатарської освіти на півострові. Вивчення лише однієї російської мови та викладання нею фактично є порушенням базових прав корінних народів і національних меншин на здобуття освіти рідною мовою. Окупаційна влада не дотримується рішення Міжнародного суду й продовжує курс на тотальну русифікацію навчального процесу [14, с. 110].

В умовах російської окупації Криму під загрозою опинилися і деякі об'єкти культурної спадщини кримських татар. Так, наприклад, «у Бахчисараї зносять історичну будівлю, яка, за твердженням архітекторів і краєзнавців, входить в охоронну зону Ханського палацу. Особливого резонансу набула справа зі скіфським золотом, яка створила підґрунтя для зазіхання державою-окупантом на решту культурної спадщини України в Криму. За рішеннями Генасамблеї ООН і ЮНЕСКО Росія як держава-окупант має виконувати свої зобов'язання згідно з міжнародним гуманітарним правом і механізмами захисту прав людини. Міністерство культури вкотре наголосило, що об'єкти, які знаходяться на території

Автономної Республіки Крим, мають виключно статус культурної спадщини України» [236].

З урахуванням ситуації, що склалась, слід визнати той факт, що «Україна на даному етапі не може забезпечити контроль з боку національних уповноважених органів за збереженням культурних цінностей на окупованих територіях. Отже, визначні музейні цінності, які як державна частина Музейного фонду України були тимчасово вивезені з дозволу відповідних державних органів за межі території України, повинні перш за все на виконання умов тимчасового вивезення повернутися на територію України, яка перебуває під юрисдикцією та контролем державних органів України і на якій діє законодавство України, де їм буде гарантовано відповідний рівень безпеки та умови зберігання. Саме держава Україна уповноважена визначити музейний заклад-депозитарій, де експонати з музеїв Криму можуть зберігатися до того часу, коли їх можливо буде повернути в кримські музеї» [118, с. 23].

Варто підкреслити, що Російська Федерація на момент повномасштабного вторгнення «привласнила всі об'єкти культурної спадщини України, які знаходяться на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Це понад 1/10 всіх зареєстрованих об'єктів в Україні. 8 серпня 2014 року так окупаційною Державною радою Республіки Крим було ухвалено закон Про об'єкти культурної спадщини в Республіці Крим.

ЮНЕСКО у 2018 році прийняла рішення, відповідно до якого було розпочато моніторинг ситуації щодо Криму, але здійснити даний моніторинг не представляється можливим, тому, що спостерігачам поки не вдається заїхати до даної території. Незважаючи на таку ситуацію ЮНЕСКО у 2020 році опублікувало звіт, в якому констатувала «як загальне погіршення ситуації на Кримському півострові у всіх сферах компетенції організації, так, зокрема, й руйнівні дії російської влади в Криму, що реально загрожують збереженню універсальної культурної та історичної цінності і автентичності

українських об'єктів культурної спадщини, зокрема об'єкту Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора, що увійшов до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, і Ханського палацу в Бахчисараї, який з 2003 року перебуває в Орієнтовному списку світової спадщини ЮНЕСКО» [345].

Важливо зауважити, що на момент початку окупації на державному обліку в Автономній Республіці Крим перебувало «7227 пам'яток археології, 3861 пам'ятка історії, 742 пам'ятки архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, 520 пам'яток монументального мистецтва, з них – 227 національного значення. У той же час у Севастополі було зареєстровано 246 пам'яток археології, 1 479 пам'яток історії, 719 пам'яток архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, 262 пам'яток монументального мистецтва, з них – 42 національного значення. Тобто, всього в Криму перебувало на обліку 14 364 пам'ятки» [190].

Найбільш поширеними порушеннями, які стосуються культурного надбання українського народу є наступні: «незаконне вивезення пам'яток культурної спадщини з Кримського півострова, незаконні археологічні розкопки на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополь, реставраційні роботи, що призводять до втрати культурної спадщини» [249].

Іншим важливим питанням гуманітарної сфери загалом та культури зокрема є заборона діяльності кримськотатарських творчих колективів та переслідування активістів Українського культурного центру в Криму після окупації півострову [282].

Поступове знищення кримськотатарських історичних пам'яток призведе до знищення колективної ідентичності кримськотатарської громади на півострові, а прояви вседозволеності зі сторони окупаційної влади та інших країн щодо української культурної спадщини призведуть до необхідності втручання третьої сторони як посередника. Адже провідні міжнародні організації поки що оминають це питання, вважаючи, що такі питання мають вирішуватись винятково на рівні зацікавлених сторін.

Що стосується стану української культури в окупованому Криму, то «у

період 2016 – 2018 років більшість учасників Українського культурного центру були вимушені припинити активну громадську діяльність й організацію культурних і просвітницьких українських заходів у Криму й внаслідок політичного тиску з боку російських спецслужб під загрозою арешту виїхали з тимчасово окупованої території Кримського півострову на материкову частину України. Більшість з них залишили півострів. За цей час окупаційна влада ліквідувала Кримський академічний український музичний театр (м.Сімферополь) де були представлені україномовні вистави, було закрито музей української вишивки імені Віри Роїк та українську театральну студію Світанок, у 2016 року закрито Музей Лесі Українки в Ялті» [248].

Важливо зауважити й такий аспект як присутність в кримських проросійських та російських ЗМІ ефекту сакралізації В.Путіна «як політичного лідера, що уособлює російську (імперську) ідеологію. Під час анексії Криму російські політтехнологи формували образ Путіна як батька нації, господаря всієї Русі, збирача руських земель, гаранта демократії, захисника знедолених» тощо) [47, с. 18].

Що стосується незалежних кримськотатарських ЗМІ, то ситуація набула небезпечного розвитку й загрозливого характеру [17, с.76]. Бачимо, що «після встановлення свого фактичного контролю на півострові РФ одразу розпочала політику інформаційної ізоляції Криму. Аналогове мовлення українських телеканалів і радіостанцій було припинено в березні 2014 року, а на цих частотах розпочали роботу російські телерадіокомпанії. За кілька місяців вимкнули цифрове й кабельне мовлення українських телеканалів. Редакції найбільш рейтингових кримських медіа були змушені виїхати на підконтрольну Україні територію через постійні погрози, обшуки, залякування. Крім цього, причиною припинення роботи українських медіа на території Криму стала їхня відмова в перереєстрації за законами РФ» [249, с. 35].

В аналітичній доповіді щодо ситуації з прав людини в Криму за роки окупації зазначається, що «проти кримськотатарських блогерів і громадських

активістів, які висвітлюють порушення прав людини, систематично використовують так зване “антитерористичне” законодавство РФ, фабрикуючи кримінальні справи проти них за звинуваченнями у приналежності до заборонених у РФ організацій. Таким чином, кримінальне законодавство РФ стало головним інструментом для покарання людей за висловлювання незгоди з окупацією Криму чи поширення інформації про порушення прав людини на півострові, а також для створення загальної атмосфери страху й необхідності безумовного підкорення окупаційній владі» [249, с. 86].

За спостереженнями Кримської правозахисної групи «на момент повномасштабного вторгнення в Криму щонайменше 25 українських популярних сайтів заблоковано повністю, ще 5 – частково. Крім того, цілком заблоковано сайти ЛінкедІн, Меджлісу кримськотатарського народу, Свідків Єгови, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України» [302].

Що стосується радіомовлення, то «моніторинг мовлення FM-діапазону на півночі Криму продемонстрував, що сигнал українських радіостанцій доступний лише в 7 з 19 населених пунктів. Блокування сигналів відбувається завдяки мовленню кримських і російських радіостанцій на тих самих частотах, ліцензії на які мають українські мовники» [168].

Кримська правозахисна група в своєму аналізі визначає, що «саме українці найчастіше виступають об'єктом жорсткої мови ворожнечі. Такий рівень мови ворожнечі, поряд з іншими проявами дискримінації в Криму, примушує багатьох українців уникати відкритих проявів власної етнічної приналежності, щоб не стати об'єктом переслідування з боку влади чи жертвою злочинів на ґрунті ненависті» [302].

В аналітичній доповіді щодо ситуації щодо захисту прав людини в окупованому Криму акцентується увага на тому, що «після російської окупації в Криму розпочався масштабний наступ на свободу вираження поглядів і запровадження політики знищення незалежних ЗМІ та

інформаційної ізоляції мешканців Криму [249, с. 19].

З початку 2020 року в Криму було посилено відповідальність «за вираження поглядів, які заперечують офіційну позицію Кремля щодо Криму. 8 грудня 2020 року президент РФ підписав закони, що запроваджують зміни до Кримінального Кодексу РФ і посилюють покарання за заклики до порушення територіальної цілісності РФ (стаття 280.1 Кримінального кодексу РФ), а також вводять новий склад злочину – дії, спрямовані на відчуження частини території РФ (стаття 280.2 Кримінального кодексу РФ)» [249]. Таким чином, заклики до деокупації Криму й спроби його повернення під контроль України були визначені РФ як кримінальний злочин. Важливим є те, що до проукраїнських активістів та журналістів застосовуються також «фабрикації кримінальних справ проти цієї категорії кримчан за терористичними й шпигунськими статтями чи статтями про зберігання зброї. Найбільшого резонансу набула справа українського фермера В.Балуха, яка стала всесвітньовідомим прикладом такого кримінального переслідування» [256].

Отже, «порушення окупаційною владою права кримчан на свободу вираження поглядів стали масштабними й системними. Окупаційна влада прагне до повного контролю над інформаційним простором Криму, мешканці Криму стають жертвами кримінальних справ і позбавляються волі на тривалі терміни за висловлення думок, що не відповідають політиці РФ» [249, с. 76].

Продовжується порушуватись окупаційною владою і право людини на вільні зібрання та вибір релігії. Протягом окупації мирні зібрання, в яких беруть участь мешканці півострову, бачення яких «не відповідають офіційній позиції держави-окупанта, забороняються, обмежуються, блокуються чи зриваються представниками силових структур РФ, а учасники таких зібрань постійно підпадають під санкції без законних і обґрунтованих підстав. Більш того, організатори чи учасники антиросійських та/або антиокупаційних зібрань стають фігурантами політично вмотивованих кримінальних справ, внаслідок чого позбавляються волі на тривалі терміни»

[249, с. 79]. Забороняється «проведення мирних зібрань поширилася і на проведення траурних заходів» [249, с. 79], які присвячені пам'яті депортації кримськотатарського народу, які раніше проводили щорічно.

Обмеження свободи думки містяться у нормативних документах, в яких визначено поняття екстремістської діяльності та вводиться термін «екстремістські матеріали». Це наприклад, Федеральний Закон від 25.07.2002 року № 114-ФЗ «Про протидію екстремістській діяльності». В Криму почав діяти «Центр протидії екстремізму», метою якого є переслідування осіб, які відкрито висловлюють незгоду з окупаційною владою. Це стосується й представників релігійних організацій, які мають проукраїнські настрої.

Спостерігається збільшення тиску на Православну церкву України. Наприклад, в 2020 році «співробітники Федеральної служби судових приставів РФ вручили архієпископу Кримської єпархії ПЦУ Клименту постанову про знесення храму в Євпаторії» [96].

Порушення «права на свободу думки, совісті, релігії кримських татар й українців стало частиною позову України проти Російської Федерації до Міжнародного Суду ООН про порушення РФ Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації в Криму від 16 січня 2017 року» [340].

Про незаконність дій окупаційної влади щодо інших релігійних громад свідчить й те, що на території півострову відбуваються обшуки в релігійних громадах, приватних будинках, де шукають так звану «екстремістську літературу». Варто зауважити, що «кримські мусульмани переслідуються не лише в адміністративному, але й у кримінальному порядку. Найпоширенішою стала практика кримінального переслідування мусульман за звинуваченням в участі в організації Хізб ут-Тахрір» (або «справа проти кримських мусульман») [249].

Слід зазначити, що затримують також і блогерів, активістів та журналістів, які підтримують кримських татар. На це звертається увага в аналітичній доповіді щодо ситуації щодо прав людини в окупованому Криму

(2022 рік) і зазначається, що «відсутність доказів, затягування термінів розгляду справ, перешкоджання діяльності адвокатів, порушення фундаментальних прав людини й громадська активність затриманих мусульман свідчать про політичні мотиви переслідування та використання таких справ з метою тиску на громадянське суспільство Криму (наприклад, справа Нарімана Мемедемінова, медіа-активіста й блогера, якого 2 жовтня 2020 року Південний окружний військовий суд в Ростові-на-Дону (РФ) засудив до 2 років і 6 місяців позбавлення волі у колонії-поселенні, а також заборонив йому опікуватися адмініструванням сайтів протягом двох років; журналіста звинуватили у пропаганді діяльності Хізб ут-Тахрір за статтею 205.2 Кримінального кодексу). Також відомі випадки переслідувань місцевих мусульман за участь в ісламському русі Джамаат Табліг» [249, с. 22].

Згідно до статті 46 Конвенції про закони та звичаї війни суходолі «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Честь і права сімейні, життя окремих осіб і приватна власність, рівно як і релігійні переконання та справляння обрядів віри, мають поважатися. Приватна власність не підлягає конфіскації» [316]. Відповідно до статті 56 IV Гаазької конвенції «власність громад, установ церковних, добродійних та освітніх, художніх і наукових, навіть таких, що належать державі, прирівнюється до приватної власності. Всіляке умисне загарбання, знищення чи пошкодження подібних установ, історичних пам'яток, творів художніх або наукових забороняється і має переслідуватись» [316].

Результатом дій окупантів стали масові порушення щодо прав власності. «З початку окупації під прикриттям так званої націоналізації була захоплена державна власність України на півострові, прийняті рішення про націоналізацію підприємств, майна, землі, навчальних закладів, пам'яток архітектури, ін. Це відбулося без згоди органів влади України та компенсації заподіяної шкоди» [197, с. 49].

Процеси націоналізації стосуються також і приватної власності. Окупаційною владою Криму прийнято Закон «Про особливості викупу майна

в Республіці Крим», відповідно до якого «влада Криму зможе викупувати історичні пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, що знаходяться в приватній власності; об'єкти, визнані соціально значущими для Криму.. За інформацією «New York Times» «за 10 місяців після окупації Криму, за оцінками власників і юристів, у власників відібрали нерухомості та іншого майна на суму понад 1 млрд. дол. США» [197, с. 49]. В якості прикладу можна привести «націоналізацію» таких приватних підприємств як «ЗАТ Ялтинська кіностудія; ПАТ Кримгаз; ТОВ Агротрейд, Добробут; ПАТ Кримхліб; майно приватних установ охорони здоров'я; санаторій Айвазовський; судноремонтне підприємство Севастопольський морський завод та інші» [197, с. 49].

Дискримінація також поширюється на свободу пересування кримських татар та українців, що є порушенням статті 49 «Конвенції про захист цивільного населення під час війни» (1949) [113]. Бачимо, що окупаційні процеси привели до системних порушень норм міжнародного права. Вже в 2014 році окупаційна влада прийняла ряд рішень, які порушували дану Конвенцію.

Найболючішим питанням у гуманітарній сфері залишається проблема громадянства для мешканців окупованого Криму. Відповідно до даних, які надає Державна Служба Статистики України, «станом на 1 січня 2013 р. в АРК та м. Севастополь проживало близько 2 мільйонів 350 тис. осіб. Всі громадяни України, які постійно проживали та були зареєстровані в Криму, були автоматично визнані громадянами Росії. Це призвело до фактичного встановлення подвійного громадянства для мешканців Криму з точки зору країни-окупанта» [197,с. 54]. Тут слід зазначити, що законодавство Російської Федерації містить норми, які дають право застосування кримінального закону щодо осіб, які приховують наявність громадянства іншої країни. Уникнути «автоматичного громадянства» можна було, шляхом подачі особистої заяви щодо збереження українського громадянства у термін до 18 квітня 2014 р. Такою можливістю «скористалися 3500 осіб.

Зафіксовано випадки, коли охочі подати таку заяву не встигли зробити це. Крім того, це не змогли зробити особи, які знаходилися за кордоном, хворі, люди похилого віку і т. п. Після подання такої відмови громадяни України фактично отримали статус іноземців в Криму для РФ, що може мати наслідком обмеження терміну їх перебування в Криму, вислання та заборона в'їзду» [197, с. 54]. Відповідно до норм законодавства РФ, обов'язковою умовою для реалізації основних прав мешканців Криму є наявність паспорту РФ. Тобто, «створена система, що змушує кримчан визнати себе громадянами РФ» [197, с. 54].

Слід зазначити, що Україна подала дві скарги до Європейського суду з прав людини щодо порушень прав на свободу та особисту недоторканність в аспекті анексії півострову. Це такі скарги, як «Україна проти Росії – заява № 20958/14, та Україна проти Росії VII – заява № 38334/18» [327; 328]. Остання стосується «порушень прав 71 українського громадянина, які незаконно утримувались/утримуються на тимчасово окупованій території АР Крим і території РФ, та є ілюстрацією масових і систематичних порушень РФ норм міжнародного права» [249, с. 17].

Отже, в умовах окупації ситуація з дотримання прав людини продовжує загострюватись, адже випадки їх порушення лише збільшувалися. Прояви дискримінації зі сторони окупаційної влади щодо етнічних українців та кримських татар набували системного характеру. «Кримська влада» посилила репресивні заходи проти кримських татар, утисків зазнали члени Меджлісу та представники кримськотатарської та української релігійних громад. Постійні звинувачення в надуманому екстремізмі насправді є політично вмотивованими акціями. Моніторинг правозахисних організацій, опубліковані ними звіти намагаються привернути увагу світової спільноти до грубих порушень основних прав та свобод людини в окупованому Криму.

Найнагальнішим завданням стосовно Криму для української влади сьогодні є «демонтаж імперського міфу» [252, с. 12-13]. Реалізувати це завдання в сучасних умовах вкрай складно. Як зазначає О. Суший,

«оцінюючи наявні тенденції, є рація стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією. Наразі потрібно акцентувати увагу: усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини – це насамперед дискурс, який перешкоджає припиненню українсько-російської війни» [252, с. 63].

В правовому полі ключовим завданням залишається розробка, затвердження й реалізація стратегічної програми дій щодо подальшого розвитку гуманітарного напрямку Криму. Програма повинна враховувати динаміку процесу політичних, історичних, етнічних, культурних, комунікаційних та освітніх процесів в даному регіоні. Звісно, повномасштабна імплементація такої програми можлива лише в умовах повернення Кримського півострову Україні. Проте окремі її заходи, зокрема в інформаційній сфері, є такими, які потрібно реалізувати найближчим часом.

Висновки до розділу 2

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати про глибокі історико-політичні витоки кримської проблеми, а також про її важливість з політичної, геостратегічної, культурної та правової позицій. Кримський півострів завжди знаходився в епіцентрі політичного процесу й був об'єктом інтересів впливових акторів міжнародних відносин, передусім великих імперій.

Події, які передували анексії Криму та створенню невизнаних утворень на сході Української держави, тобто ситуації, яка склалась в українсько-російських відносинах до березня 2014 року (особливо щодо політики Чорноморського регіону), що спровокувала порушення територіальної цілісності України, а також українсько-російську взаємодію та державну політику в умовах окупації Кримського півострову та відкритого збройної

агресії Росії на сході нашої країни, яка стала причиною дестабілізації конфлікту та повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р..

Весь час до широкомасштабного вторгнення зберігалася залежність окремих секторів української економіки від російського імпорту, зокрема енергоносіїв, мінеральних продуктів, ядерного палива. Збереження такого диспаритету давало можливість російській владі впливати на Україну, обмежуючи їх постачання. Диверсифікація постачання цих критичних для української економіки товарів з інших ринків відбувалася недостатніми темпами. Таким чином, Росія весь час продовжувала тиснути на Україну в різних сферах, які розглядалася нею як вигідні чи спрямовані на збереження залежності української економіки від російської.

Гуманітарний аспект кримської проблеми в українсько-російсько-татарських відносинах включає не лише питання соціального захисту населення півострову, забезпечення його прав та свобод, але й проблему конфлікту цінностей, ідеологій та, звісно, національно-етнічних ідентичностей. Кримський гуманітарний простір сьогодні – це поле для повномасштабної русифікації та витіснення українського й кримськотатарського контенту з освітнього процесу, засобів масової інформації, книговидання, культури та мистецтва, суспільно-церковних відносин тощо. Освітній процес перетворився в умовах окупації на інструмент пропагандистської політики Кремля і одночасно на засіб знищення усього, що пов'язує Крим з Україною.

З самого початку окупаційна російська влада незаконно привласнила собі всі об'єкти культурної спадщини України, що знаходяться на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь.

РОЗДІЛ 3

«СЦЕНАРНИЙ ФОРСАЙТ» ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО КРИМУ В УМОВАХ ТА ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ГАРЯЧОЇ ФАЗИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення рф до України

На саміті Кримської платформи у серпні 2021 року учасники підписали декларацію, в якій визначили, що звільнення Криму має відбутися через переговори з росією. Така позиція була підтримана багатьма лідерами та представниками західних країн. Проте, після повномасштабного вторгнення росії в Україну у лютому 2022 року, їхнє ставлення до цього питання суттєво змінилося, у ході другого саміту в 2022 році – полеміка інших країн та міжнародного співтовариства змінилися. Тому в перспективі ймовірність налагодження діалогу між Україною та рф є близькою до негативної. Тому політичній еліті Української держави варто припинити ухвалювати рішення, керуючись старими стереотипами або власними фінансово-олігархічними інтересами, а продовжувати процес активної протидії агресору, спрямованій на захист національних інтересів України та відновлення її територіальної цілісності.

Анексія рф Криму та збройний конфлікт на сході України за підтримки російської влади призвело до повного руйнування існуючого до 2014 року формату стратегічного партнерства в українсько-російських відносинах. Після 2014 року і до початку широкомасштабного вторгнення 2022 року практики та науковці пропонували переукладати базові угоди між Україною та росією, а деякі скасувати. Однак, враховуючи ситуацію, яка зараз відбувається в нашій країні відносини між Україною та рф розглядати недоцільно. Однак, можна розглянути можливі сценарії деокупації Криму. Відзначу, що Крим має стратегічне значення для росії з моменту повномасштабного вторгнення. Цей регіон слугує логістичним центром,

місцем розміщення російських військ, транзитним шляхом для військової техніки до «новозайнятих» територій [270].

Розглянемо детальніше ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення.

Наприклад, М. Домен за допомогою методології форсайту запропонував 4 сценарії до 2035 р.: справедлива стабільність; друга «холодна війна»; заморожений конфлікт; «спустошена Європа» [44].

Сценарій № 1. Справедлива стабільність. Цей сценарій, бажаний для України та ЄС, передбачає повернення територій, виплату репарацій та військовий трибунал для росіян. У Росії з'являться нові обличчя у владі, які конструктивніше співпрацюватимуть із Україною та Заходом. ЄС та США підпишуть договір з Росією та Україною, хоча в Росії не буде справжньої демократії. Більшість росіян будуть справлятися з наслідками програшу у війні. Білорусь втратить підтримку Путіна, що призведе до зміни режиму. Україна стане ключовим членом НАТО, а Молдова приєднається до Альянсу пізніше. Грузія не зможе вступити до НАТО через російську присутність в Абхазії. До 2033 року Україна, Молдова, Албанія, Північна Македонія та Чорногорія приєднаються до ЄС, який реформується для поглинання нових членів. Відновиться економіка України, повернуться біженці, та буде реалізовано Європейський зелений курс.

За цим сценарієм, Крим повернеться до України, російські війська покинуть Придністров'я, а Молдова відмовиться від нейтралітету та приєднається до НАТО [44].

Сценарій № 2. «Друга холодна війна». Цей сценарій передбачає, що на території України з'явиться нова залізна завіса, за якою опиняться окуповані з 2014 року регіони. Росія продовжуватиме вести кібератаки та гібридну війну проти України та західних союзників. Майбутній наступник Путіна не змінить політику Росії. Російська економіка переорієнтується на Схід. Китай і Росія дедалі більше співпрацюватимуть, а США посилюватимуть обмеження для Китаю. Білорусь дедалі більше інтегруватиметься з Росією.

Україна та Молдова отримають гарантії безпеки без членства в НАТО. ЄС допомагатиме у відбудові України, але процес буде повільним.

Території Криму та Донбасу опиняться за новою залізною завісою [44].

Сценарій № 3. Заморожений конфлікт. Цей сценарій вигідний для Росії, адже ЄС та США дедалі більше вагатимуться щодо підтримки України. Вибори у США 2024 року можуть бути фатальними для України, якщо президентом стане республіканець, який пріоритизуватиме внутрішнє зростання над допомогою Україні. Росія та Україна дійдуть висновку, що не можуть виграти війну, і шукатимуть способи завершити конфлікт. Вони домовляться про створення «Республіки Донбас» з частковою присутністю миротворців ООН та російських військ.

Крим: Через 10 років у Криму та на Донбасі проведуть вибори, а Україна отримає нейтральний статус [44].

Сценарій № 4. «Спустошена Європа». Цей сценарій передбачає найгірші події: вступ у війну НАТО, застосування ядерної зброї Росією, але повернення територій Україні. Якщо Україна наступатиме на Крим, Росія може активізувати війну через контрнаступ із Білорусі. Ескалація може зачепити Придністров'я або країни регіону, як-от Вірменію, Азербайджан чи Іран. НАТО може застосувати статтю 5 через ядерні удари, що досягнуть сусідніх країн НАТО. Це призведе до масштабних авіаударів, які можуть знищити значну частину російської армії в Україні та Чорноморський флот.

Україна відвойовує Крим, але Росія може завдати ядерних ударів по західній частині України, щоб перервати постачання від Заходу та відрізати Україну від її союзників [44].

Кожен із чотирьох сценаріїв може реалізуватися за певних умов. Сильна стійкість Росії у війні зменшує ймовірність перемоги України, але якщо фронт руйнується, зростають шанси на ескалацію конфлікту. Якщо Росія не зазнає поразки, варіант угоди про припинення вогню стає більш імовірним. Завдяки українській стійкості та сильній міжнародній підтримці Росія може зазнати поразки, що відкриє шлях до української перемоги.

С. Постоловський пропонує чотири сценарії ймовірного розвитку подій: 1) повернення Криму; 2) особливий статус Криму; 3) невизначеність; 4) подальша окупація [196].

Сценарій № 1 «Повернення» розглядає можливість звільнення Криму від російської окупації і повернення півострова під контроль України, що є стратегічною метою країни.

Реалізація цього сценарію може відбутися кількома шляхами:

1) «херсонський сценарій» – після відступу росії з Криму, вона може атакувати півострів за допомогою ракет, дронів та кораблів, спрямовуючи удари на знищення інфраструктури та населення;

2) зтяжні бої – з огляду на неготовність росії відмовитися від Криму без боротьби, можливі тривалі бойові дії, під час яких українська армія буде поступово звільняти населені пункти. Також може бути застосована асиметрична стратегія ЗСУ, що може змусити російські сили капітулювати або відступити;

3) зміна російського політичного керівництва [196]. На мою думку, останній напрям найменш вірогідний в даних умовах. Одним із головних викликів є необхідність перерізання сухопутного коридору, який російська армія активно укріплює на окупованих територіях Херсонської, Запорізької та Донецької областей та має успіхи в окупації нових територій Запорізької, Донецької та Харківської областей [196].

Сценарій № 2 «Особливий статус» для Криму передбачає можливість його втілення під певними умовами. По-перше, ефективний контрнаступ України на материковій частині може призвести до того, що Україна вийде на кордон з Кримом. В такому випадку міжнародна спільнота може запропонувати Криму особливий статус під захистом чи протекторатом кількох країн та міжнародних організацій. По-друге, такий статус може бути запропонований після зтяжних боїв зі значними втратами, коли вирішення конфлікту буде відтерміновано на 10–20 років з метою відновлення та забезпечення безпеки півострова.

Серед країн, які могли б бути зацікавлені у реалізації цього сценарію, зокрема, виступають Туреччина і США, які бачать у цьому можливість зміцнення своїх позицій у стратегічно важливому регіоні Чорного моря [196].

Загалом, ймовірність реалізації сценарію «особливий статус» у короткостроковій перспективі є низькою, але у довгостроковій перспективі оцінюється як висока.

Сценарій № 3 «Невизначеність» передбачає тривалу військову конфронтацію за Крим без чіткого переможця. В цьому сценарії воєнні дії розгорнуться як на суші, так і на морі, супроводжуючись значними руйнуваннями та великою кількістю жертв. Особливу увагу варто звернути на високу ймовірність знищення Кримського мосту та ризики використання росією тактичної ядерної зброї. Водночас, постійні зміни контролю над ключовими населеними пунктами та портами Криму, які можуть переходити від окупанта до України і назад, також є характерними для цього сценарію [196].

Сценарій «Невизначеність» описує тривалу військову стагнацію в Криму, яка може продовжуватися протягом декількох років. Чим довше він триватиме, тим більше зростає ймовірність істотного ослаблення або навіть повного знищення Чорноморського флоту рф Україною. У цьому сценарії Москва може втратити своє домінування у Чорному морі, а Україна матиме можливість повернути контроль не тільки над Чорним, але й Азовським морем, яке зараз перебуває під повним контролем агресора.

Також, чим довше триватиме цей сценарій, тим вища ймовірність залучення Туреччини як посередника, що може призвести до того, що основні вигоди отримає саме Туреччина. Ймовірність реалізації цього сценарію на сьогодні оцінюється як вище середньої.

Сценарій № 4 «Подальша окупація» передбачає, що Крим продовжуватиме залишатися під контролем країни-агресора, росії. Тривалість цієї окупації непередбачувана і залежить від багатьох чинників.

Одним із ключових є готовність і бажання Росії вести військові дії за Крим до кінця, вважаючи його символом своєї імперії. Здача або втрата Криму може викликати ланцюгову реакцію, що призведе до звільнення інших територій, зараз окупованих росією, таких як Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія [196].

У сценарії «Подальша окупація» росія може вдаватися до кулуарних перемовин з союзниками України та Китаєм, щоб вони впливали на Україну погодитися на мирну угоду, яка дозволяє деокупацію всіх територій, крім Криму. росія може запропонувати проведення референдуму з залученням міжнародних спостерігачів для надання легітимності ситуації, сподіваючись на те, що міжнародна спільнота та Україна визнають його результати.

Кремль також може використовувати економічні та торгові важелі, як-от загрозу блокування «зернової угоди», що може призвести до невдоволення міжнародних партнерів і створити тиск на Україну. У таких умовах Україні важливо залишатися непохитною у питанні повернення Криму, аби не піддатися на шантаж та не втратити здобутки за які ведеться боротьба.

На основі аналізу можливих сценаріїв стосовно статусу Криму після повномасштабного вторгнення можна зробити наступні висновки:

1. Сценарій «Повернення». Цей сценарій передбачає звільнення Криму від російської окупації та його повернення під контроль України. Реалізація цього сценарію може відбутися через кілька шляхів, таких як херсонський сценарій атак після відступу росії, затяжні бої або зміна російського політичного керівництва. Прогнозована імовірність реалізації цього сценарію у короткостроковій перспективі є середньою.

2. Сценарій «Особливий статус». Умови реалізації цього сценарію залежать від успішного контрнаступу України та міжнародної підтримки з наданням Криму особливого статусу. Цей сценарій є більш ймовірним у довгостроковій перспективі та менш вигідний для росії.

3. Сценарій «Невизначеність». Передбачає тривалу військову стагнацію без чіткого переможця, з ризиком значних збитків та посилення

партизанського руху. Цей сценарій може збільшити шанси України на відновлення контролю над Кримом та його морськими територіями.

4. Сценарій «Подальша окупація». Збереження Криму під контролем росії, можливість мирних перемовин, в яких росія може використовувати економічні та політичні важелі. Цей сценарій передбачає тривалу окупацію з невизначеними часовими рамками.

Загалом, кожен сценарій має свої умови та можливості для реалізації, і події в найближчі місяці допоможуть зрозуміти, який із них стане реальністю. Важливо зазначити, що незалежно від обраного сценарію, Крим зіткнеться з військовими діями.

Військово-політичні експерти визначають лише один ймовірний сценарій – контроль над Азовським морем та знищення Кримського мосту ЗСУ [319]. За словами військово-політичного аналітика О. Коваленка, звільнення окупованого росією українського півострова Крим може відбутися за сценарієм, схожим на звільнення острова Зміїний, але адаптованим до більш великої території. Ключове завдання ЗСУ на початковому етапі такого сценарію полягає у досягненні адміністративного кордону Криму. Після цього передбачається формування ударно-вогневого потенціалу, спрямованого на знищення всіх військових об'єктів та військової інфраструктури на півострові [127]. Також експерт відзначає, що Кримський міст після потужного вибуху в жовтні 2022 року досі не відновив свою повну функціональність. У разі, якщо міст стане повністю непридатним для використання, як для залізничного, так і для автомобільного сполучення, у росії залишаться лише два альтернативні маршрути для забезпечення своїх військ на окупованому півострові. Перший — сухопутний шлях через Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь і далі до Криму. Другий — морський маршрут через Азовське море з Таганрогу до Бердянська, а звідти далі в Крим [127].

У 2022 році військовий експерт Олег Жданов відзначив, що для звільнення Криму ЗСУ не потрібно буде штурмувати російські окопи. За його

словами, достатньо буде використати далекобійні засоби для вогневого впливу, і російські війська можуть здатися протягом майже місяця [31].

Військово-політичні експерти В. Огризко та Р. Чубатов пропонує наступні чотири сценарії розвитку подій в Криму після повномасштабного вторгнення [70]: дипломатичний; наступ ЗСУ на територію Криму; блокада Криму; без змін. Перший сценарій «дипломатичний» – на мою думку, взагалі малоімовірний, навіть неможливий, адже динаміка російсько-української війни після лютого 2022 року говорить про те, що військовий спосіб сьогодні можна розглядати як єдиний для звільнення Криму.

Другий сценарій «наступ ЗСУ на територію Криму». Сухопутна операція Збройних Сил України з входженням на територію Криму розглядається як найбільш позитивний сценарій розвитку подій. Існує кілька теоретичних напрямків для реалізації цього сценарію: один із них передбачає прорив коридору від Роботиного до Токмака і далі на Мелітополь; інший – форсування Дніпра на Херсонщині з метою подальшого руху до Армянська, який знаходиться на перешийку між Кримом і материковою частиною України.

Обидва варіанти мають свої переваги та недоліки. При пробиванні коридору через Роботине до Мелітополя основною складністю є необхідність звільнення великих міст, які є стратегічно складними об'єктами для військових дій, та ризик залишення значних військових сил росії у тилу. У випадку з форсуванням Дніпра основна проблема полягає у технічних труднощах переправлення важкої техніки, необхідної для масштабної операції, особливо з огляду на досвід переправ піхотних підрозділів протягом зими 2023–2024 років [70].

У сценарії руху ЗСУ через Токмак та Мелітополь, хоча Українські сили зможуть зручніше організувати логістику, їм доведеться подолати значну відстань. Натомість у сценарії форсування Дніпра відстань до перешийка Криму буде коротшою, але виникне велика складність у вигляді необхідності перетину великої водної перешкоди.

В обох випадках для успішної реалізації операцій знадобиться значна кількість ресурсів, як людських, так і технічних. За останніми повідомленнями з фронту, ресурси на півдні України наразі обмежені, що ускладнює не тільки можливість наступу, але й утримання вже звільнених територій.

Однак, ситуація може змінитися у 2024 році, коли Україна отримає нові можливості, зокрема завдяки поставкам літаків F-16 [148]. Ці літаки можуть значно посилити позиції ЗСУ, відтіснивши російську авіацію від кордонів України і обмеживши їхню можливість здійснювати авіаційні удари. Завдяки цьому, українські сухопутні війська можуть отримати значно більше перспектив для просування на землі.

Сценарій «блокада Криму» – як один із пріоритетів 2024 року було визначено В. Зеленським в інтерв'ю The Economist: «Ізоляція Криму, анексованого росією в 2014 році, і деградація військового потенціалу росії там «надзвичайно важлива для нас, тому що це спосіб для нас зменшити кількість атак з цього регіону» [331].

З практичної точки зору, сценарій з блокадою Криму без проведення наземної операції виглядає більш реалістичним. Ефективність такої блокади в значній мірі залежатиме від наявності достатньої кількості далекобійних засобів ураження. Крім того, для успіху блокади важливо буде також систематичне знищення флоту ВМФ рф у Чорному морі, щоб унеможливити морські постачання. Втім, втілення цих заходів можливе лише за умови наявності великої кількості далекобійної зброї.

Сценарій без змін. На жаль, існує значна ймовірність того, що Україна не зможе суттєво змінити ситуацію навколо Криму у 2024 році. Один з основних чинників, який може спричинити такий розвиток подій, — це недостатня підтримка з боку західних союзників. Навіть із наявністю літаків F-16, їх одночасна присутність не гарантує успіх у деокупації Криму без достатньої кількості далекобійних засобів ураження. В таких умовах ЗСУ зможуть виконувати тільки окремі операції, схожі на ті, що проводяться

зараз, які не можуть вирішити завдання по повній деокупації або блокаді Криму.

Отже, на основі аналізу цих чотирьох сценаріїв розвитку подій в Криму після повномасштабного вторгнення, запропонованих військово-політичними експертами В. Огризко та Р. Чубатов, можна зробити наступні висновки: дипломатичний сценарій вважається малоімовірним з огляду на поточну динаміку російсько-українського конфлікту; сценарій наступу ЗСУ на територію Криму передбачає військову операцію, яка є найбільш оптимістичним сценарієм, але водночас потребує значних ресурсів, включаючи переправу через великі водні перешкоди та звільнення стратегічно важливих міст; сценарій блокади Криму розглядається як більш реалістичний у короткостроковій перспективі. Ефективність блокади залежатиме від наявності далекобійних засобів ураження та знищення флоту РФ у Чорному морі, але знову ж таки вимагатиме значних ресурсів для її реалізації; сценарій без змін є найбільш песимістичним і можливим, враховуючи поточне обмеження ресурсів та недостатню підтримку з боку західних союзників. Наявність F-16 без достатньої кількості далекобійних засобів ураження не гарантує успіху в деокупації Криму.

За словами військового експерта М. Жирохова, наразі виділяють три основні сценарії деокупації Криму: оптимістичний, нейтральний та песимістичний [122].

Оптимістичний сценарій передбачає, що російський лідер (не обов'язково Путін) віддасть наказ своїм військам відступити з Криму.

Нейтральний сценарій включає дипломатичне розв'язання ситуації через міжнародні процедури. М. Жирохов згадує можливість передачі Криму під тимчасовий мандат міжнародної організації, як ООН чи ОБСЄ, на 15 років з проведенням референдуму за міжнародними законами після цього терміну. Він нагадує про подібні історичні прецеденти, такі як регулювання статусу Боснії і Герцеговини у 90-х роках та визначення кордонів між Ізраїлем і Палестиною у 1947 році. Проте, реалізація цього сценарію

залежить від згоди росії, без якої введення міжнародних інституцій на територію Криму неможливе.

Песимістичний сценарій включає загострення воєнних дій на півострові, яке може призвести до значних втрат з обох сторін і знищення військової інфраструктури в Криму. В такому випадку ситуація буде залежати від того, чи російські війська оберуть оборону, чи відступ з території [122].

Згідно з думкою військового експерта І. Апаршина, будь-які військові дії повинні проводитись комплексно, включаючи не тільки знищення мосту, але й одночасні атаки на об'єкти в Криму та перерізання зв'язків росії з півостровом через окуповані території на півдні України.

Також важливо відзначити, що західні країни підтримують Україну у її прагненні повернути Крим і відновити територіальну цілісність, що підтверджується їх участю у таких ініціативах, як Кримська платформа. За словами політолога І. Рейтеровича, більшість західних політиків підтримують Україну, але часто не розуміють конкретних механізмів деокупації Криму. Він вважає, що навряд чи можливі зміни в офіційних позиціях західних лідерів в найближчій перспективі, хоча така підтримка є ключовою [122]. Це означає, що Крим залишатиметься визнаним як тимчасово окупована територія, анексована росією і не є частиною фр.

Отже, кожен із цих сценаріїв має свої можливості та ризики, і їх імовірність залежить від багатьох факторів, включаючи міжнародні відносини, внутрішньополітичні зміни у росії та Україні, а також глобальні політичні зміни. Загалом, перспективи зміни статусу Криму у 2024 році залишаються неоднозначними, залежачи від стратегічних рішень та міжнародної підтримки, яка надається Україні.

Очевидно, що путінський режим, значною мірою опирається на анексію Криму. Для режиму Путіна контроль над цією територією є вкрай важливим. Тому звільнення Криму, яке є стратегічно важливим для України та, на мою думку, можливе лише через застосування військової сили або

комбінації дипломатичних (на міжнародному рівні) та військових заходів. На жаль, інші альтернативи відсутні.

Ідеальним сценарієм було б позбавити російські війська баз і складів у Криму, ізолювати півострів, що змусило б їх залишити територію, дозволяючи Україні повернути Крим із мінімальними руйнуваннями. Проте, існує також ймовірність, що для звільнення Криму доведеться застосовувати пряму військову силу, включно з бойовими діями на самому півострові. Об'єктивно оцінюючи, зрозуміло, що дипломатичний шлях, виявляється нереалістичним у даній ситуації. Україні доведеться відновлювати територіальну цілісність та суверенітет України за допомогою силових методів.

Сценарій «післявоєнні відносини між Україною та рф». За словами військового експерта Петра Черника, у контексті триваючої загрози з боку російського диктаторського режиму, Україні необхідно зосередитися на посиленні своєї обороноздатності. Експерт пропонує брати приклад з історичних аналогів, таких як лінія Маннергейма та лінія Зігфрида, які були ефективними оборонними спорудами в інших країнах під час значних воєнних конфліктів [129]. Водночас, П. Черник вважає, що незважаючи на поточну ворожнечу, Україні рано чи пізно прийдеться відновлювати відносини з росією на умовах «озброєного нейтралітету» [129]. Така стратегія може бути спрямована на зменшення напруженості і стабілізацію регіону в довгостроковій перспективі, хоча і вимагає складного балансування між обороною та дипломатією.

Згідно з соціологічними дослідженнями, після початку повномасштабної війни спостерігається зростання ксенофобії, що пов'язане з погіршенням ставлення до росіян. Протягом останнього року, з жовтня 2022 по жовтень 2023 року, ця тенденція продовжилася [303]. Результати оцінки громадської думки свідчать про ставлення українського громадянського суспільства вкрай негативно до самого факту існування російсько-українських відносин. Аналітичний центр «Слово і діло» провів дослідження

щодо динаміки ставлення українців до росіян після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 – до серпня 2022 року: після повномасштабного вторгнення рф, у березні, частина українців все ще мала позитивне ставлення до росіян: 13% відчували «тепле», водночас як 51% мали «холодне» ставлення, а 31% займали «нейтральну» позицію. Проте, ставлення до самої росії було переважно негативним, із 95% українців, які вважали її ворожою державою у березні, хоча до жовтня 2022 р. цей показник знизився до 93% [329].

У квітні наступного року спостерігалось значне погіршення ставлення до росіян: 69% українців відчували «холод» до них. Лише 8% змогли зберегти «тепле» ставлення, а 20% продовжували залишатися нейтральними.

До серпня ситуація ще більше загострилася: 81% українців висловили «холодне» ставлення до росіян, лише 3% залишилися з «теплим» ставленням, а «нейтральне» ставлення зберігали 14% опитаних [329].

Опитування Київського інституту соціології «Динаміка сприйняття запасу міцності росії у війні проти України: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня – 9 жовтня 2023 року» [76]. В цьому дослідженні КМІС вивчав ставлення українців наративів розколу України. За даними соціологічного дослідження, мало корелює ставлення респондентів до досліджуваних наративів, і ці наративи не утворюють єдиного песимістичного світогляду. Також, хоча песимістичні настрої присутні, вони не значно впливають на готовність до територіальних поступок. Конкретно, 31% опитаних не підтримали жоден з наративів, 34% підтримали один, 22% – два, і 13% – три або всі чотири. Серед тих, хто не погодився з жодним наративом, лише 4% висловлюються за територіальні поступки, порівняно з 12% тих, хто підтримав один наратив, 22% з двома наративами, та 29% з тими, хто погодився з трьома або всіма наративами. Проте, 60% тих, хто погодився з 3ма або всіма наративами, проти будь-яких територіальних поступок. Таким чином, хоча існують тривожні тенденції, наразі вони не свідчать про широку готовність українців йти на мирні угоди з ворогом на

невигідних умовах.

Результати опитування Центру Разумкова, яке проводилось з 19 до 25 січня 2024 року на тему: «Оцінка громадянами зовнішньої політики влади, ефективності міжнародної підтримки та впливу зовнішньополітичних чинників на Україну» [173] свідчать про широке та глибоке негативне ставлення до росії серед населення України, що розподіляється практично по всій території країни. Таке ставлення пояснюється тривалим конфліктом між росією та Україною, який вплинув на велику частину українського суспільства. Високий рівень негативного ставлення у західних регіонах (98,5%) можна пояснити історичними, культурними та мовними факторами, які традиційно підтримують українську ідентичність. Натомість, навіть у східних регіонах, де історично спостерігалася більша близькість до росії та вища частка російськомовного населення, рівень негативного ставлення також є дуже високим (91%), що вказує на суттєвий вплив останніх подій на громадську думку.

Зазначені дані опитування також показують негативне ставлення до росії: 97% серед тих, хто переважно розмовляє українською, та 92,5% серед тих, хто спілкується російською. Це демонструє, що політичні та безпекові питання можуть мати сильний вплив на формування ставлення до іншої країни, переважаючи над культурно-мовними розбіжностями.

Також, відповідаючи на питання підтримки ініціативи проведення міжнародної мирної конференції щодо досягнення миру в Україні, більшість українців (79%) висловлюють підтримку ідеї проведення міжнародної мирної конференції на вищому рівні з метою досягнення миру в Україні, лише 9% виступають проти такої ініціативи. Однак ставлення до можливої участі росії у цій конференції значно відрізняється: тільки 22% опитаних підтримали б участь росії у переговорах, з найвищим відсотком підтримки у Південному регіоні (28%) та найнижчим – у Центральному (20%). Водночас, 58% респондентів висловилися проти участі росії у мирній конференції. Зокрема, найменшу підтримку участі рф виявили серед тих респондентів, які

пережили окупацію російськими військами – лише 11% з них підтримали б таку участь [173].

За даними опитування, проведеного Info Sapiens на замовлення Суспільного, українці мають різноманітні думки щодо майбутніх відносин з росією. Близько 46% респондентів підтримують ідею повного та остаточного припинення всіх дипломатичних і економічних зв'язків з рф. Тим часом, 27% виступають за тимчасове замороження відносин до моменту зміни влади або державного устрою в росії.

Менша частина опитаних, 23%, висловлюються за поступове відновлення відносин, але тільки за умови покарання військових злочинців та виплати репарацій. Інші 13% готові піти на будь-які кроки для завершення війни. Ще 7% опитаних зазначили, що їм важко відповісти на це питання.

Соціологи також зазначають, що серед чоловіків та осіб старшого віку (56-70 років) більш популярною є ідея поступового відновлення відносин з росією за умови виконання певних вимог. Серед чоловіків таких 28%, тоді як серед жінок – лише 19%. Серед осіб віком 56-70 років таких 34%, що значно вище, ніж серед українців в цілому (23%).

Молодь віком від 18 до 34 років частіше за всіх готова піти на будь-які умови для закінчення війни (20% проти загальних 13%). З іншого боку, люди з вищою освітою більше налаштовані на дипломатичні рішення і менше схильні до радикальних заходів, порівняно з особами без вищої освіти. Люди з освітою більше підтримують замороження відносин (31% проти 24%) та поступове відновлення за умови покарання та репарацій (27%), тоді як ті, хто не має вищої освіти, частіше готові до відновлення відносин «в будь-якому вигляді» (17% проти 10%) [158].

Таким чином, можна відзначити, що значна частина українського населення підтримує ідею радикального відмежування від рф, зокрема через повне припинення будь-яких відносин. На цьому фоні також висловлюються думки про тимчасове замороження відносин до моменту кардинальних змін у російській владі та державному устрої. Однак, незначна частина українців

все ж вважає за можливе поступове відновлення відносин, але лише за умови покарання винних у військових злочинах та виплати репарацій. Проаналізовані дані свідчать про складний та багатовимірний характер громадської думки в Україні щодо майбутнього відносин з росією, підкреслюючи загальну негативну тенденцію, але також виявляючи розмаїття поглядів серед різних соціальних груп.

3.2. Невідворотні та варіативні тренди та загрози щодо кримського питання

У серпні 2021 року в рамках ініціативи «Кримська платформа» відбулася форсайт-сесія під назвою «Крим 2050». Цей захід був спрямований на дослідження важливих факторів, які впливатимуть на майбутнє Криму у різних сферах: політичній, економічній, військовій, соціально-культурній, екологічній тощо. Учасники сесії працювали над розробкою різних сценаріїв розвитку ситуації в Криму та формуванням спільного бачення бажаного майбутнього для півострова [123]. Діяльність Кримської платформи реалізується через Експертну мережу, яка складається з українських та міжнародних експертів, науковців і правозахисників. Ці фахівці надають інформаційно-аналітичну та комунікаційну підтримку діяльності платформи.

Експертна мережа Кримської платформи працює у семи ключових напрямках: політика невизнання анексії та застосування міжнародних санкцій; захист прав людини та дотримання міжнародного гуманітарного права; безпекові питання; збереження культурної спадщини; гуманітарна політика; екологічні та економічні аспекти; права кримськотатарського народу [84].

Експертами форсайт-сесії було виокремлено наступні тренди: економічні; воєнні; політичні; екологічні; технологічні; соціально-культурні та соціально-психологічні.

Невідворотні та варіативні тренди щодо Криму (форсайт розроблений експертами Кримської платформи до 2022 року):

1. Економічні:

невідворотні тренди:

- зростаючий вплив Китаю в глобальних економічних процесах;
- кліматичні зміни накладають нові вимоги на агросектор, вимагаючи адаптації до змінюваних умов і підвищення стійкості до екстремальних погодних умов;

варіативні тренди:

- регіон Чорного моря відчуває економічне зростання, так звана «економічна туркізація»;
- російські інвестиції активно спрямовуються у певні регіони, галузі економіки та політичні сфери;
- туристична галузь розширюється, включаючи нові формати як bleisure, екологічний та крафтовий туризм;
- віддалена робота стає все більш популярною, сприяючи деурбанізації;
- відновлювана енергетика та процеси опріснення води набирають обертів; розвиваються нові логістичні коридори та авіахаби;
- активізується видобуток вуглеводнів на морських шельфах, з метою збільшення енергетичної незалежності;
- економіка зосереджується на розвитку людського капіталу;
- підтримка здорового способу життя та активності в похилому віці, з особливим акцентом на можливості Криму як місця проживання європейських пенсіонерів;
- індустрія 4.0 привносить зміни у виробництво та логістику;
- цифровізація та розвиток креативних індустрій продовжують еволюціонувати; великий бізнес переживає зміни корпоративної культури.

2. Воєнні:

невідворотні тренди:

- гібридні війни, включно з інформаційними атаками;
- міграційні потоки спричиняють значні демографічні зміни;

- старіння населення та зміни в етнічному складі;
  - загроза поширення зброї масового ураження, включаючи хімічну та біологічну зброю, що викликає міжнародне занепокоєння;
  - посилюється глобальна конкуренція за природні ресурси, що може призводити до конфліктів та зміни геополітичних балансів;
- варіативні тренди:
- професіоналізація військових дій спричиняє зменшення прямої участі людини та збільшення ролі передових технологій;
  - система міжнародної безпеки та регіональні союзи переживають значні зміни, адаптуючись до нових геополітичних умов і викликів;
  - держави втрачають монополію на ведення війн;
  - «трансформоване» залучення цивільного населення до військових дій.

3. Політичні:

невідворотні тренди:

- поняття державності втрачає свої чіткі контури, що спричиняє зміни у національних ідентичностях;
  - політичні процеси все більше переходять у віртуальний простір;
- варіативні тренди:
- статус України як суб'єкта чи об'єкта міжнародних відносин;
  - збільшення авторитарних тенденцій та обмеження простору свобод;
  - дотримання принципу: «нічого про Україну та Крим без участі України та Криму»;
  - можливості та виклики, які Крим представляє для підвищення статусу України та її впливу на світовій арені;
  - репрезентація Криму в медійному просторі;
  - процес колонізації Криму;
  - формування та заміна владних структур на півострові; протидія «руському миру» та російським наративам;

- розробка та реалізація чіткої державної стратегії щодо Криму.

4. Екологічні:

невідворотні тренди:

- кліматичні зміни призводять до підвищення рівня Світового океану, збільшення кількості природних катастроф, а також створюють нестабільність водних ресурсів та підвищують ризик пожеж;
- деградація екосистем, зокрема через ерозію ґрунтів та абразію берегових ліній;

варіативні тренди:

- зростання населення та мілітаризація Криму призводять до деградації його природного заповідного фонду, забруднення довкілля побутовими відходами та виснаження водних і лісових ресурсів;
- втрачено можливості для наукових досліджень у сфері екології на півострові;
- руйнування місцевого сільськогосподарського та рибальського господарства та ресурсів для оздоровлення також є серйозною проблемою;
- збільшення уваги міжнародної спільноти до екологічних викликів регіону;
- екосистеми Чорного та Азовського морів зазнають значних змін і руйнувань;
- зростає інтерес та впровадження альтернативних джерел енергії, які можуть сприяти зменшенню екологічного тиску.

5. Технологічні:

невідворотні тренди:

- розгортання мережі 5G;
- підвищення ризиків у сфері кібербезпеки
- асиметрична війна;
- зелена енергетика продовжує набирати популярності як ключовий елемент у боротьбі зі змінами клімату;
- розвиток біоінженерії;

варіативні тренди:

- розвиток техноавторитаризму;
- збільшення чисельності креативного класу в мегаполісах, що сприяє інноваціям та культурному розвитку;
- покращення умов для розвитку технологічних індустрій, зокрема через створення сприятливих умов для стартапів та інноваційних компаній.

6. Соціально-культурні:

невідворотні тренди:

- глобалізація;
- мультикультурність;
- автономізація на рівні громад;

варіативні тренди:

- поширення «русского мира» включає такі аспекти, як вороже ставлення до України, закритість інформаційного простору, створення спотвореної реальності, культ мілітаризації у культурному просторі та неправильне тлумачення культурної спадщини;
- в Україні активно популяризується кримськотатарська культура, підвищується увага до національних меншин та прав корінних народів;
- зміни у темпах і глибині інтеграції у світові процеси стають помітнішими;
- вплив наративів Північного Кавказу відчувається серед кримськотатарської громади;
- індивідуальна ідентичність зазнає розпачу та дезорієнтації, що призводить до її розмивання;
- в Криму спостерігається відсутність незалежних ЗМІ та недержавних організацій;
- зневіра в державних інституціях зростає серед населення;
- контроль за релігійним життям у Криму стає тотальним.

7. Соціально-психологічні:

невідворотні тренди:

- зростання контролю над індивідом;
- обмеження приватності;
- збільшення середньої тривалості життя людини відбувається завдяки прогресу в медицині та здоровому способу життя;

- «кіборгізація» впроваджує нові методи та інтерфейси для комунікації, змінюючи взаємодію людини з технологіями;

- самоідентифікація стає складнішою та все більш залежною від регіональних особливостей, викликаючи нові форми культурної та соціальної взаємодії;

варіативні тренди:

- «внутрішня еміграція» поширюється через страх та низький рівень довіри в суспільстві, змушуючи людей відчувати себе ізольованими та віддаленими;

- зовнішній локус контролю;
- поширення кліпового мислення;
- атомізація та ригідність відображають індивідуальне ізолювання та стійкість до змін у суспільстві, що може призвести до відсутності гнучкості в міжособистісних стосунках та соціальних структурах;

- мілітаризація свідомості;

- вакуум культури.

На основі визначених вище невідворотних та варіативних трендів експерти окреслили чітке визначення бажаного сценарію розвитку подій, однак стосовно інерційного сценарію, який описує ситуацію без змін, думки учасників розійшлися.

Сценарій № 1 «Синергія» – цей сценарій передбачає, що Україна відновлює територіальну цілісність, перетворивши Крим на кримськотатарську національну автономію в межах країни. Україна також вступає до НАТО і ЄС і приєднується до G20. Крим стає центром туризму та освіти, а кримські татари повертаються до півострова з усього світу.

Сценарій № 2 «Пасіонарність» – у цьому варіанті кримськотатарський

народ має високий рівень самоорганізації і визнається міжнародною спільнотою через Меджліс. Залежно від зовнішніх обставин, автономія може бути створена в рамках України, Росії або Туреччини.

Сценарій № 3 «Абсорбція» – сценарій характеризується ігноруванням прав кримськотатарського народу, політичними та релігійними репресіями. Україна фактично відмовляється від стратегії деокупації Криму.

Сценарій № 4 «Колапс» – передбачає продовження існуючого стану речей, де Росія збільшує свій вплив в Криму. Економічні та політичні процеси будуть прив'язані до російських військових баз, що призведе до економічної та екологічної деградації регіону [123]. Варто відзначити, що більшість варіативних трендів в умовах російсько-української війни стали невідворотними, та запропоновані експертами Платформи сценарії, не врахували «чорного лебедя» у вигляді повномасштабного вторгнення РФ до України. Тому на основі аналізу поточних трендів та експертної оцінки в рамках форсайт-сесії «Крим 2050», можна сформулювати наступний сценарій розвитку подій у Криму в умовах військових дій:

Сценарій – Деокупація Криму військовим шляхом та її наслідки.

Основні характеристики сценарію:

політико-військовий аспект – збільшення мілітаризації Криму, з посиленням російської військової присутності. Україна, відповідаючи на це, активізує зусилля з міжнародної підтримки та посилення власних оборонних можливостей, включаючи нарощування військово-морської присутності та співпрацю з НАТО;

економічний аспект – підвищена військова активність призводить до заморожування значної частини економічних проектів. Економіка Криму стає залежною від військового бюджету Росії, що веде до економічної стагнації та занепаду цивільних індустрій;

соціальний аспект – наростання напруги в суспільстві, погіршення умов життя через блокаду та економічні санкції;

екологічний аспект – посилення військових активностей призводить до

екологічної деградації регіону, включно з забрудненням водою і ґрунтів.

Високий ризик екологічних катастроф унаслідок воєнних дій;

технологічний аспект – застосування новітніх технологій у військовому секторі, включаючи кібервійни та розвиток безпілотних технологій, що можуть стати вирішальним фактором у конфлікті.

Ключові події:

посилення міжнародного тиску на Росію з метою деескалації ситуації;

активізація міжнародної підтримки України, включаючи військову допомогу та санкції проти Росії;

зростання внутрішнього спротиву в Криму, організація опору з боку кримськотатарського населення та проукраїнських активістів;

екологічні проблеми, пов'язані з військовою активністю, вимагають міжнародного втручання;

Ключові гравці: Росія як основний агресор; Україна як оборонець, що прагне відновити контроль над Кримом; міжнародні організації (Зустрічі у форматі «Рамштайн», ООН, НАТО, ЄС, G7) та ключові країни (США, країни ЄС, Туреччина) як посередники та підтримка.

Індикатори реалізації сценарію: зміни в міжнародній політиці стосовно Криму; військові дії на півострові; внутрішньополітичні зміни в Росії та Україні, вплив на стабільність регіону.

Цей сценарій вимагає ретельного планування з боку України для мінімізації ризиків та забезпечення підтримки з боку міжнародних партнерів, а також активізації внутрішніх ресурсів для забезпечення стабільності та захисту прав людини. Також заслуговує окремої уваги «ефект Талеба» (або теорія «чорний лебідь»). Адже теорія «чорного лебедя» у контексті звільнення Криму може включати непередбачувані та впливові події, які могли б радикально змінити ситуацію на півострові. Ці події можуть відбутися раптово і мати далекосяжні наслідки для регіону, росії, України та міжнародної спільноти.

Концепція «чорного лебедя», введена Ніколасом Талебом у його книзі

2007 року, стала широко відомою і впливовою у фінансах, економіці, а також у загальному розумінні історичних і соціально-політичних процесів. Вона описує радикально непередбачувані події з величезними наслідками, які важко або неможливо спрогнозувати на основі попередніх даних чи досвіду [359]. Події типу «чорного лебедя» характеризуються непередбачуваністю, великим впливом на соціально-політичні процеси. Ці характеристики роблять «чорних лебедів» критично важливими для розуміння та підготовки до потенційно руйнівних змін в різних сферах, включаючи політику. На рис. 3.1 розглянуто потенційні сценарії («чорні лебеді») в 2024 році, а також їх ймовірність в агресії РФ проти України.

“Чорні лебеді” в російсько-українській війні в 2024 році

Рис. 3.1. Потенційні сценарії («чорні лебеді») в 2024 році

Щодо сценарію «усунення від влади або вбивство путіна», на сьогодні в РФ практично відсутні дієздатні опозиційні інститути, що можуть вплинути на зміну влади. Хоча паралелі між історичними подіями і сучасністю існують, специфіка внутрішньополітичної ситуації в сучасній Росії робить

малоймовірним повторення «чорного лебедя» у формі різких політичних змін через діяльність опозиційних сил [134].

Сценарій, який описує Вадим Трюхан, знаний як «Валькірія 2.0», відсилає до потенційного внутрішнього замаху або перевороту у росії, натхненного невдоволенням серед різних еліт та військових структур. Такий розвиток подій може призвести до значних політичних змін або навіть до раптового відходу Путіна від влади. Політолог І. Рейтерович розглядає це як «чорного лебедя», що може спричинити турбулентні процеси в росії [146]. Отже, такий сценарій «чорного лебедя» може мати глибокий вплив на внутрішньополітичну динаміку в росії та міжнародні відносини в регіоні. Утім, такий розвиток подій вимагає ретельного моніторингу та готовності до швидкої адаптації з боку міжнародних акторів і сусідніх країн.

Сценарій розпаду рф на окремі республіки та регіони, хоча й вважається одним із можливих наслідків глибоких внутрішніх і зовнішніх криз, залишається менш ймовірним за інші сценарії. Така перспектива передбачає активізацію національної свідомості серед численних етнічних і регіональних груп, які зараз є частиною рф, і виникнення у них бажання та здатності до самовизначення або навіть незалежності.

Сценарій, в якому росія наносить удар по одній з держав-членів НАТО, справді може стати подією «чорного лебедя» з величезними наслідками. Хоча така подія зараз здається малоймовірною, вона неминуче призведе до серйозної міжнародної кризи та можливого збройного конфлікту з широким міжнародним втручанням. Цей сценарій, хоча й небажаний і вважається малоймовірним, вимагає серйозної уваги та підготовки з боку НАТО та його членів, а також всіх залучених держав. Зміцнення оборонних спроможностей, збільшення військової присутності в регіоні, підготовка відповідних планів реагування на кризи.

Такі сценарії, як використання росією тактичної ядерної зброї (може призвести до масштабних гуманітарних криз, екологічних катастроф та глобальної ядерної ескалації), аварія на ЗАЕС (довгострокові наслідки для

енергетичної безпеки та екологічного стану Європи), або вступ Китаю у війну на боці РФ (може призвести до розширення конфлікту, залучення додаткових країн та регіонів і створити нову ось напруженості між державами) [268], безсумнівно, мають потенціал стати подіями «чорного лебедя» з глобальними наслідками.

Сценарій, відомий як «гра в довгу», описує тривалу стратегію Росії на українському фронті, яка є частиною ширшої координаційної зусилля «осі руйнування», до якої входять Китай, Росія, Іран та Північна Корея. Ці країни спільно прагнуть підірвати існуючий глобальний порядок, який базується на стабільності та прогнозованості. Вони це роблять через ескалацію конфліктів на різних фронтах, зокрема на «тайванському фронті», «українському фронті» та в активізації напруженості проти Ізраїлю [157]. На жаль, конфлікти, що існують на трьох зазначених фронтах, не вичерпують потенціал загострень від держав Осі руйнування. За принципом «де тонко, там і рветься», ці країни прагнуть спровокувати нові «гарячі» конфлікти у стратегічно важливих регіонах, використовуючи наявні ресурси для розпалювання війн. Це стратегія, спрямована на створення нестабільності та відволікання уваги міжнародної спільноти, що може призвести до додаткових криз у місцях, які вже перебувають під тиском або мають вразливості.

Сценарій «Ядерна тріада» Росія – Північна Корея – Іран відображає потенційне поглиблення військової співпраці між цими країнами, яке має вплив на геополітичну динаміку та стабільність. Подібна військова співпраця та можливий розвиток балістичних та ядерних технологій становлять значну загрозу міжнародній безпеці та стабільності. Ця ж трійця є геополітичною опорою для Китаю, протистояння якого зі США є визначальним фактором міжнародної політики [164].

Сценарій економічного колапсу Китаю має потенціал стати глобальним «чорним лебедем», що вплине на всі куточки світової економіки. Глибока взаємозалежність економічних систем і швидкість глобальних економічних

процесів роблять такі сценарії особливо ризикованими. З огляду на великий державний борг США, який перевищує 34 трильйони доларів, економічний колапс Китаю може мати непрогнозовані наслідки для американської економіки. Це може включати зростання вартості позик, коливання на фондових ринках, і зниження економічного зростання [164].

Сценарій «глобальна інфляція» з огляду на розмір глобального боргу, який вже в першому півріччі 2023 року сягнув рекордних \$307 трильйонів доларів сценарій «глобальної інфляції» є досить ймовірним [364].

Сценарій зриву виборів у США має потенціал фундаментально змінити політичний ландшафт країни, а також має широкі міжнародні наслідки. Внутрішньополітичний розкол в США, посилення поляризації серед населення, інформаційні війни, а також втручання ззовні можуть призвести до серйозних викликів для проведення вільних і справедливих виборів [164].

Сценарій вторгнення Китаю до Тайваню є однією з потенційно найбільш дестабілізуючих і ризикованих геополітичних подій, яка може мати величезні наслідки для міжнародних відносин, глобальної економіки, а також регіональної і світової безпеки.

Отже, на основі аналізу потенційних «чорних лебедів» у міжнародній політиці на 2024 рік можна зробити висновки щодо ймовірностей деяких ключових сценаріїв. Усунення від влади або вбивство путіна вважається низькоімовірним через відсутність в росії дієздатних опозиційних інститутів. Також малоімовірним є сценарій розпаду рф на окремі регіони, оскільки центральний уряд утримує сильний контроль над регіонами, а також сценарій удару росії по державі-члену НАТО через потенційні серйозні наслідки такого рішення.

З іншого боку, «гра в довгу», яка включає використання затяжних конфліктів та політичних маневрів росією та її союзниками, має високу ймовірність. Так само високою є ймовірність поглиблення військової співпраці у форматі «ядерної тріади» між росією, Північною Кореєю та Іраном, що може збільшити ризики для глобальної безпеки.

Економічний колапс Китаю, незважаючи на потенційні виклики, вважається низькоімовірним завдяки здатності китайської економіки до швидкої адаптації та значним ресурсам для стабілізації. Втім, глобальна інфляція є високоімовірним сценарієм через значні розміри світового боргу та поточні економічні тренди. Сценарій зриву виборів у США має середню ймовірність через політичну поляризацію та потенціал кіберзагроз, а вторгнення Китаю на Тайвань також оцінюється як сценарій із середньою ймовірністю, враховуючи ризики серйозної міжнародної кризи та зіткнення зі Сполученими Штатами. Тому ці сценарії потребують уважного моніторингу та готовності міжнародних та національних органів влади до реагування на можливі кризи, забезпечуючи стратегічне планування та мінімізацію ризиків.

3.3. Інституційно-правові основи політики України щодо відновлення Криму

Указом Президента № 117/2021 від 11.03.2021 затверджено Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Цей документ є дорожньою картою для деокупації та реінтеграції Криму, який був окупований Росією. Стратегія є комплексним рамковим документом, що формує державну політику з цього питання та охоплює більшість напрямів державної політики, таких як захист прав та свобод людини, захист прав фізичних та юридичних осіб, порушених внаслідок окупації, економічна, соціальна та гуманітарна політика, екологічна політика, зміцнення міжнаціональної єдності, міжнародне співробітництво, а також оборонна та безпекова політика [217].

Було створено «Кримську платформу» – це новий формат міжнародної взаємодії, ініційований Україною. Її метою є підвищення ефективності міжнародного реагування на окупацію Криму, відповіді на зростаючі безпекові виклики, посилення міжнародного тиску на Росію, запобігання подальшим порушенням прав людини та захист жертв окупаційного режиму.

Головна мета Платформи – деокупація Криму та повернення його Україні [241].

4 квітня 2023 р. Кабінетом Міністрів України було внесено зміни до Плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [201]. У 2021 році затвердження Плану заходів стало ключовою віхою у формуванні державної політики України з деокупації та реінтеграції Криму. Цей план був сформований з основним акцентом на політико-дипломатичний підхід і включав такі стратегічні напрямки, як підтримка зв'язків із мешканцями окупованого Криму, інтеграція молоді з півострова в освітній та соціальний простір України, протидія російській пропаганді, а також міжнародний дипломатичний та санкційний тиск на росію [162].

Проте, з початком повномасштабного вторгнення рф в 2022 році, умови та пріоритети зазнали значних змін. Державна політика щодо Криму почала зміщуватися від переважно дипломатичного до більш військово-політичного, відображаючи заяви українського керівництва та нових стратегічних цілей. Відповідно до цього, нагальною стає потреба в адаптації плану заходів до нових реалій, що включає готовність до реінтеграції півострова, яка швидш за все може відбутися військовим шляхом (п. 3.1 нашого дослідження).

В удосконаленому плані з реінтеграції та деокупації Кримського півострова, що включає 127 актуалізованих пунктів, передбачено комплексні дії у різних сферах. План охоплює захист прав громадян України та юридичних осіб, чий законні інтереси постраждали від збройної агресії Росії; розвиток соціальної та гуманітарної політики, що включає підтримку населення півострова; зміцнення міжнародного співробітництва для забезпечення широкої підтримки в процесах деокупації; економічна політика плану; оборонна та безпекова складова, що є критичною для захисту півострова та забезпечення його стабільності [4].

В оновленому плані заходів з деокупації та реінтеграції Криму були видалені завдання, що вже були реалізовані, зокрема створення

«Українського національного центру розбудови миру», завдання якого полягає в зборі доказів порушень прав під час окупації Криму Росією. Також план було вилучено пункти, реалізація яких неможлива або не є пріоритетною через тривалу повномасштабну війну, таких як облаштування контрольних-пропускних пунктів на межі з окупованим Кримом і забезпечення транспортного сполучення в Херсонській області. Ці зміни спрямовані на оптимізацію ресурсів та адаптацію до поточних воєнних умов, щоб ефективно адресувати більш актуальні завдання.

Найважливіші пункти, які, на думку аналітика В. Мірошніченка, мають важливе значення для ефективної державної політики щодо деокупації та інтеграції Криму – п. п. 24, 27, 30, 31, 116, 124, 127 [162].

П. 24 Плану заходів присвячений питанням мілітаризації освіти на окупованому півострові. Включено комплексні методики, що передбачають подолання наслідків мілітаризації та перенавчання дітей та молоді з метою відновлення української ідентичності та інтеграції до освітньої системи України. Такі заходи визнані критично важливими для успішної реінтеграції та відновлення здорового соціального середовища в регіоні.

П. 27 – розробка та подання Кабінетові Міністрів України законопроєкту, який має на меті врегулювати ключові питання, що виникають внаслідок окупації. Цей законопроєкт передбачає встановлення процедур для визнання правочинів з майном, які були вчинені на тимчасово окупованій території, верифікацію інформації у документах, виданих російською окупаційною адміністрацією, а також відновлення роботи нотаріату, адвокатури та судових органів після деокупації. Цей законопроєкт покликаний буде забезпечити чітке та ефективно вирішення правових питань, зокрема, у сфері власності та офіційних документів, що є ключовим для повернення до нормального правового середовища.

Пункт 30 – розробка нормативно-правової основи щодо відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені в умовах окупації. Очікуваним результатом відповідного пункту є розробка чітких критеріїв для

притягнення осіб до кримінальної відповідальності за колабораціонізм. Важливою частиною цього процесу є також визначення категорій осіб, які можуть бути звинувачені у колабораціонізмі, але чия діяльність не призвела до серйозних порушень прав людини, що може дати підстави для застосування до них амністії. Однак, крім цього, актуальним залишається питання перегляду рішень так званих «судів», встановлених на окупованих територіях з 2014 року. З огляду на складність і обсяг такої задачі, не всі рішення можна переглянути. Тому необхідно визначити спеціальні критерії, які визначатимуть необхідність обов'язкового перегляду певних рішень, особливо тих, які могли спричинити серйозні порушення прав людини.

П. 31 – створення кадрового резерву для укомплектування судових, правоохоронних, державних органів, сектору безпеки та оборони, а також органів місцевого самоврядування. Важливість цього пункту полягає у підготовці кваліфікованих кадрів, які відповідають вимогам люстраційних процедур, міжнародного гуманітарного та прав людини права, а також принципам недискримінації.

П. 116 – введення військових адміністрацій на території Криму, що стане необхідним кроком у перший час після деокупації для забезпечення порядку та безпеки.

Згідно п. 124 планується розробка та подання законопроекту, який визначатиме особливості відновлення публічної влади в регіоні. Цей законопроект має на меті врегулювати процедури відновлення державних інституцій і їх функціонування в умовах пост-окупаційного періоду.

Завершує перелік п. 127 розробка законопроекту, що визначатиме критерії для оцінки можливості проведення виборів на деокупованих територіях та формування органів місцевого самоврядування та представницьких органів влади. Це стане основою для повернення до нормального демократичного управління і відновлення законності та порядку на півострові.

На мою думку, в оновленому Плані заходів, хоча й було включено нові

пункти, частина з них залишається загальною та не надає конкретних механізмів для вирішення специфічних і важливих проблем, з якими стикається процес реінтеграції. Це може створити виклики у практичній реалізації плану, оскільки відсутність конкретики ускладнює визначення пріоритетів, алокацію ресурсів та відстеження прогресу. Тому, щоб забезпечити успішну реінтеграцію та відновлення територій, важливо доповнити план чіткими стратегіями та детальними кроками вирішення ключових проблем.

Загалом інституційну основу реалізації реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя складають: Адміністрація Держприкордонслужби; Верховний Суд України; Вища рада правосуддя; Головне управління розвідки Міноборони; Державне бюро розслідувань; ДМС; ДРС; ДСА; МВС; Меджліс кримськотатарського народу; МЗС; Мін'юст; Мінекономіки; Міносвіти; Мінреінтеграції; Мінфін; МКІП; НАДС; Національна поліція; Об'єднаний центр з координації пошуку та звільнення військовополонених, незаконно позбавлених волі осіб внаслідок агресії проти України, який функціонує при СБУ; Офіс Генерального прокурора; Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим; СБУ; Служба зовнішньої розвідки та інші органи державної влади відповідно до компетенції [211]. Вартий уваги факт, що зі 127 пунктів Плану заходів – лише 18 пунктів повинні бути реалізовано після деокупації Криму. До таких пунктів належать: пункт 24 – озробка та впровадження всебічних методик для подолання наслідків мілітаризації освіти і адаптації дітей та молоді у Криму після його деокупації; пункт 47 – реалізація комплексних заходів для відновлення економіки окупованих територій, включно з розвитком інфраструктури та залученням інвестицій, у контексті європейської інтеграції; пункт 69 – створення ефективної системи соціальних послуг, яка б відповідала потребам місцевого населення, включаючи психосоціальну підтримку; пункт 77 – ініціювання міждержавних проєктів та програм з

іншими країнами Чорноморського регіону для інспектування екологічного стану Чорного моря; пункт 78 – здійснення заходів для стабілізації екологічної ситуації в Криму, зокрема забезпечення адекватного водопостачання; пункт 98 – реформування місцевого самоврядування та владних структур у Криму з метою відновлення українського конституційного порядку; пункт 114 – організація перевірок МАГАТЕ на ядерних об'єктах Севастопольського національного університету; пункт 115 – розробка стратегічних документів для забезпечення морської безпеки в регіоні; пункт 116 – розробка пропозицій щодо створення військових адміністрацій на території Криму; пункт 117 – виконання інспекційного контролю стану фізичного захисту ядерних об'єктів в Севастополі; пункт 119 – підготовка пропозицій для відновлення діяльності закритих пунктів пропуску; пункт 120 – розгортання підрозділів для охорони державного кордону і морської охорони; пункт 121 – просування сімейних форм виховання у регіоні; пункт 122 – створення спеціалізованих служб підтримки жертв домашнього насильства та гендерно обумовленого насильства за підтримки міжнародних та громадських організацій; пункт 123 – ідентифікація осіб, що постраждали від торгівлі людьми, та надання їм відповідної допомоги; пункт 125 – відновлення роботи владних органів та ведення Державного реєстру виборців на визволених територіях; пункт 126 – оновлення інформації про мешканців деокупованих зон для регулярного оновлення даних Державного реєстру виборців; пункт 127 – розроблення законопроекту для визначення критеріїв можливості проведення виборів і створення органів влади після деокупації [211]. Така кількість пунктів заходів після деокупації зумовлена двома ключовими критеріями – неможливістю реалізації цих 18 пунктів до деокупації та свідченням про те, що заходи щодо інтеграції після деокупації Криму вживаються, починаючи з 2014 року, але після 2022 року з корективами.

30 грудня 2022 року Кабінет Міністрів України схвалив План дій органів виконавчої влади, що спрямований на відновлення деокупованих

територій територіальних громад [209]. Цей нормативно-правовий акт важливий як організаційно-розпорядчий акт, який надає основу для початкових дій після виходу зі збройного конфлікту, а також для подолання його безпосередніх наслідків і відновлення нормального життя на звільнених територіях та серед їхніх жителів, зокрема Криму.

Інституційну основу щодо реалізації плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад складають: адміністрації населених пунктів; Адміністрація Держприкордонслужби; Адміністрація судноплавства; військові адміністрації населених пунктів (у разі їх утворення); Головне управління Національної гвардії; Державна кримінально-виконавча служба; державне підприємство “Адміністрація морських портів України” (за згодою — у разі залучення до оглядів місцевими державними (військовими) адміністраціями); Держводагентство; Держгеокадастр; Держпродспоживслужба; ДСНС; МВС; МЗС; Мін’юст; Мінветеранів; Міндовкілля; Мінекономіки; Міненерго; Мінінфраструктури; Міноборони; Мінрегіон; Мінреінтеграції; Мінсоцполітики; Мінцифри; міські військові (державні) адміністрації, військові адміністрації населених пунктів (у разі утворення); МКІП; МОЗ; НАДС; Національна поліція; Національний орган з питань протимінної діяльності; Нацсоцслужба; обласні військові (державні) адміністрації, військові адміністрації населених пунктів (у разі утворення); органи місцевого самоврядування; органи прокуратури; Пенсійний фонд України; підприємства, установи та організації незалежно від форми власності (за згодою); СБУ; Український інститут національної пам’яті; Укрдержархів; урядові, неурядові та міжнародні організації з гуманітарного розмінування [209].

Відповідно до Плану – невідкладними заходами після деокупації Криму будуть: проведення оцінки потреби в продуктах харчування та товарах першої необхідності для населення деокупованих територій; відновлення роботи органів опіки та піклування, проведення обліку дітей-

сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та їх переміщення до безпечних районів із тимчасовим розміщенням у сімейні форми виховання. Паралельно будуть відновлені органи опіки та забезпечення переселення цих дітей; забезпечення служб у справах дітей комп'ютерною технікою та засобами електронної комунікації, відновлення роботи банку даних про дітей-сиріт та системи «Діти», і формування потреб у створенні житлового фонду соціального призначення; проведення перевірок законності перебування на території України громадян держави-агресора та інших іноземців, а також відновлення та забезпечення доступу до електронних комунікаційних систем і публічних електронних реєстрів; відновлення функціонування автоматизованої системи оповіщення, сприяння відновленню діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, проведення обстеження потенційно небезпечних об'єктів, перевірка фонду захисних споруд і відновлення робіт на них; створення структурних підрозділів військових адміністрацій, виконавчих органів рад з питань цивільного захисту, добровільних формувань для розбирання завалів, відновленню функціонування місцевих комісій з питань техногенно-екологічної безпеки, розробці планів реагування на надзвичайні ситуації [209].

В рамках діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим. На основні експертно-аналітичної діяльності було визначено «Пріоритетні кроки української держави після деокупації Криму» [199]. До пріоритетних завдань після деокупації було віднесено: 1) відновлення діяльності української влади; 2) документи та правочини; 3) правосуддя та відновлення справедливості; 4) відповідальність за злочини та обмеження щодо зайняття посад; 5) повернення бізнесу; 6) відновлення туризму; 7) інфраструктурні питання; 8) гуманітарна реінтеграція; 9) відновлення прав корінних народів, передусім кримськотатарського народу; 10) когнітивна деокупація [199]. Результатом цієї роботи стала розробка Стратегії когнітивної деокупації Криму [266] та Стратегії відновлення Криму після деокупації [265], які є вкрай важливими для реалізації ефективної політики

після деокупації Криму.

Когнітивна деокупація визначається як «комплекс стратегічних, оперативних і тактичних заходів, запланованих і здійснюваних різними суб'єктами для підготовки, спрямування та оцінки довгострокових суспільно-політичних, соціально-економічних і соціально-психологічних процесів. Ці заходи мають на меті адаптацію соціальних цінностей та світогляду мешканців Криму до, під час і після кінетичної та/або дипломатичної деокупації півострова, що має призвести до повного відновлення дії українського законодавства та суверенітету над цією територією» [266].

З огляду на соціально-психологічні умови в Криму, згідно Стратегії деокупації, пріоритетними напрямками діяльності мають бути зміни, які можна відчутти у коротко- або середньостроковій перспективі, і які позитивно сприйматимуться місцевими мешканцями. Це включає практичне та видиме покращення середнього рівня життя жителів Криму, усунення гострих загроз та мінімізацію наслідків інфраструктурних та екологічних збитків, завданих окупаційним режимом [266].

Трансформаційні заходи в гуманітарній та культурній сферах, спрямовані на довгостроковий ефект, повинні бути підготовлені заздалегідь. Це включає зміну ідеологічно забарвлених топонімів у Криму відповідно до політики декомунізації, дерусифікації та деколонізації, надання переваг нейтральним та історично обґрунтованим назвам, демонтаж пам'ятників, публічних знаків та інших об'єктів з ворожим або образливим значенням.

Також важливо відновити та посилити українські освітні стандарти у всіх навчальних закладах Криму для забезпечення швидкої реінтеграції з національною системою освіти, включаючи програми освітньої та академічної мобільності. Заходи мають бути спрямовані на подолання тривалої індоктринації та мілітаризації молоді, щоб запобігти поляризації українського суспільства під час перехідного періоду [266].

Робота триває за напрямками політики, які разом складають інтегральну

частину когнітивної деокупації Криму. Цей перелік може змінюватися, уточнюватися та доповнюватися і включає такі напрямки: інформаційна та культурна реінтеграція Криму, забезпечення інформаційної безпеки та протидія дезінформації, політика пам'яті, інтеграція Криму в європейську Україну, політика щодо дітей та молоді, відновлення справедливості, освітня реінтеграція, повага до різноманіття, а також відновлення та впровадження реформ.

Найважливішими викликами для успішної реалізації Стратегії є нестача кваліфікованих людських ресурсів в Україні, мовне питання, травматичний досвід багатьох українських громадян, включаючи деяких нинішніх мешканців Криму. Крім того, питання люстрації та примирення, а також статусу Криму становитимуть серйозні виклики у процесі когнітивної деокупації півострова [266].

З огляду на важливість когнітивної деокупації та її довгострокові наслідки для українського суспільства, реалізацію Стратегії необхідно грамотно і широко комунікувати серед різних аудиторій як у Криму, так і в інших регіонах України, а також серед міжнародних партнерів. Комунікацію про наміри України щодо когнітивної деокупації Криму можна розпочати ще до фактичного звільнення території, використовуючи різні інформаційні канали для поширення ключових меседжів.

Мешканців Криму, які не за власним бажанням співпрацювали з окупаційним режимом Росії, можна визнати заручниками окупації. Ті ж, чия співпраця з окупаційним режимом підтверджена доказами, нестимуть відповідальність і будуть притягнуті до кримінальної відповідальності згідно з принципами перехідного правосуддя та розумної амністії. Громадяни РФ, які незаконно переселилися до Криму з моменту окупації 2014 року, будуть примусово повернуті до Росії, а їхнє майно та активи – конфісковані. Необхідно також розробити й використовувати інші практичні наративи для різних цільових груп у Криму та в інших регіонах України, де все ще існують стереотипні уявлення про мешканців Криму. Особливу увагу слід приділити

інформаційно вразливим громадам Криму та України загалом, підвищуючи обізнаність про життя в умовах окупації та про останні події і реформи в Україні з 2014 року.

Стратегія відновлення підготовлена Представництвом Президента України в Автономній Республіці Крим, Міністерством інфраструктури України, Київської школи економіки та Центру оборонних стратегій. Метою цієї Стратегії є окреслення засад та загальних принципів економічного та соціального відновлення Кримського півострова після його окупації. Цей документ є концептуальним продовженням та ґрунтується на Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [266].

Основні ключові напрямки відновлення включають [265]:

1) нову інфраструктуру (реінтеграція та відбудова ключових транспортних напрямків між Кримом та материковою частиною України; розблокування морської торгівлі в Азово-Чорноморському басейні, відкриття повітряного простору; безпечний демонтаж Кримського мосту (демонтаж залишків конструкцій незаконно збудованого мосту через Керченську протоку з мінімальною шкодою для екосистеми Криму);

2) енергетичну незалежність (сюди входять: інтеграція енергосистеми Криму в європейську систему ENTSO-E; розвиток відновлювальних джерел енергії; розвивати використання зелених технологій та суміжні сектори економіки, трансформувати енергетичний сектор Криму, підвищити його ефективність та досягти цілей кліматичної нейтральності для регіону);

3) розвиток туристичної інфраструктури (формування нового бренду Crimea365; фестивалі; створення інфраструктури для проведення бізнес-форумів, конференцій, навчальних курсів);

4) розвиток приватного сектору економіки (Проект United24:Crimea; суднобудівництво; крафтова продукція; оновлення важкої промисловості);

5) відновлення та реалізацію порушених прав корінних народів України (проекти відновлення культурної пам'яті; повернення ЗВО;

забезпечення та будівництво шкіл; захист культурних пам'яток; повернення культурних цінностей з РФ і т.п.);

б) безпеку та оборону Криму (розташування в Криму сил і засобів безпеки та оборони України, включаючи військові бази та інфраструктуру; денуклеаризація Криму; свободи судноплавства в регіоні Чорного та Азовського морів). Крим стане ключовим чинником у забезпеченні спільної безпеки України, НАТО та ЄС, сприяючи європейській та євроатлантичній інтеграції країни, а також зміцненню регіонального співробітництва з Грузією, Болгарією, Румунією та Туреччиною. Участь іноземних спеціалістів у спільних навчаннях і моніторингових заходах покращить координацію та взаємодію з міжнародними партнерами, підвищить рівень регіональної безпеки, а також позитивно вплине на економіку та мультикультурний розвиток регіону;

7) відновлення верховенства права, всебічне забезпечення дотримання прав людини (свобода слова; виплата компенсацій, реабілітація, притягнення до відповідальності причетних до вчинення воєнних злочинів; люстраційні процеси; проведення реформ);

8) захист екосистеми Криму (ліквідація наслідків мілітаризації; відновлення родючості ґрунтів; застосування сучасних екологічних стандартів; вдосконалення політики поводження зв відходами; безпечна деконструкція Кримського мосту).

Отже, ця Стратегія передбачає комплексний підхід до відновлення Криму, включаючи розвиток інфраструктури, енергетичну незалежність, туризм, приватний сектор, права корінних народів, безпеку, верховенство права та екологію. Це сприятиме реінтеграції півострова в Україну та міжнародну спільноту, забезпечуючи стає і всебічне відновлення регіону. Однак, на мою думку, реалізація цієї Стратегії може зіткнутися з несподіваними викликами з боку РФ, яка може вжити непередбачуваних заходів для перешкоджання деокупації Криму. Це може включати інформаційні війни, економічні санкції, військові загрози або інші дії,

спрямовані на дестабілізацію ситуації в регіоні. У зв'язку з цим необхідно бути готовими до оперативного реагування на різноманітні виклики та мати чіткі плани дій для мінімізації ризиків і забезпечення успішного відновлення Криму.

У 2021 році Верховна Рада ухвалила закон «Про корінні народи України» (1616-IX), який визначає правовий статус корінних народів України та надає їм правові гарантії на повне володіння всіма правами й основоположними свободами. Цей документ розвиває постанови Верховної Ради від 2014 року, які визнають кримськотатарський народ корінним народом України. Зараз опрацьовується проєкт Закону України про статус кримськотатарського народу в Україні [239]. Цей законопроект має на меті визначити механізми гарантування прав кримських татар і взаємодію держави з їхніми представницькими самоврядними органами, а також забезпечити національно-територіальну автономію кримськотатарського народу після деокупації Криму, не порушуючи при цьому унітарний державний устрій України. В рамках нашого дослідження окремої уваги варта Стратегія розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки [225]. У межах своєї діяльності Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій ініціювало створення Національного корпусу кримськотатарської мови. Ця онлайн-платформа служить відкритою базою даних, яка містить навчально-освітні, наукові та інші матеріали. Наразі триває збір друкованих та онлайн-джерел для поповнення цієї бази. Метою проєкту є популяризація кримськотатарської мови, її дослідження та розвиток, а також інтеграція в операційні системи та онлайн-перекладачі [242].

6 січня 2023 року уряд прийняв постанову «Про утворення Національної комісії з питань кримськотатарської мови», розроблену Мінреінтеграції [101]. Всі ці заходи та проєкти є частиною загальної Стратегії відновлення Криму після деокупації та Стратегії відновлення України загалом. Їх реалізація свідчить про рішучість України повернути

Крим.

Таким чином, виходячи з аналізу пріоритетних напрямів здійснення політики щодо кримського питання, вважаю за потрібне розглянути правосуддя перехідного періоду, що сприятиме уникненню майбутніх конфліктів на території Кримського півострова та має стати ефективним механізмом в реалізації політики відновлення деокупованого Криму. Правосуддя перехідного періоду визначається як «повний спектр процесів, спрямованих на пошук суспільством спільної мови щодо спадщини минулих масштабних зловживань, з метою забезпечення відповідальності, справедливості та примирення. Це може включати судові та позасудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або без неї), а також індивідуальне переслідування, відшкодування збитків, встановлення істини, інституційну реформу, перевірку та звільнення або їхнє поєднання» [41]. Правосуддя перехідного періоду – це способи, якими країни, що пережили конфлікти та репресії, вирішують проблеми великомасштабних або систематичних порушень прав людини, настільки серйозних і численних, що звичайна система правосуддя не здатна дати адекватну відповідь [187]. Воно ґрунтується на відповідальності та відшкодуванні шкоди жертвам, визнаючи їх гідність як громадян і як людей. Ігнорування масових зловживань – це легкий шлях, який, однак, руйнує основні цінності, необхідні для побудови гідного суспільства. Підкреслюючи важливість жертв і їхньої гідності, воно вказує шлях до відновлення безпеки звичайних громадян у їхніх країнах, захищаючи їх від зловживань з боку власної влади та порушень з боку інших.

Концепція правосуддя перехідного періоду повинна охоплювати чотири ключові напрямки: відшкодування шкоди постраждалим від конфлікту; притягнення винних до відповідальності та запобігання безкарності; забезпечення права на правду про збройний конфлікт; впровадження заходів для запобігання виникненню конфліктів у майбутньому [165], а також враховувати національні особливості країни, фактори, що сприяли збройному конфлікту, його учасників, умови

завершення, державну політику відновлення, прогнозування майбутнього для запобігання повторення конфлікту, повернення до нормального життя та інші важливі чинники.

Зупинюся окремо на напрямку – притягнення винних до відповідальності за злочини колабораційної діяльності.

Очевидно, що Кримський півострів перетворився на плацдарм для Росії, який вона використовує для здійснення міжнародних злочинів. Більшість мешканців окупованого Криму стали жертвами терору, проте, на жаль, є й ті, хто перейшов на бік окупантів. Їхні дії можна розцінювати як колабораціонізм, пособництво агресору, державну зраду або порушення законів і звичаїв війни (наприклад, С. Аксьонов, Е. Аблаєв, А. Кулішов, Д. Лященко [271]).

Однак українське кримінальне законодавство, на жаль, не враховує контекст тривалої окупації, як у випадку з Кримським півостровом. Відповідальність за колабораційну діяльність була встановлена лише після початку повномасштабного вторгнення. Тому ця норма спрямована насамперед на притягнення до відповідальності тих, хто співпрацює або співпрацював з ворогом на тимчасово окупованих, так званих «новоокупованих» територіях. Також «Влада повинна забезпечити прозорість і публічність системи покарань за цей вид діяльності. В українському суспільстві відбуватиметься вирішення двох протилежних проблем. З одного боку, це проблема покаяння колаборантів і їхньої індивідуальної відповідальності за скоєні злочини, а з іншого боку, це проблема співіснування з колаборантами в державі» [309, с. 59-60].

Положення статей 111-1 та 111-2 Кримінального кодексу України, які набули чинності у березні та квітні 2022 року, визначають широкий спектр варіантів взаємодії з окупаційними адміністраціями або країною-агресором, що визнається злочином і підлягає кримінальній відповідальності [125]. Ці нові норми стали певним запобіжником для осіб, які, можливо, розглядали співпрацю, але відмовилися від неї, щоб уникнути відповідальності.

Проте запропоновані законодавцем підстави для кримінальної відповідальності не є релевантними для Кримського півострова з огляду на тривалість окупації та особливості проживання громадян України в таких умовах.

Поряд із розробкою механізмів притягнення до відповідальності, необхідно розпочати роботу над підходами до застосування амністії та люстрації, які можуть бути реалізовані після деокупації Кримського півострова. Люстрація має стати фільтром для перевірки осіб, які займали незначні посади та не вчиняли міжнародних злочинів. Новий механізм люстрації в Україні має враховувати недоліки чинної люстраційної моделі, визначеної Законом України «Про очищення влади», та охоплювати ширший перелік категорій осіб, які не зможуть обіймати певні посади після деокупації. Наприклад, це можуть бути педагогічні та науково-педагогічні працівники у сферах гуманітарних дисциплін, дипломатії, військово-патріотичного виховання, керівники медичних закладів тощо.

Запропоновані вище механізми вирішення цього питання можуть стати частиною правосуддя перехідного періоду вже сьогодні та сприятимуть дотриманню мешканцями окупованих територій законів та їхній реінтеграції до законодавчого, економічного та, в кінцевому підсумку, політичного простору України.

Висновки до розділу 3

На основі аналізу можливих сценаріїв стосовно статусу Криму після повномасштабного вторгнення можна зробити наступні висновки: дипломатичний сценарій вважається малоімовірним з огляду на поточну динаміку російсько-українського конфлікту; сценарій наступу ЗСУ на територію Криму передбачає військову операцію, яка є найбільш оптимістичним сценарієм, але водночас потребує значних ресурсів, включаючи переправу через великі водні перешкоди та звільнення стратегічно важливих міст. Значна частина українського населення

підтримує ідею радикального відмежування від РФ, зокрема через повне припинення будь-яких відносин. На цьому фоні також висловлюються думки про тимчасове замороження відносин до моменту кардинальних змін у російській владі та державному устрої. Однак, незначна частина українців все ж вважає за можливе поступове відновлення відносин, але лише за умови покарання винних у військових злочинах та виплати репарацій.

Описано невідворотні та варіативні тренди щодо Криму та бажаний сценарій розвитку подій. Відзначено, що більшість варіативних трендів в умовах російсько-української війни стали невідворотними, та запропоновані експертами Кримської платформи сценарії, не врахували «чорного лебедя» у вигляді повномасштабного вторгнення РФ до України.

Сформовано сценарій розвитку подій у Криму в умовах військових дій «Деокупація Криму військовим шляхом та її наслідки», в рамках якого враховано основні характеристики, ключові події, ключові гравці та індикатори реалізації сценарію. Розглянуто теорію «чорний лебідь» та розглянуто потенційні сценарії («чорні лебеді») в 2024 році, а також їх ймовірність в агресії РФ проти України. Аналіз потенційних «чорних лебедів» у міжнародній політиці на 2024 рік спонукає виокремити окремі ключові сценарії: «гра в довгу», поглиблення військової співпраці у форматі «ядерної тріади» між Росією, Північною Кореєю та Іраном, глобальна інфляція. Авторка відзначає, що саме такі сценарії(загрози) потребують уважного моніторингу та готовності до реагування на можливі кризи, забезпечуючи стратегічне планування та мінімізацію ризиків.

Розглянуто на основі нормативно-правового регулювання та інституціональної складової пріоритетні напрямки когнітивної деокупації та відновлення Криму. Виходячи з аналізу пріоритетних напрямів здійснення політики щодо кримського питання, розглянуто правосуддя перехідного періоду, що сприятиме уникненню майбутніх конфліктів на території Кримського півострова та має стати ефективним механізмом в реалізації політики відновлення деокупованого Криму.

ВИСНОВКИ

В результаті вирішення завдань даного дисертаційного дослідження було обґрунтовано наступні висновки:

У дисертації розглянуто політико-правовий, соціально-економічний, гуманітарний розвиток ситуації навколо Кримського півострову в історичній ретроспективі з метою, по-перше, визначення її впливу на формування українсько-російської міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності, й, по-друге, обґрунтування необхідності вироблення плану дій для нашої держави після окупації Російською Федерацією Криму та з урахуванням збройного конфлікту, що продовжується й по нині.

Авторкою проведено комплексний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії вивчення «кримських проблем» в українсько-російських відносинах зокрема та основних проблем міждержавної взаємодії в умовах постбіполярності з урахуванням історичного контексту загалом. Усі наукові доробки в роботі поділено на 7 тематичних груп. Співставлення точок зору українських вчених на «болючі» історичні питання створило фундамент для вірного розставлення акцентів та вироблення об'єктивної оцінки тих питань, які турбують обидві сторони й відсутність консенсусу по яких лише поглиблює загальний конфронтаційний характер двосторонньої взаємодії.

В дисертації сконструйовано теоретико-концептуальний каркас дослідження «кримських проблем» в українсько-російських відносинах, який являє собою синтез наукових підходів, серед яких найбільш поширеними у використанні є інституціональна теорія дослідження «кримських проблем», теорія кримського регіоналізму, цивілізаційний напрям дослідження історичних процесів у Криму та теорія балансу сил.

Використання теоретико-методологічного інструментарію класичної теорії регіонального комплексу безпеки дозволило спростувати твердження, сутність якого полягає в тому, що важливість України для Росії пояснюється лише питаннями економічного/енергетичного та військово-політичного

характеру. В роботі доведено, що повна втрата Росією контролю над Україною – це крок до краху контролю з боку РФ над усією зоною геополітичних інтересів Москви. Геополітично РФ може бути ідентифікована лише за умови збереження у сфері її впливу України. Без України для Росії криза геополітичної / зовнішньополітичної ідентичності є неминучою.

Досліджуючи кримську проблему в історичній ретроспективі, можна стверджувати, що Кримський півострів завжди знаходився в епіцентрі геополітичного розвитку й був об'єктом інтересів впливових акторів міжнародних відносин, передусім великих імперій. В умовах геополітичних трансформацій світового порядку Крим став розмінною монетою в іграх ключових акторів, зокрема, Російської Федерації, яка порушила норми міжнародного права, анексувавши Кримський півострів.

На підставі проведеного політико-правового аналізу авторка стверджує, що кримської кризи можна було б уникнути, якби в Основному Законі Української держави із самого початку було чітко прописано про заборону заявляти зі сторони національних меншин про свої права на відокремлення, отримання статусу національно-культурної автономії тощо. Найменший натяк на такі права створило підстави для майбутнього вибуху та призвело до повномасштабного вторгнення.

У науковій розвідці обґрунтовано необхідність зробити висновки з російсько-українського конфлікту, що надасть змогу по-новому оцінити завдання переформатування глобальної системи безпеки і визначити параметри нової архітектури загальноєвропейської безпеки. В цьому зв'язку запропоновано авторське бачення небезпек, які несе Кримський прецедент для системи європейської безпеки. Так в роботі стверджується, що Україна, відмовившись від ядерної зброї, отримала гарантії безпеки та недоторканості кордонів від великих держав, проте при цьому зазнала агресії з боку одного з гарантів її безпеки. Це створило небезпечний прецедент, адже виходить, що тільки ядерна зброя та військово-політичні союзи здатні гарантувати національну безпеку держави.

Досліджуючи проблему перебування на Кримському півострові Чорноморського флоту Росії та визначення конституційно-правового статусу міста Севастополь, авторка стверджує, що про агресію в інформаційному, соціально-економічному, суспільно-політичному плані зі сторони Російської Федерації щодо Севастополю зокрема та Криму в цілому потрібно було говорити, починаючи ще 1990-х років, адже березень 2014 року лише став своєрідним підсумком зусиль Москви, спрямованих на реалізацію її експансіоністських намірів.

Відзначено, що діяльність української влади на російському напрямі характеризувалася слабкістю, що зумовлено на той час відсутністю міжнародної підтримки та Стратегія деокупації 2021 р. передбачала дипломатичний спосіб вирішення конфлікту. РФ шляхом воєнної інтервенції, політико-економічного тиску, пропагандистської експансії намагалася і надалі дестабілізувати внутрішню ситуацію в Україні, заблокувати її європейський та євроатлантичний рух. Весь цей час спостерігалася загроза ескалації конфлікту і російська сторона продовжувала агресивну, ворожу політику щодо України, що в підсумку призвело до повномасштабного вторгнення.

Трансформації в гуманітарній сфері, які мали місце в незалежній Україні, фактично не охоплювали Кримський півострів, отже, було створено підґрунтя для здійснення інформаційно-психологічних впливів Російської Федерації. Зазначене створило передумови спочатку для фрагментації гуманітарного простору, а потім призвело й до порушення територіальної цілісності Української держави шляхом окупації сусідньою державою частини української території. Важливо підкреслити, що кримський гуманітарний простір сьогодні – це поле для повномасштабної русифікації та витіснення українського й кримськотатарського контенту з освітнього процесу, засобів масової інформації, книговидання тощо. Повернути Кримський півострів до українського гуманітарного простору можна шляхом впровадження цілеспрямованої системної інформаційно-культурної політики,

спрямованої на формування єдиного мовно-культурного простору, в якому й відбуватиметься національна консолідація як необхідне підґрунтя для формування національної ідентичності українського народу.

Дії Російської Федерації в Криму – анексія та незаконне входження півострову до складу Російської Федерації, а також підтримка збройних угруповань на Сході України – призвели до руйнування формату стратегічного партнерства в українсько-російських відносинах. Так було скасовано дію практично усіх двосторонніх угод, обмежено експортно-імпорتنі операції через торговельні війни РФ проти України, введено українську газотранспортну систему в стан енергетичної блокади.

Розглянуто ймовірні сценарії щодо статусу Криму після повномасштабного вторгнення. Кожен сценарій має свої умови та можливості для реалізації, і події в найближчий час допоможуть зрозуміти, який із них стане реальністю. Важливо зазначити, що незалежно від обраного сценарію, Крим зіткнеться з військовими діями. Кожен сценарій має свої можливості та ризики, і їх імовірність залежить від багатьох факторів, включаючи міжнародні відносини, внутрішньополітичні зміни у росії та Україні, а також глобальні політичні зміни. Загалом, перспективи зміни статусу Криму у 2024 році залишаються неоднозначними, залежачи від стратегічних рішень та міжнародної підтримки, яка надається Україні. Ідеальним сценарієм було б позбавити російські війська баз і складів у Криму, ізолювати півострів, що змусило б їх залишити територію, дозволяючи Україні повернути Крим із мінімальними руйнуваннями. Проте, існує також ймовірність, що для звільнення Криму доведеться застосовувати пряму військову силу, включно з бойовими діями на самому півострові. Об'єктивно оцінюючи, зрозуміло, що дипломатичний шлях, виявляється нереалістичним у даній ситуації. Україні доведеться відновлювати територіальну цілісність та суверенітет України за допомогою силових методів. Побудований – на основі вивчення експертних оцінок та громадської думки українського суспільства – Сценарій «післявоєнні

відносини між Україною та РФ» визначає вірогідність зменшення напруженості і стабілізацію регіону в довгостроковій хоча і вимагає складного балансування між обороною та дипломатією, з одного боку, та при умовах збереження існуючих тенденцій та продовження війни ймовірність налагодження діалогу між Україною та РФ зводиться до нуля, з іншого.

Описано невідворотні та варіативні тренди та ідзначено, що більшість варіативних трендів в умовах російсько-української війни стали невідворотними, та запропоновані експертами Кримської платформи сценарії, не врахували «чорного лебедя» у вигляді повномасштабного вторгнення РФ до України. Події типу «чорного лебедя» характеризуються непередбачуваністю, великим впливом на соціально-політичні процеси. На рис. 3.1 розглянуто потенційні сценарії («чорні лебеді») в 2024 році, а також їх ймовірність в агресії РФ проти України.

На основі аналізу поточних трендів та експертної оцінки в рамках форсайт-сесії «Крим 2050», сформульовано сценарій розвитку подій у Криму в умовах військових дій: Сценарій – Деокупація Криму військовим шляхом та її наслідки.

Запропоновано основні характеристики сценарію: збільшення мілітаризації Криму, з посиленням російської військової присутності. Україна, відповідаючи на це, активізує зусилля з міжнародної підтримки та посилення власних оборонних можливостей, включаючи нарощування військово-морської присутності та співпрацю з НАТО; підвищена військова активність призводить до заморожування значної частини економічних проектів. Економіка Криму стає залежною від військового бюджету Росії, що веде до економічної стагнації та занепаду цивільних індустрій; наростання напруги в суспільстві, погіршення умов життя через блокаду та економічні санкції; посилення військових активностей призводить до екологічної деградації регіону, включно з забрудненням водою і ґрунтів. Високий ризик екологічних катастроф унаслідок воєнних дій; застосування новітніх технологій у військовому секторі, включаючи кібервійни та розвиток

безпілотних технологій, що можуть стати вирішальним фактором у конфлікті. До ключових подій належать: посилення міжнародного тиску на Росію з метою деескалації ситуації; активізація міжнародної підтримки України, включаючи військову допомогу та санкції проти Росії; зростання внутрішнього спротиву в Криму, організація опору з боку кримськотатарського населення та проукраїнських активістів; екологічні проблеми, пов'язані з військовою активністю, вимагають міжнародного втручання. Ключові гравці: Росія як основний агресор; Україна як оборонець, що прагне відновити контроль над Кримом; міжнародні організації (Зустрічі у форматі «Рамштайн», ООН, НАТО, ЄС, G7) та ключові країни (США, країни ЄС, Туреччина) як посередники та підтримка та індикаторами реалізації сценарію виступають зміни в міжнародній політиці стосовно Криму; військові дії на півострові; внутрішньополітичні зміни в Росії та Україні, вплив на стабільність регіону.

Розглянуто План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, План дій органів виконавчої влади, що спрямований на відновлення деокупованих територій територіальних громад та описано невідкладні заходи після деокупації. Однак, в оновленому Плані заходів, хоча й було включено нові пункти, частина з них залишається загальною та не надає конкретних механізмів для вирішення специфічних і важливих проблем, з якими стикається процес реінтеграції. Це може створити виклики у практичній реалізації плану, оскільки відсутність конкретики ускладнює визначення пріоритетів, алокацію ресурсів та відстеження прогресу. Тому, щоб забезпечити успішну реінтеграцію та відновлення територій, важливо доповнити план чіткими стратегіями та детальними кроками вирішення ключових проблем.

Визначено, що Стратегія когнітивної деокупації Криму та Стратегія відновлення Криму після деокупації є вкрай важливими для реалізації ефективної політики після деокупації Криму. Доведено, що з огляду на

важливості когнітивної деокупації та її довгострокові наслідки для українського суспільства, реалізацію Стратегії необхідно грамотно і широко комунікувати серед різних аудиторій як у Криму, так і в інших регіонах України, а також серед міжнародних партнерів. Комунікацію про наміри України щодо когнітивної деокупації Криму можна розпочати ще до фактичного звільнення території, використовуючи різні інформаційні канали для поширення ключових меседжів. Відзначено, що заходи після деокупації зумовлена неможливістю реалізації до деокупації та свідченням про те, що заходи щодо інтеграції після деокупації Криму вживаються, починаючи з 2014 року, але після 2022 року з корективами.

Охарактеризовано основні ключові напрямки відновлення: нова інфраструктура; безпечний демонтаж Кримського мосту; енергетична незалежність; розвиток туристичної інфраструктури; відновлення та реалізація порушених прав корінних народів України; безпека та оборона Криму; відновлення верховенства права, всебічне забезпечення дотримання прав людини; захист екосистеми Криму. Однак, реалізація цієї Стратегії може зіткнутися з несподіваними викликами з боку РФ, яка може вжити непередбачуваних заходів для перешкоджання деокупації Криму. Це може включати інформаційні війни, економічні санкції, військові загрози або інші дії, спрямовані на дестабілізацію ситуації в регіоні. У зв'язку з цим необхідно бути готовими до оперативного реагування на різноманітні виклики та мати чіткі плани дій для мінімізації ризиків і забезпечення успішного відновлення Криму.

Розглянуто правосуддя перехідного періоду, що сприятиме уникненню майбутніх конфліктів на території Кримського півострова та має стати ефективним механізмом в реалізації політики відновлення деокупованого Криму. Зосереджено увагу на напрямку правосуддя перехідного періоду – притягнення винних до відповідальності за злочини колабораційної діяльності. Відзначено, що механізми вирішення цього питання можуть стати частиною правосуддя перехідного періоду вже сьогодні та сприятимуть

дотриманню мешканцями окупованих територій законів та їхній реінтеграції до законодавчого, економічного та, в кінцевому підсумку, політичного простору України. Таким чином, найважливіше сьогодні для України – бути послідовними в своїх політичних позиціях, формувати стратегічне мислення та застосовувати політичне прогнозування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абліцов В. Піар-бої без правил. *Слово Просвіти*. 27 березня – 2 квітня 2014. № 12. С. 6-7.
2. Абудараймов В. Російсько-татарський Крим: Неможливе чи реальність? *Кримськотатарське питання*. 2001. Ч. 5. С. 70-77.
3. Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. 2012. Вип. 22. С. 65-75.
4. Актуалізовано план заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції АР Крим – рішення Уряду. *Офіційний сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*. 4 квітня 2023 р. URL: <https://minre.gov.ua/2023/04/04/aktualizovano-plan-zahodiv-z-realizacziyi-strategiyi-deokupacziyi-ta-reintegracziyi-ar-krym-rishennya-uryadu/>
5. Александрова О. Погляд на політику національної безпеки України крізь призму Росії. *Вісник національної академії наук України*. 1994. № 4. С. 62–65.
6. Алмаші І. Кримські події. Аспект законодавства. URL: <http://www.zakjust.gov.ua/main/en/publication/print/1800.htm>.
7. Андрущенко (Гринько) С. Україна в сучасному геополітичному середовищі. Київ : Логос, 2005. 286 с.
8. Антонюк О. Діаспори в Росії та Україні. *Віче*. 2000. № 8. С. 114-126.
9. Асланов С. Етнополітична стабільність: етнічні аспекти феномен. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2014. Vol. II(4). Iss. 23. P. 51-54.
10. Базив Д. Геополітична стратегія України. Київ : Ін-т держ. і права ім. Корецького, 2002. 192 с.
11. Баскакова А. Особливості використання теорії регіонального комплексу безпеки для вивчення причин кримської кризи та російсько-

української війни. *Політикус*. 2021. № 3. С. 30-37.

12. Баскакова А. С. Соціально-економічне становище Кримського півострову у складі незалежної України (1991–2014). *Політикус*. 2022. № 6. С. 59-65.

13. Баскакова А. С. Кримська криза та російсько-українська війна: погляд з точки зору політичного неореалізму. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 140-146. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.3.20>

14. Баскакова А. С. Освітні процеси в Криму, як основа формування національної ідентифікації: проблеми майбутньої реінтеграції. *Політичне життя*. 2024. № 3. С. 5-10. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.1>

15. Безкоровайний В. Підводні камені «великого договору». *Сучасність*. 2008. № 7. С. 16-26.

16. Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух в 50 – 60 роки ХХ століття: становлення, перші перемоги і зневіра. *Кримські студії*. 2001. № 5–6. С. 69-89.

17. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. Посібник для тих, хто прагне з'ясувати. URL: <https://idpo.org.ua/wp-content/uploads/2017/ct-book.pdf>

18. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.

19. Блохін А. Економічна безпека України у двосторонніх економічних відносинах з Російською Федерацією. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001. Вип. 26. С. 7-10.

20. Бойко О. Історія України. Київ : Академвидав, 2006. 699 с.

21. Брусиловська О. І. Кейси Криму та «Новоросії» у контексті нових викликів європейській безпеці. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2016. Вип. 6. С. 10-18.

22. Брусиловська О. І. Російсько-українська війна: попередні уроки для ЄС та сценарії майбутнього. *Політикус*. 2022. Спецвипуск. С. 15–22.

23. Буднік В. Вплив російського фактору на національну економічну

безпеку України. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2001. Вип. 26. С. 10-14.

24. Букет Є. Це – війна, це – окупація! *Слово Просвіти*. 6–12 березня. 2014. № 9. С. 3.

25. Буксир для кримчан: як Україна бореться за абітурієнтів з півострова. *УНЦПД*. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=372:buksir-dlya-krimchan&catid=10&Itemid=214&lang=ua

26. Бутко С. Політика ОУН і УПА восени 1943–1944 рр.: російський фактор. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. № 9 (2). С. 414-422.

27. В Криму українською мовою навчаються 250 дітей, кримськотатарською – 6 тисяч – постпред президента. *Радіо Свобода*. 30 жовтня 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-krym-korynevych-mova/30244353.html>

28. В уряді кажуть, що рішення ЄСПЛ у справі «України проти РФ» розблокує низку інших справ. *Українська правда*. 14 січня 2021 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/14/7279959>

29. Валевський О., Гончар М. Структура геополітичних інтересів України. Київ : НІСД, 1995. 95 с.

30. Валєєва Ю. Виклики європейській архітектурі безпеки: український контекст. *Зовнішні справи : Суспільно-політичний журнал*. 2014. № 9. С. 8-15. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/vikliki-jevropeiskii-arkhitekturi-bezpeki-ukrajinski>

31. Варіанти закінчення війни в Україні – розбір військового експерта Жданова. *Україна наш дом*. 02 липня 2022 р. URL: <https://kanal-dom.tv/varianty-zakinchennya-vijny-v-ukrayini-rozbir-vijskovogo-eksperta-zhdanova/>

32. Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки. *Слово Просвіти*. 27 бер. – 2 квіт. 2014. № 12. С. 2.

33. Василенко В. Війна 2014 року: спроба системного аналізу.

Український тиждень. 2014. № 42 (362). 42 с.

34. Василенко Г. Українсько-російські відносини у контексті енергетичної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001. Вип. 26. С. 184-188.

35. Василенко М., Василенко С. Українсько-російські відносини: реалії становлення і час досвіду. *Віче*. 2003. № 9. С. 63-69.

36. Васильєва-Чекаленко Л. Україна в міжнародних відносинах (1994 – 1996). Київ : Освіта, 1998. 176 с.

37. Васютинський В. Російськомовна спільнота в Україні: психологічні питання і пошук рішень. *Психологічні аспекти національної безпеки*. Львів, 2007. С. 44-45.

38. Венеціанська комісія визнала нелегітимним референдум у Криму. *Радіо Свобода*. URL: http://www.radiosvoboda.org/archive/society_news/20140315/630/2755.html?id=25298006

39. Верменич Я. Як відбувалися процеси етнічної взаємодії у Криму? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / В. Смолій. Київ, 2014. 456 с.

40. Верстюк В. Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина*. Чернігів : Сіверщина, 2008. С. 45–49.

41. Верховенство права та правосуддя у перехідних суспільствах : Доповідь Генерального Секретаря, 23 серпня 2017 р., A/HRC/36/50, ГА ООН з прав людини. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/36/50>

42. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ – Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2000. 270 с.

43. Винар Б. До питання українсько-російських економічних взаємин. *Економічний колоніалізм в Україні та інші праці* / за ред. Л. Винар.

Нью-Йорк ; Львів ; Париж, 2005. С. 437-457.

44. Від «стабільної» України до «спустошеної» Європи: сценарії розвитку подій до 2035 року від Європарламенту. *RFI*. 27 вересня 2023 р. URL: <https://www.rfi.fr>

45. Вітер О. «Енергетичний шантаж» – старі погрози і нові правила. *Політика і час*. 2007. № 6. С. 36-39.

46. Вітман К. Крим як потенційне джерело етнополітичного конфлікту між Україною та Росією. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2008. Вип. 42. С. 643-648.

47. Владленова І. Міфорелігійні аспекти формування ідеології. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. 2014. № 4 (23). С. 14-25.

48. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2003. Вип. 23. С. 216-234.

49. Войналович В., Калакура О. Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2003. Вип. 23. С. 203-215.

50. Волович О. Дипломатичний фронт України. *Борисфен Інтел*. 2015. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/28-UN-Ukrainian-Diplomatic-Front/>

51. Волович О. Шляхи і засоби розв'язання проблеми базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. *International Review: кварталник Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України*. 2008. № 1. С. 15-28. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n61texts/volovych.htm>

52. Вусатюк О. Україна та Росія у “цивілізаційному дрейфі”: досвід, можливості та обмеження соціокультурних перетворень. *Стратегічна панорама*. 1999. № 3. С. 137-145.

53. Гаага погодилася розслідувати справу щодо України. *Українська*

правда. 11 грудня 2020 р. URL:
<https://www.pravda.com.ua/news/2020/12/11/7276693>

54. Гаврилишин Б. Україна і Росія у світовому контексті. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10. С. 3-7.

55. Гаврилюк О. Гоекономічні й фінансові інструменти та наслідки глобальної конфронтації. *Фінанси України*. 2014. № 11. С. 48-74.

56. Гаврилюк О. Інформаційна експансія в українсько-російських відносинах. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111. Ч. 1. С. 133-141.

57. Гавриш О. Напрями врегулювання міжнародно-правових проблем тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ на території України. *Регіональний філіал НІСД у м. Дніпропетровську*. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/august2009/01.htm>

58. Газізова О. Українознавчі аспекти культурно-освітнього розвитку етнічних громад Автономної Республіки Крим (1991-2010 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Нац. НДІ українознавства. Київ, 2011. 232 с.

59. Гайдуков Л., Кремень В., Губерський Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1990 – 2000 р. Київ : Либідь, 2001. 303 с.

60. Гаспарян Л. Феномен політичної сили в транзитивному українському суспільстві: Крим у пострадянський період : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Таврій. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 18 с.

61. Герей В. Крим 1944: право на Батьківщину. URL: <http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/07/1944.html>

62. Глебов С. ЧФ РФ в Криму як складова відносин в трикутнику Україна – Росія – НАТО: перспектива 2017. *Євроатлантична інтеграція України: глобальний та регіональний виміри*. Одеса : Астропринт, 2008. С. 81–92.

63. Голубєва А., Черноус Г., Ерман Г. Крим: що пишуть про анексію в російських та українських підручниках історії. *BBC News Україна*. 15

березня 2019 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47580913>

64. Гончар М., Жук С., Чубик А. Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/02/7/7061050/>

65. Горбач О. Релігійний вектор російської зовнішньополітичної агресії в українській політиці. *Гілея* : науковий вісник. Вип. 10. С. 592–596.

66. Горбулін В. ЄС – НАТО – Росія в новій архітектурі відносин в Європі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 88. Ч. II. С. 4–10.

67. Гошуляк І. Українська державність і кримські татари (з досвіду взаємовідносин 1917 – 1918 рр.). *Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу)*. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 2018. С. 154-158.

68. Грабовський С. Українсько-російські відносини: проблеми старі і нові (аналіз). *Радіо Свобода*. 13 лютого 2008 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111090.html>

69. Грабовський С. УПА під оглядом постколоніального дискурсу. *Сучасність*. 2007. № 3. С. 97-100.

70. Гудкова С., Гуменюк О. Гордіїв вузол. Чотири сценарії розвитку подій в Криму у 2024 році. *Заборона*. 26 січня 2024 р. URL: <https://zaborona.com/gordiyiv-vuzol-chotyry-sczenariyi-rozvytku-podij-v-krymu-u-2024-roczy/>

71. Гулий О. Проблема енергетичної безпеки України на тлі газового конфлікту між Україною та Російською Федерацією. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 89. Ч. 2. С. 39-40.

72. Гуцол О. Російська меншина України як форматор українсько-російських міждержавних відносин. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001. Вип. 28. Ч. III. С. 34-41.

73. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного. *Кримські татари: Історія і сучасність*. Київ : Інститут національних відносин і

політології НАН України, 1995. С. 77-84.

74. Декларація про державний суверенітет України : Декларація Верховної Ради УРСР від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

75. Держдума Росії ухвалила заяву про ситуацію в Україні. URL: http://galinfo.com.ua/news/derzhduma_rosii_uhvalyla_zayavu_pro_sytuatsiyu_v_ukraini_151864.html

76. Динаміка сприйняття запасу міцності росії у війні проти України: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня-9 жовтня 2023 року. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1304&page=1>

77. Діак І. Україна – Росія: Історія та сучасність: наукове видання. Київ : Укрполіграфсервіс, 2001. 400 с. URL: http://dhost.info/newbabylon/ukrros/chapter2.html#chapter2_4

78. Дмитрієнко М., Ясь О. Кримськотатарське питання в етнічній історії України. *Кримські татари: Історія і сучасність*. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. С. 98-100.

79. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. Львів : В-чий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с.

80. Добржанська О. Євроінтеграція України в геокультурних пріоритетах Російської Федерації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2008. № 78(2). С. 51–56.

81. Договір між Україною і Російською Федерацією про дружбу, співробітництво і партнерство» (Великий Договір) від 31 травня 1997 р. *Офіційний вісник України*. 1999. С. 518. Ст. 931.

82. Додонов Р. Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 127–140.

83. Дяченко О. Рукостискання культур. Українсько-російські культурні відносини: 5 років незалежності. *Політика і час*. 1996. № 8. С. 11-16.

84. Експертна мережа. *Кримська платформа*. URL: <https://crimea-platform.org/ekspertna-merezha/>
85. Єльченко В. Зміст українсько-російського стратегічного партнерства. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. № 17. С. 11-18.
86. ЄСПЛ визначив дату засідання у великій справі щодо Донбасу. *Європейська правда*. 18 грудня 2020 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/12/18/7117752>
87. Жангожа Р. Україна і Росія на пострадянському просторі. Інтереси спільні і специфічні. *Віче*. 1998. № 7. С. 16–30.
88. Жангожа Р., Негель Л. Гострі пути україно-російсько-турецького трикутника. *Віче*. 1999. № 11. С. 92-100.
89. Женевська Заява від 17 квітня 2014 року. *Урядовий портал*. 17 квітня 2014 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247221188>
90. За крок до деокупації: виклики у сфері освіти. *Голос Криму*. 2024. URL: <https://www.voiccrimea.com.ua/main/mainnews/articles/za-krok-do-deokupaci%D1%97-vikliki-u-sferi-osviti.html>
91. Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 р. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 10 грудня 2019 р. URL: www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-v-normandskomu-58797
92. Задорожній О. Анексія Криму – міжнародний злочин. Київ : К.І.С., 2015. 576 с.
93. Задорожній О. Міжнародно-правовий аналіз співробітництва України та Російської Федерації в рамках стратегічного партнерства за «Великим договором». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111 (1). С. 171–180.
94. Задорожній О. Міжнародно-правові проблеми українсько-російських відносин. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 106–128.
95. Залізник Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть

російсько-української війни 2014 р. Київ : Шлях, 2014. 168 с.

96. Заява правозахисних організацій з приводу знищення Православної церкви України в Криму. *Моніторинг та документування порушень прав людини і воєнних злочинів у Криму*. 28 липня 2020 р. URL: <https://crimeahrg.org/uk/zayava-pravozahisnih-organizacij-z-privodu-znishhennyapравoslavnoi-czerkvi-ukraïni-u-krimu/>

97. Звітковський І. Деякі аспекти сучасного українсько-російського культурного діалогу. *Трибуна*. 1997. № 3-4. С. 34-35.

98. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис. Київ : Голов. спеціаліз. редак. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. 205 с.

99. Зленко А. Дипломатія і політика України в процесі динамічних геополітичних змін. Харків : Фоліо, 2003. 559 с.

100. Зленко А. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму : виступи, промови, інтерв'ю та статті Міністра закордонних справ України А. Зленка. Київ : Преса України, 2001. 310 с.

101. ЗСУ близько. Що буде з Кримом після повернення в Україну: інтерв'ю заступника Міністра реінтеграції Анатолія Стельмаха для "Телеграф". *Офіційний сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій*. 26 січня 2023 р. URL: <https://minre.gov.ua/2023/01/26/zsu-blyzko-shho-bude-z-krymom-pislya-povernennya-v-ukrayinu-intervyu-zastupnyka-ministra-reintegraciyi-anatoliya-stelmaha-dlya-telegraf/>

102. Іванишин В. Кримський вузол. Державність нації: збірка праць; за ред. П. Іванишина. Тернопіль: Астон, 2009. Т. 1. С. 548-573.

103. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історія, ретроспектива та сучасний стан. Київ : РІЦУАННП, 1997. 688 с.

104. Ільясов Р. Аналіз соціально-економічного становища кримськотатарського народу в Криму. *Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар*. Київ : УНЦПД, 1999. С. 46-55.

105. Їжак О. «Позашлюбна» військова присутність. *Політика і*

час. 2006. № 7-8. С. 10-20.

106. Калакура О. Культурно-освітнє відродження етносів в АРК: надбання і перспективи. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ : Стилос, 2004. С. 509-522.

107. Картунов О. “Анексійні хвилі” та їх вплив на етнополітичну ситуацію в Криму. *Освіта регіону*. 2015. № 2. С. 55-60.

108. Клапчук С. М., Баскакова А. С. Проблеми українсько-російських відносин на сучасному етапі (2014-2018 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23/24. С. 157-164

109. Коли звільнимо Крим – що далі: як відновлювати зв’язки з півостровом через систему освіти. *Нова українська школа*. 2024. URL: <https://nus.org.ua/articles/koly-zvilnymo-krym-shho-dali-yak-vidnovlyuvaty-zv-yazky-z-pivostrovom-cherez-systemu-osvity/>

110. Комісія: всім жителям Криму дали можливості для голосування. *УНІАН*. URL: <http://www.unian.ua/politics/897143-komisiya-vsim-jitelyam-krimu-dali-mojlivosti-dlya-golosuvannya.html>

111. Константинов сфальсифікував рішення парламенту Криму про референдум – ЗМІ. URL: <http://tyzhden.ua/News/103667>

112. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. С. 30. Ст. 141.

113. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 27. С. 370. Ст. 942.

114. Копиленко М., Копиленко О. Межі компетенції. Проблеми правового статусу Криму: пошук варіантів. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 47-53.

115. Костицький М., Годованець В., Ткаченко Т. Державна мова в Україні (політико-правовий огляд). *Політична думка*. 2000. № 3. С. 114-1130.

116. Костюк Б. Як вплине на Україну впровадження квот на іноземну робочу силу в Росії? *Політика і культура*. 2002. № 38. С. 34-35.

117. Костюченко Д. Україно-російські відносини: енергетичний вимір. *Віче*. 2009. №. 8. С. 21-22.
118. Кот С. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації* : Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 7-24.
119. Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2003. Вип. 23. С. 180-202.
120. Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин. *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 124-132.
121. Кремень В. Орієнтири на майбутнє. Росія – Україна – Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? *Політика і час*. 1995. № 4. С. 21-27.
122. Крим – головна військова ціль 2024 року. *Факти*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/longreads/bytva-za-krym/>
123. Крим 2050: підсумки форсайту. *Кримська платформа*. URL: <https://crimea-platform.org/forsajt/>
124. Крим в етнополітичному вимірі: наукове видання / редкол.: І. Курас (голова) та ін. Київ : Світогляд, 2005. 533 с.
125. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
126. Кримський проект: війна чи діалог культур. *Крим у контексті Російського Світу: мова і культура*. Сімферополь : Таврія, 2007. С. 48-51.

127. Кримський фетиш... *Телеграм сторінка О. Коваленка*.
URL: <https://t.me/zloyodessit/18523>
128. Кримських татар намагаються залякати. *Радіо Свобода*.
URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25289601.html>
129. Кузнецова К. Якими мають бути післявоєнні відносини між Україною та Росією: «До зубів озброєний нейтралітет» *ТСН*. 2 грудня 2022 р. URL: <https://tsn.ua/ato/yakimi-mayut-buti-pislyavoyenni-vidnosini-mizh-ukrayinoyu-ta-rosiyeyu-do-zubiv-ozbroenyi-neytralitet-2214997.html>
130. Кулик В. Проблеми і перспективи розвитку ОДЕР – ГУАМ. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ, 2010. С. 69-74.
131. Кульчицький С. Вибір України: Північно-Атлантичний альянс чи Слов'янський союз? *Політика і час*. 1999. № 3. С. 7-60.
132. Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». *Роздуми історика*. Київ: Ін-т історії НАН України, 2004. 113 с.
133. Курас І. Кримськотатарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні. *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку*. Київ : ІНТЕЛ, 1994. С. 108-114.
134. Курносів А. «Процес розпаду Росії уже розпочався»: чому Заходу не треба боятися цього. *Радіо Свобода*. 10 червня 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozpad-rosiyi-diyi-zakhodu-podolannya-zahroz/32453190.html>
135. Курпас Ю. Українсько-російські відносини через призму територіальних проблем: визначення статусу Чорноморського флоту і м. Севастополя (правова оцінка). *Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури*. Київ : Вид. Центр КДУ, 1999. Ч. I. С. 90-94.
136. Кухта І. Основні напрями та проблеми військово-технічної

співпраці України та Російської Федерації на початку ХХІ століття.

Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. № 19. С. 23-29.

137. Кухта І. Основні напрями та проблеми політичного співробітництва між Україною та Російською Федерацією на початку ХХІ ст.

Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2011. № 17. С. 57–65.

138. Кучеренко С. Кримськотатарська проблема: історіографічний аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. ХХVІІІ. С. 478-481.

139. Кучма Л. Україна – не Росія. Двадцять років тому. Київ : ВД «АДЕФ-Україна», 2023. 504 с.

140. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2000. Т. 14. 360 с.

141. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? Київ : Лі-Терра, 2004. 512 с.

142. Литвин В. Україна: Хроніка поступу. 1991 – 2001. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

143. Литвиненко Н. Договірно-правова база українсько-російських відносин в гуманітарній сфері. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 99 (2). С. 40-44.

144. Лиховид І. Освітня деокупація: чому вчать в школах Криму та як інтегрувати кримських дітей в український простір після звільнення півострова. *Нова українська школа*. 2023. URL: <https://nus.org.ua/articles/osvitnya-deokupatsiya-chomu-vchat-v-shkolah-krymu-ta-yak-integruvaty-krymskyh-ditej-v-ukrayinskyj-prostir-pislya-zvilnennya-pivostrova/>

145. Лише 197 дітей у Криму навчаються рідною мовою. *Армія Inform*. 24 травня 2023 р. <https://armyinform.com.ua/2023/05/24/lyshe-197-ditej-u-krymu-navchayutsya-ridnoyu-movoyu/>

146. Ліскович М. Смерть путіна, парад суверенітетів, удар по НАТО: які вони – «чорні лебеді» росії? *Укрінформ*. 14 березня 2023 р. URL:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3682153-smert-putina-parad-suverenitetiv-udar-po-nato-aki-voni-corni-lebedi-rosii.html>Ліскович

147. Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. *До питання про історіографію проблеми. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ : Світогляд, 2004. С. 158-179.

148. Мазур І. Нідерланди уточнили строк поставки F-16 в Україну. *Редактор*. 2024. URL: <https://redaktor.com.ua/2024/05/08/niderlandy-utochnyly-strok-postavky-f-16-v-ukrayinu/>

149. Майборода О. Крим: на перетині етнополітики і зовнішньої політики. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. № 15. С. 160-169.

150. Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин. Київ : Знання, 2007. 461 с.

151. Маначинський О. Асиметрія військово-технічного співробітництва України й Росії. *Політика і час*. 2006. № 2. С. 40-45.

152. Манжола В. Проблеми регіональної безпеки Чорноморського та Балтійського регіонів. URL: <http://www.cirs.kiev.ua/?cmd=Index/Data&id=799>

153. Матійчик Я. За ширмою російського «прагматизму». *Політика і час*. 2001. № 5. С. 82-90.

154. Меморандум про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійською економічною комісією. Урядовий портал. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246392044&cat_id=244276429

155. МЗС повідомляє про припинення роботи усіх консульств України в Росії. *Європейська правда*. 13 березня 2022 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/13/7135856/>

156. МЗС Росії: Передчасно обговорювати термін виведення Чорноморського флоту. *УНІАН*. URL: <http://www.unian.ua/politics/117731->

mzs-rosiji-peredchasno-obgovoryuvati-termin-vivedennya-chornomorskogo-flotu.html

157. Миселюк А. В очікуванні «чорного лебедя» – птаха нашої Перемоги. *Вежа. Центр громадської аналітики*. 28 листопада 2023 р. URL: <https://vezha.com.ua/viyna/v-ochikuvanni-chornogo-lebedya-ptaha-nashoyi-peremogy/>

158. Михайлов Д. 46% українців підтримують повне та остаточне припинення відносин з Росією — опитування для «Нового відліку». *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/737523-46-ukrainciv-pidtrimuut-povne-ta-ostatocne-pripinenna-vidnosin-z-rosieiu-opituvanna-dla-novogo-vidliku/>

159. Міжнародний суд ООН визнав утиски кримських татар і українців у Криму. URL: <https://www.dw.com/uk/міжнародний-суд-щщн-визнав-утиски-кримських-татар-і-українців-у-криму/a-38495960>

160. Мілітаризація освіти в окупованому Криму. *Освітня політика. Портал громадських експертів*. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1150-krimski-khunvejbinidlyya-putina>

161. Міркування на тему освітньої реінтеграції в Криму. *Голос Криму*. 2023. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/mirkuvannia-na-temu-osvitnoi-reintehratsii-v-krymu/>

162. Мірошніченко В. План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції Криму. Що змінилося? *Сайт Української гельсінської спілки з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/plan-zakhodiv-z-realizatsii-stratehii-deokupatsii-ta-reintehratsii-krymu-shcho-zminylosia/>

163. Міська рада Севастополя хоче увійти до складу Росії. URL: http://24tv.ua/miska_rada_sevastopolya_hoche_uviyti_do_skladu_rosiyi_n417874

164. Мучахов Н. «Чорні лебеді» та ризики 2024. *Сурма*. URL: <https://surma.com.ua/1273-chorni-lebedi-ta-ryzyky-2024.html>

165. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Київ, 2023.

URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf

166. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович та ін.; Ін-т політичних і етнонац. досліджень НАН України. Київ : ІПЕІНД, 2000. 356 с.

167. Никифоров А. Кримська регіональна спільнота у трьох проекціях та вимірах. *Вісник СевНТУ*. 2012. Вип. 136. Серія: Політологія. С. 225-231.

168. Нова хвиля блокування українського FM-мовлення на півночі Криму окупаційною владою. *Моніторинг, КІПГ*. 2010. URL: <https://crimeahrg.org/uk/nova-hvilya-blokuvannyaукра%д1%97nskogo-fm-movlennya-na-pivnochi-krimu-okupaczijnoyu-vladoyu-monitoring/>

169. Новітня історія України (1900-2000) / А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Литвин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 719 с.

170. Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України, Уповноважений із захисту державної мови. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyadukrayinskoji-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>

171. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сергейчука О.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 25.03.2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 27. С. 13. Ст. 776.

172. Охредько О. Новий навчальний рік в окупації в цифрах. Частина 1 – Крим та м. Севастополь. *Almenda*. 2023. URL: <https://almenda.org/novij-navchalnij-rik-v-okupacii-v-cifrax-chastina-1-krim-ta-m-sevastopol/>

173. Оцінка громадянами зовнішньої політики влади, ефективності міжнародної підтримки та впливу зовнішньополітичних чинників на Україну (січень 2024 р.). *Центр Разумкова*. 28 лютого 2024 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-zovnishnoi-polityky-vlady-efektyvnosti-mizhnarodnoi-pidtrymky->

ta-vplyvu-zovnishnopolitychnykh-chynnykiv-na-ukrainu-sichen-2024r

174. Павленко А. Зовнішня політика і збройні сили України. Вступ України до НАТО і взаємовідносини з Росією. *Політика і час*. 1997. № 1. С. 36-40.
175. Павличко Д. Війна проти України – це смерть путінської влади. *Літературна Україна*. 27 березня 2014 р. № 13. С. 5.
176. Панчук М. Етнополітична історія Криму: до питання історіографії. *Історичний журнал*. 2005. № 3. С. 41-56.
177. Панчук М., Рафальський О. (2005) Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема. *Кримські студії*. 2005. № 1–2. С. 50-77.
178. Парахонський Б. З оглядками на Москву. Україна – Європа – Росія – формування нових геополітичних парадигм. *Політика і час*. 2000. № 9-10. С. 26–31.
179. Парахонський Б. Спільні інтереси та суперечності у просторі Чорноморського регіону у сфері безпеки та співробітництва. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ : ВД «Стилос», 2010. С. 107-118.
180. Парахонський Б. Сучасний стан та перспективи розвитку ОДЕР – ГУАМ. *Проблеми та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ*. Київ : НІПМБ, 2007. С. 27-34.
181. Парахонський Б. Українсько-російські відносини: зліти та падіння. Київ : Т-во «Знання» України, 2007. 24 с.
182. Парахонський Б., Яворська Г. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України. Київ: НІСД, 2014. 48 с.
183. Парахонський Б., Яворська Г. Стратегічне партнерство України. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/600/>
184. Паспортизація ОРДЛО застопорилась? *Радіо Свобода*. 6 жовтня 2020 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30877563.html>
185. Перепелиця Г. Геополітичні витоки асиметрії українсько-

російських відносин. *Політика і час*. 2004. № 11. С. 13-28.

186. Перепелиця Г. Розподіл Чорноморського флоту як проблема національної безпеки України. *Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)*. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 553-558.

187. Перехідне правосуддя: що це і як допоможе відновити мир в Україні? *Центр міжнародного гуманітарного права та перехідного правосуддя*. 26 лютого 2020 р. URL: <https://ihlaw.org/perehidne-pravosuddya-ukraina/>

188. Петровський В. Військово-політичний чинник сучасних українсько-російських відносин. *Учені записки Харківського гуманітарного інституту*. 2002. Т. 8. С. 260-268.

189. Пирожков С. Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі. *Політична думка*. 1999. № 3. С. 87-95.

190. Півострів скарбів в руках окупантів: загрози і виклики українській культурній спадщині в Криму. *Координаційна Рада Організацій Вимушених Переселенців з Криму*. URL: <https://coordradacrimea.website/uk/pivostriv-skarbiv-v-rukah-okupantiv-zagrozi-i-vikliki-ukrainskij-kulturnij-spadshhini-v-krimu/>

191. Підручник з історії – головна зброя Росії. *ZN.ua*. 2016. URL: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/pidruchnik-z-istoriyi-golovna-zbroya-rosiyi-_.html

192. Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час. *Україна – Росія: діалог історіографій*. Київ – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. С. 51-68.

193. Полтавець С. Татари окупованого Криму в пошуках союзників. *Громадська думка про правотворення*. 2014. № 23 (81). С. 32-35.

194. Попова Д. «Кримське питання» в українсько-російських відносинах (1991 – 2010 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Дипломат. акад. України при МЗС України. Київ, 2013. 193 с.

195. Порошенко та Путін зустрілися в Нормандії. *Український тиждень*. 6 червня 2014 р. URL: <http://tyzhden.ua/News/111687>
196. Постолювський С. Крим: чотири сценарії майбутнього. *New Voice*. 5 травня 2023 р. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/krim-chotiri-scenariji-maybutnogo-krimskogo-pivostrovu-politolog-50322514.html>
197. Права людини в Україні – 2014. Доповідь правозахисних організацій / за ред.: О. Мартиненка, Є. Захарова. Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 340 с.
198. Правозахисники: Крим залишили близько 10 тисяч кримських татар. *Українська правда*. 25 лютого 2015 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/25/7059713/>
199. Пріоритетні кроки української держави після деокупації Криму. *Офіційний сайт Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим*. URL: <https://ppu.gov.ua/documents/priorytetni-kroku-ukrayinskoji-derzhavy-pislya-deokupatsiyi-krymu/>
200. Про боротьбу за звільнення України : Декларація Верховної Ради України від 20.03.2014 р. № 1139-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 25. С. 103. Ст. 750.
201. Про внесення змін до плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 04 квітня 2023 р. № 288-р. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-vnesennia-zmin-do-planu-zakhodiv-z-realizatsii-s288-40423>
202. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України : Закон від 21.09.1994 № 171/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 40.
203. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 44-45. Ст. 634.

204. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон від 15.04.2019р. 4 № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. № 26. Ст. 892.

205. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

206. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 23. С. 1237. Ст. 218.

207. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України № 317-VIII від 9 квітня 2015 року. *Офіційний вісник України*. 2015. № 40. С. 30. Ст. 1181.

208. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України; Конституція від 23.12.1998 № 350-XIV (визнання неконституційними окремих положень). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>

209. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-dii-orhaniv-vykonavchoi-a1219r>

210. Про затвердження Плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2021 р. № 1171. *Офіційний вісник України*. 2021. № 80. Ст. 5063.

211. Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження

комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.09.2013 р. № 754-р. *Урядовий кур'єр*. 2013. № 182. С. 3.

212. Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави : Рішення від 16.05.2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. С. 9. Ст. 1265.

213. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 15. С. 1107. Ст. 581.

214. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 45. С. 2996.

215. Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією : Закон України від 06.12.2018 р. № 2643-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text>

216. Про проголошення незалежності України : Постанова, Акт від 24.08.1991 р. № 1427-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

217. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України № 117/2021 від 24.03.2021 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.

218. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» :

Указ Президента України. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 14. С. 3. Ст. 745.

219. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020. *Офіційний сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

220. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України № 240/2016 *Офіційний сайт Президента України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137>

221. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України №287/2015. *Офіційний сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>

222. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України : Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 757-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. С. 746. Ст. 158.

223. Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим (1995) : Закон від 17.03.1995 № 92/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. № 11. Ст. 67. – Введено в дію Постановою ВР № 93/95-ВР від 17.03.95 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 11. Ст. 68.

224. Про статус автономної Республіки Крим. Про розмежування повноважень між органами державної влади України : Закон від 29.04.1992 № 2299-XII. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 419. – Введено в дію Постановою ВР N 2300-XII (2300-12) від 29.04.92. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 420.

225. Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23

лютого 2022 р. № 224-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-p#Text>

226. Прорив у Мінському процесі: в ТКГ дійшли згоди щодо повного та всеосяжного припинення вогню на лінії розмежування з 27 липня. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 22 липня 2020 р. URL: www.president.gov.ua/news/proriv-u-minskomu-procesi-v-tkg-dijshlizgodishodo-povnogo-62389

227. Процишин В. Вже сьогодні ми потребуємо від наших європейських партнерів рішучих кроків назустріч Україні в питанні розробки. Урядовий кур'єр. 30 листопада 2013 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-dali-treba-zrobiti-abi-asociaciya-stala-realni/>

228. П'ять днів у серпні 2008 року: хроніка російсько-грузинської війни. BBC News Україна. 7 серпня 2018 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45102927>

229. Рада Федерації ухвалила закон про входження Криму і Севастополя до складу. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/3322674-rada-federatsii-ukhvalyla-zakon-pro-vkhodzhennia-krymu-i-sevastopolia-do-skladu-rf>

230. Радевич-Винницький Я. Російська феня і українська мова. *Сучасність*. 2000. № 10. С. 125-129.

231. Рейс смерті. Таємниці трагедії MH17. *TCH*. URL: <http://tsn.ua/special-projects/mh17/>

232. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки : Рішення від 14.03.2014 р. № 2-рп/2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 26. С. 16. Ст. 766.

233. Романуха О. Культурне життя української і російської громади в Україна та Росії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2007. № 1. С. 149-156.

234. Російські військові захопили аеродром «Бельбек» в Севастополі (2014). URL: <https://news.pn.ua/incidents/97937>.

235. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки,

перспективи розвитку подій. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 5-6. 39 с.

236. Росія вивезла з окупованого Криму 450 музейних експонатів. *Espresso.tv*. 3 липня 2017 р. URL: http://espresso.tv/news/2017/07/03/rosiya_vyvezla_z_okupovanogo_krymu_450_muzeynykh_eksponativ

237. Росія денонсувала угоди з Україною про флот. *BBC News*. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140331_russia_ukraine_agreements_it

238. Росія є ненадійним партнером у постачанні енергоресурсів Польщі. *Слово і діло*. 2 вересня 2022 р. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/04/novyna/svit/rosiya-ye-nenadijnym-partnerom-postachanni-enerhoresursiv-sholcz>.

239. Рудь П. Крим в умовах окупації: огляд державних політик України та міжнародної реакції щодо захоплення півострова. *Детектор Media Sapiens*. 23 лютого 2024 р. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/34278/2024-02-23-krym-v-umovakh-okupatsii-oglyad-derzhavnykh-polityk-ukrainy-ta-mizhnarodnoi-reaktsii-shchodo-zakhoplennya-pivostrova/>

240. РФ може готуватися до вторгнення в Україну для вирішення проблеми водопостачання Криму. *УНІАН*. від 18 березня 2021 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/okupaciya-krimu-rf-mozhe-gotuvatisya-do-vtorgnennya-v-ukrajinu-cherez-problemi-z-vodoyu-v-krimu-novini-ukrajina-11357191.html>

241. *Сайт Кримської платформи*. URL: <https://crimea-platform.org>

242. Сайт Національного корпусу кримськотатарської мови. URL: <https://www.ctcorpus.org/index.php/uk/>

243. Сапицька І. Регіональний вимір зовнішньої політики країн

Чорноморського регіону (Румунії, Туреччини, Росії, України). *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ : ВД «Стилос», 2010. С. 155-161.

244. СБУ продовжує викривати спільників російських спецслужб та розповсюджувачів панічних чуток про корона вірус. *Офіційний сайт Служби безпеки України*. 28 квітня 2020 р. URL: <https://www.ssu.gov.ua/ua/news/1/category/21/view/7517#.EWj9aIKr.dpbs>

245. Семена М. Легковірність небезпечна. *День*. 21 грудня 2020 р. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/legkovirnist nebezpechna>

246. Сепаратисти проголосили створення «Донецької республіки» та «увійшли» до Росії. *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021595/>

247. Сидоренко С. Між рядками рішення Суду ООН: де виграла та де програла Україна. *Європейська правда*. 20 квітня 2017 р. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/04/20/7064741>

248. Ситуація з доступом до освіти рідною мовою у Криму. *Кримська правозахисна група*. 2017. URL: <https://assets.documentcloud.org/documents/3680025/KPG-Dostup-Do-Osviti-Ridnoyu-Movoyu-U-Krimu.pdf>

249. Ситуація з правами людини в Криму за 7 років окупації: аналітична доповідь / ред. О. Виноградова. Київ, 2021. 92 с. URL: <https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2021/06/human-rights-situation-crimea-2014-2020-ua.pdf>

250. Скочелес Л. Імперська політика Росії в СНД. *Студії політичного центру «Генеза»*. 1995. № 3. С. 28-32.

251. Смирнова І. Євромайдан в Україні: причини та наслідки. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1-2 (55-56). С. 191-204.

252. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проєкті (аналітична записка). Київ : Інститут історії України НАН, 2016. 66 с.

253. Снегирьов Д. Падіння ракети в Польщі: чому Захід змінив риторику. *Стопкор*. 17 листопада 2022 р. URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-padinnya-raketi-v-polschi-chomu-zahid-zminiv-ritoriku-17-11-2022.html>.

254. Сомов М. Політична комунікація в інформаційному просторі Автономної Республіки Крим : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 ; Таврій. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2007. 20 с.

255. Сон Європи. Захід із запізненням починає усвідомлювати наслідки дрейфу України в бік Москви. *Тиждень*. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/2177>

256. Справа Балуха: Надія виключно на політичне рішення. *DW*. 6 квітня 2018 р. URL: <https://bit.ly/2SgNkK3>

257. Стародуб Т. Вплив змін безпекового середовища у Чорномор'ї на процеси становлення нової системи регіональної безпеки. Київ : Фонд Фрідріха Еберта, 2009. 16 с.

258. Стародуб Т. Особливості становлення регіональної компаративістики як наукового напрямку політичної регіоналістики. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3 (54). С. 22-31.

259. Стародуб Т. Роль України в процесах врегулювання етнічних конфліктів у Чорноморському регіоні в контексті формування нової архітектури європейської безпеки. *Проблеми управління багатоетнічними сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов*. Сімферополь : Таврия, 2006. С. 177-180.

260. Стародуб Т. Роль України у налагодженні співробітництва ОДЕР-ГУАМ з ЄС у політичній та безпековій сферах. *«Східний вимір» політики ЄС*. Київ : НІПМБ, 2008. Вип. 160. С. 48-53.

261. Стародуб Т. Сучасна архітектура загальноєвропейської системи безпеки: тенденції, виклики та перспективи інституціоналізації. *Грані*. 2011. № 4 (78). С. 149-154.

262. Стародуб Т. Теорія комплексу безпеки: можливості

використання для формування спільної стратегії розвитку Чорноморського регіону. *Стратегічна панорама*. 2009. № 4. С. 63-71.

263. Стародуб Т., Сапицька І. Нові підходи до формування системи регіональної безпеки у Чорноморсько-Каспійському регіоні. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 86-95.

264. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

265. Стратегія відновлення Криму після деокупації. *Сайт Кримської платформи*. URL: https://crimea-platform.org/wp-content/uploads/2023/08/Stratehiia_UA.pdf

266. Стратегія когнітивної деокупації Криму 2023. *Офіційний сайт Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим*. URL: <https://ppu.gov.ua/documents/stratehiia-kohnityvnoi-deokupatsii-krimu/>

267. Субтельний О. Історичний вимір асиметричних відносин України з Росією. *Політика і час*. 2002. № 11. С. 38-45.

268. Тавберідзе В. Армія України може перемогти армію РФ вже цього літа – ветеран США, ексрадник головнокомандувача ЗСУ. *Радіо Свобода*. 4 червня 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-kontrnastup-zsu/32444218.html>

269. Таран А. Росія веде підготовку до розміщення ядерної зброї на території тимчасово окупованого Криму. *Офіційний сайт Міністерства оборони України*. 18 грудня 2020 р. URL: www.mil.gov.ua/news/2020/12/18/rozmishhennya-yadernoi-zbroi-na-teritorii-timchasovo-okupovanogo-krimu-andrij-taran

270. Ташева Т. Битва за Крим: ключові події та виклики 2023 року. *Українська правда*. 5 січня 2024 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/01/5/7435895/>

271. Ташева Т. Кого в Криму мають покарати за колабораціонізм. *Українська правда*. 13 січня 2023 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/columns/2023/01/13/7384698/>

272. Тетерук С. «Мова» і «Язык». Хто кого? *Людина і влада*. 2000. № 3-4. С. 85-87.

273. Токар І. Російські кораблі на китайських двигунах. Як змінився Чорноморський флот? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/flot-russia-crimea/30745207.html>

274. Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Росією. *Офіційний сайт Посольства України в Російській Федерації*. URL: <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/trade>

275. Трансформація зовнішньоекономічних відносин України з Російською Федерацією: 2010-2020 роки: аналіт. доп. / за заг. ред. О. Литвиненка та О. Сінайка. *Наук. електрон. вид. Київ : НІСД, 2021. 94 с.* URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/ad_zovnish_ru_ukr_2010-2020_sait_new.pdf

276. Трибушний О. Мовна політика в Україні – проблеми і пріоритети. *Віче*. 1997. № 9. С. 99-107.

277. Туринський М. Розвиток економічного співробітництва між Україною і Росією (1991–2006 рр.). *Історія очима молодих дослідників. Рівне*. 2007. № 2. С. 104-112.

278. У 2020 році в ході бойових дій на Донбасі загинули 50 військових ЗСУ. *Радіо Свобода*. 15 січня 2021 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vtraty-zsu-2020/31048044.html>

279. У кримських бюлетенях не вказано, за який варіант Конституції АРК 1992 р. голосують виборці. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/v-krymskih-byulletenyah-ne-ukazano-za-kakoy-variant-konstitutsii-13032014171900>

280. У Криму відключили «5 канал» і «1+1» й транслюють «Росія-24». *Тиждень*. 2014. URL: <http://tyzhden.ua/News/104201>

281. У Криму сідають російські літаки, на Сімферополь йдуть БТРи. *Українська правда*. 29 лютого 2014 р. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/28/7016674/?at tempt=1>

282. У Криму цілеспрямовано знищують кримськотатарську культуру. *Іслам в Україні*. 18 жовтня 2016 р. URL: <http://islam.in.ua/ua/novyny-u-krayini/u-krymu-cilespryamovano-znyshchuyut-krymskotatarsku-kulturu>

283. У найбільшому вузі Криму “ліквідували” українську філологію. *Українська правда*. 13 вересня 2014 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/13/7037647/>

284. У Раді скасували мовний закон «Ківалова-Колесніченка». *Тиждень*. 2014. URL: <http://tyzhden.ua/News/102954> .

285. У РФ не хочуть «просто так рятувати Україну» дешевим газом і кредитом. *УНІАН*. 2 грудня 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/858285-u-rf-ne-hochut-prosto-tak-ryatuvati-ukrajinu-deshevimi-gazom-i-kreditom.html>

286. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов’язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (укр/рос) від 28.05.1997. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_077

287. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (укр/рос) від 28.05.1997 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_075

288. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту від 28.05.1997 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/643_076

289. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської федерації від 21.04.2010 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 39/32. № 1154. С. 202. Ст. 1312.

290. Україна – Росія: проблеми економічної взаємодії / за наук.

ред. С. Пирожкова Київ : НІУРВ, 2000. 256 с.

291. Україна 2020-2021: невиправдані очікування, неочікувані виклики (аналітичні оцінки). Центр Разумкова, 2021. 304 с. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/other/2021-PIDSUMKI-PROGNOZI-UKR-ENG.pdf>

292. Україна в ОБСЄ: Росія має на кордоні три угруповання військ, здатних до раптового наступу. Укрінформ. 2 липня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3055837-ukraina-v-obse-rosia-mae-na-kordoni-tri-ugrupovanna-vijsk-zdatnih-do-raptovogo-nastupu.html>

293. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і практичний аспекти / Ф. Рудич, Р. Балабан, О. Дуров та ін. Київ : МАУП, 2002. 487 с.

294. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 3 : *Новітній український державотворчий процес* / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. 325 с.

295. Україна крізь віки. У 13-ти тт. Т. 13. *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*. / В. Баран, В. Даниленко. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

296. Україна нарощуватиме оборот двосторонньої торгівлі та обсяги взаємних інвестицій з Митним союзом. *Урядовий портал*. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246977822&cat_id=248439756

297. Україна розповіла в Радбезі ООН, яку зброю постачає Росія на Донбас (2017). URL: http://vgolos.com.ua/news/ukraina_rozpovila_v_radbezi_oon_yaku_zbroyu_postachaie_rosiya_na_donbas_276671.html

298. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. О. Власюка. Київ : Знання України, 2005. 608 с.

299. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н. Барановська та ін. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 703 с.
300. Українська призма: Зовнішня політика 2016. Аналітичне дослідження. Київ : ГО «Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта, 2017. 204 с.
301. Українська призма: Зовнішня політика 2020. Аналітичне дослідження. Київ : ГО «Рада зовнішньої політики “Українська призма”», Фонд ім. Ф. Еберта, Київ, 2021. 344 с.
302. Українські онлайн-медіа в Криму блокуються щонайменше 11 провайдерами у 9 містах. КППГ. 21 грудня 2020 р. URL: <https://crimeahrg.org/uk/ukra%20nski-onlajn-media-v-krimu-blokuuytsyashhonajmenshe-11-provajderami-u-8-mistah/>
303. Українці найгірше ставляться до жителів Росії та Білорусі. *Укрінформ*. 29 січня 2024 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3819864-ukrainci-najgirse-stavlatsa-do-ziteliv-rosii-ta-bilorusi.html>
304. Філіпенко А. Економічний союз СНД: за і проти. *Політика і час*. 1995. № 9. С. 39-47.
305. Фролова О. Інформаційно-психологічні впливи з боку РФ як фактор національної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 112 (2). С. 21-26.
306. Хроніка кримського протистояння. *Віче*. 2014. № 7. URL: <http://www.viche.info/journal/4145/>
307. Цей день в історії. 27 років тому в Україні з'явилась посада президента Криму. *Юридична газета*. 14 жовтня 2022 р. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/cey-den-v-istoriyi-27-rokiv-tomu-v-ukrayini-zyavilas-posada-prezidenta-krimu.html>
308. Цивілізаційна структура сучасного світу. У 3-х томах. *Том I. Глобальні трансформації сучасності*/ за ред. академіка НАН України Ю.Н. Пахомова і д.ф.н. Ю.В. Павленка. Київ : Видавництво «Наукова думка», 2006. 688 с.

309. Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 56-60. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>

310. Чальцева О. М. Можливості і проблеми отримання вищої освіти дітьми з окупованих територій. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 27-32.

311. Чальцева О. М., Мельник Я. О. Формування нової системи міжнародних відносин як реакція на російсько-українську війну. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень* : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 18 листопада 2022 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 330-334. URL: <http://195.34.206.236/bitstream/123456789/2679/1/13012-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-25862-1-10-20221219.pdf>

312. Чекаленко Л. Боротьба за народ або українсько-російські репатріанти. *Нова політика*. 2001. № 1. С. 48-50.

313. Чекаленко Л. Зовнішня політика і безпека України: Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. Київ : РНБО України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, ДУС, 2005. 352 с.

314. Чекаленко Л. Зовнішня політика України. Київ : Либідь, 2006. 712 с.

315. Червонная С. Кримськотатарський національний рух і ситуація в Республіці Крим (до червня 1993 р.). *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку*. Київ : ІНТЕЛ, 1994. С. 100-107.

316. Четверта (IV) Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї. Україна, Нідерланди; Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907. *Офіційний вісник України*. 2017. № 2. С. 605. Ст. 67.

317. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі:

монографія. Вид. 2-ге, переробл. й доповн. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 180 с.

318. Шамайда Т. 10 фактів про те чому кримський «референдум» це маніпуляція. URL:

http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/52448/10_faktiv_pro_te_chomu_kryms_kyj_referendum

319. Шварц К. Звільнення Криму: експерт описав розгромний сценарій, окопи РФ не допоможуть. *УНІАН*. 10 березня 2023 р. URL:

<https://www.unian.ua/war/zvilnennya-krimu-ekspert-opisav-rozгромniy-scenariy-12174117.html>

320. Шевель О. Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики. *Кримські студії*. 2001. № 1. С. 10-31.

321. Шелест Г. Посилення ролі України у формуванні системи безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні. *Чорноморська безпека*. 2008. № 2 (8). С. 29-32.

322. Шинкарук К. Україна у міжнародних відносинах Цілі, інструменти, перспективи. Україна – Росія: сценарії розвитку відносин до 2020 року. Фонд ім. Фрідріха Еберта: представництво в Україні. Компас. 2020. 12 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07748.pdf>

323. Штепа С. Роль Верховної Ради України у вирішенні етнополітичних проблем Криму: автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.05 ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ, 2004. 18 с.

324. Штормове попередження: зростаючі загрози в Чорноморському регіоні. *Центр оборонних стратегій*. 2020. URL: www.defence.org.ua/topics/maritime

325. Щербак Ю. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. Київ : Дух і літера, 2003. 576 с.

326. Щеховська Л. Теорія міжнародних відносин. URL: <https://vo.uu.edu.ua/mod/page/view.php?id=292801&lang=uk>

327. Юридичне протистояння з Російською Федерацією (Україна проти Росії, щодо Криму). URL: <https://lawfare.gov.ua/cases/ukraine-vs-russia-crimea>.

328. Юридичне протистояння з Російською Федерацією (Україна проти Росії (VII)). URL: <https://lawfare.gov.ua/cases/ukraine-v-russia-vii>

329. Як змінювалося ставлення українців до росії та росіян. *Аналітичний центр «Слово і діло»*. 10 березня 2023 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/03/10/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvalosya-stavlennya-ukrayincziv-rosiyi-ta-rosiyan>

330. Янукович пообіцяв підписати асоціацію, тільки коли домовиться «на нормальних умовах». *Радіо Свобода*. 26 листопада 2013 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25181357.html>

331. A New Year's interview with Volodymyr Zelensky. *The Economist*. 01 January 2024. URL: <https://www.economist.com/europe/2024/01/01/a-new-years-interview-with-volodymyr-zelensky>

332. Al A., Özdil B. International political economy of the Black Sea: reanalysis of relations between Russia and Ukraine. *Marmara University Journal of Political Science*. 2017. No. 2. P. 151-167.

333. Back in the USSR. Як змунюється Крим під російською окупацією. Спецпроект. *Українська правда*. 08 квітня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/Ke4>

334. Bebler A. The Russian-Ukrainian Conflict over Crimea. *TEORIJA IN PRAKSA let. 52*. 2015. № 1–2. P. 196-219.

335. Blokker P. Constitutional Politics, Constitutional Texts and Democratic Variety in Central and Eastern Europe. *Sussex European Institute Working Paper*. 2008. No 105. URL: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=sei-working-paper-no-105.pdf&site=266>

336. Bock A., Henneberg I., Plank F. “If you compress the spring, it

will snap back hard”: The Ukrainian crisis and the balance of threat. *International Journal*. 2015. Vol. 70. No. The Past in International Statecraft. P. 101-109.

337. Brusylovska O., Glebov S. “Russian World” in the Black Sea Region: The Case of Ukraine. *Baltic-Black Sea Regionalisms* / eds. O. Bogdanova, A. Makarychev. Springer, 2020. P. 225-234. DOI:10.1007/978-3-030-24878-9_14

338. Buzan B., Wæver O. Regions and Powers. The Structure of International Security. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 564 p.

339. Buzan B., Wæver O., Wilde J. Security: a new framework for analysis. Colorado : Lynne Rienner Publishers, Inc., 1998. 239 p.

340. Case Concerning Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine V. Russian Federation). Memorial Submitted by Ukraine. *International Court of Justice*. 2018. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/166/166-20180612-WRI-01-00-EN.pdf>

341. Cemiloglu M. History of the Crimean Tatar National Movement. *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects* / ed. by M. Drohobycky, American Association for the Advancement of Science. Rowman & Littlefield : Publishers, Inc., 1995. P. 87-105.

342. Christakis Th. Self-Determination, Territorial Integrity and Fait Accompli in the Case of Crimea (November 3). *ZaöRV/Heidelberg JIL*. 2014. Vol. 75 (1). P. 75-100.

343. Cybruch A. Ukraine’s Sovereignty and Territorial Integrity Are Settled. *V News*. 23 May 2014. URL: <http://www.vnews.com/home/11999951-95/letter-ukraines-sovereignty-and-territorial-integrity-are-settled>

344. Erol M. “Ukraine-Crime Crisis” or “Second Yalta Process”. *Black Sea Studies*. 2014. No. 2. P. 1-14.

345. Follow-up to decisions and resolutions adopted by the

Executive Board and the General Conference at their previous sessions (2020), Part I: Programme issues/ UNESCO. Executive Board, 210th. URL:<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374521.locale=en>

346. Jacobs J., Epstein J. Biden Says He Waived Nord Stream Sanctions Because It's Finished. *Bloomberg*. 2021. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-05-25/biden-says-he-waived-nord-stream-sanctions-because-it-s-finished?utm_source=twitter&utm_medium=social&utm_content=business&utm_campaign=socialflow-organic&cmpid=socialflow-twitter-business

347. Lazăr M. The Ukraine Crisis Seen From A Regional Perspective: Isolated Conflict or Driving Agent For Regional Security Dynamics? *Europolity*. 2013. № 3. P. 37-61.

348. Marples D., Duke D. Ukraine, Russia, and the question of Crimea. *D.R. Nationalities papers*. 1995. Vol. 23 (2). P. 261-289.

349. Mearsheimer J. Getting Ukraine Wrong. *The New York Times*. URL: <http://www.midcoastforum.org/wp-content/uploads/MearsheimerNYT.pdf>

350. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

351. Oklopčić Z. The Idea of Early-Conflict Constitution-Making: The Conflict in Ukraine Beyond Territorial Rights and Constitutional Paradoxes. *German Law Journal*. 2015. Vol. 16(03). P. 658-690.

352. Özdal H. Ukraine Crisis in the Context of Internal-Regional-Global Dynamics. *International Law and Policy*. 2015. № 3. P. 69-102.

353. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. Resolution A/75/L.38/Rev.1. 3 December 2020. United Nations Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3893540?ln=en>

354. Roznai Y. Amending «Unamendable» Provisions. *Constitution-*

making & Constitutional Change Blog. 20 October 2014. URL: <http://constitutional-change.com/amending-unamendable-provisions>.

355. Russian Federal Law on the State Policy in Regard to the Fellow Citizens Residing Abroad (1999). URL: <http://www.loc.gov/law/help/russian-georgia-war.php#t41>

356. Salushev S. Annexation of Crimea: Causes, Analysis & Global Implications. *Global Societies Journal*. 2014. № 2. P. 38-46.

357. Sasse G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict. Harvard Series in Ukrainian Studies. Harvard University Press, 2007. 368 p.

358. Solchanyk R. The Politics of State Building: Centre-Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 1994. Vol. 46(1). P. 47-68.

359. Taleb N. N. The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable. Penguin, 2008. 446 p.

360. The Statistics Portal (2018). URL: <https://www.statista.com/statistics/265407/world-natural-gas-consumption-by-country/>

361. Tymoshenko Yu. Containing Russia. *Foreign Affairs*. May/June, 2007. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2007-05-01/containing-russia>

362. UN Doc. A/68/L.39 и Add.1. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf?OpenElement>

363. Waltz K. N. Theory of International Politics. Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Co, 1979. 251 p.

364. What is 'global debt' – and how high is it now? *World economic forum*. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2023/12/what-is-global-debt-why-high/>